

Коріненко П.С.

**ІНОЗЕМНІ ДЕРЖАВИ І КОЛОНІСТИ
У ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(40-і роки XIV ст. – 40-і роки XX ст.)**

Тернопіль - 2024

УДК 94; *(325.53;332.2) (477) «135/195»

К 66

Рецензенти:

Корновенко С. В. – доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних історичних наук, директор науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Падалка С. С. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України.

Терещенко В. Д. – доцент кафедри історії України, археології і спеціальних історичних наук

*Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.
Протокол № 10 від 27 лютого 2024 р.*

Коріненко П. С.

К 66

Іноземні держави і колоністи у поземельних відносинах в українському селі (40 – і рр. ХІV – 40-і рр. ХХ ст.): Монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024, 292 с.

У монографії на основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, фахових видань вперше в українській історіографії у взаємозв'язку досліджується історія земельних відносин в українському селі під кутом зору впливів втручання іноземних держав і ролі колоністів в освоєнні земельних просторів України від 40 – х рр. ХІV і до 40 – х рр. ХХ ст.

Зроблено спробу проаналізувати позитивні тенденції і проблеми, що мали місце в земельних відносинах означеного періоду. Ця праця може бути корисна для істориків – аграрників, економістів, етнографів. Вона може викликати зацікавленість у сучасних фермерів, усіх, хто не байдужий до історії нашого народу.

УДК94; *(325.53;332.2) (477) «135/195»

© Коріненко П. С., 2024

© ТНПУ ім. В. Гнатюка.2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І.	
Зовнішні чинники в поземельних відносинах в українському селі (40 – і рр. XIV – середина XVII ст.). Позитивні тенденції і проблеми	29
РОЗД ІІ.	
Трансформації в поземельних відносинах українського села під час перебування в складі Російської і Австро - Угорської імперії (кінець XVII - початок XX ст.)	67
РОЗДІЛ ІІІ.	
Земельні відносини в українському селі під час перебування УСРР(УРСР) в складі СРСР, входження Західної України до польської, румунської, чехословацької держави та доля селян в роки німецької окупації (1922–1944 рр.)	183
РОЗДІЛ ІV.	
Колоністи в земельних відносинах українського села	231
Поляки	232
Німці.....	236
Чехи	245
Євреї	250
Болгари	251
Румуни і молдовани.....	254
Серби.....	255
Греки	256
Росіяни	258
Татари	260
ПІСЛЯМОВА	263
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	275

ПЕРЕДМОВА

Нормальним вважається такий стан в земельних відносинах, коли автохтонне населення на законних підставах має можливість володіти, користуватись і розпоряджатись землею для ведення сільського господарства. Попередні покоління українського селянства з давніх часів ціною великої і важкої праці освоювали значні належні їм території, зробили їх придатними для ведення сільського господарства. Наша земля, родючість якої не має аналогів у світі, здатна забезпечувати продуктами харчування усіх людей на ній сущих. З поконвіків існували чималі можливості для взаємовигідної співпраці місцевого населення з іншими етносами, зокрема в сільськогосподарській сфері, торгівельного обміну виробленими продуктами сільського господарства з іншими народами. Усі вищезазначені напрями співпраці, обізнаність про дивовижні можливості українських чорноземів швидко поширювалась, і, в першу чергу, серед довколишніх народів.

Так склалось історично, що в середині XIII ст. більша частина наших земель була завойована Золотою Ордою. Ця обставина внесла певні корективи у земельні відносини. Відтепер верховним правителем вважався хан. Виконавцями його розпоряджень в руських князівствах виступали призначені ним особи. Руські князі та їх родини попали у залежність від них. Це проявлялось найперше в отриманні дозволу на управління князівством і розпорядження землею, зокрема. Такий стан тривав більш як 100 років.

З середини XIV ст. в Золотій Орді проявлялись відцентрові тенденції, мали місце випадки непокори ханові з боку окремих монгольських управителів, відмови в повному обсязі відправляти в Орду зібрану в руських князівствах данину, виконувати інші зобов'язання. Це ставало можливим тому, що вони за попередні десятки років, збираючи данину з руських князівств, серйозно зміцнили економічно, Вони уже могли утримувати досить великі військові сили і, спираючись на них, самостійно, без війська хана, контролювати підвладні їм руські території і забезпечувати покору руських князів. З часом це стане однією із причин появи на території руських князівств уособлених ханств, що означало послаблення військових і економічних позицій Золотої Орди.

Литовське князівство і Польське королівство, як відомо, не були у залежності від Золотої Орди. В них здійснювались заходи щодо зміцнення військ, будівництву оборонних споруд. Одночасно в Польському королівстві і в Литовському князівстві упродовж

багатьох років велась активна робота по зближенню між ними, яке в кінцевому рахунку завершилось об'єднанням, створенням спільної держави. З настанням епохи подрібнення Золотої Орди на окремі ханства, вони уже були готові вступити в боротьбу із ними, метою якої було відтіснити ординців від своїх кордонів якомога далі на Схід. Ця, для литовців і поляків національної ваги проблема, по різному вирішувалась. Були випадки відкупу у ординців, домовленостей з ними і звільнення прикордонних територій шляхом збройної боротьби.

Нам видається, що для литовських князів і польських королів проблема звільнення українців від панування ординців була в тій ситуації похідною, вторинною. З цієї ж обставини, мабуть, звільнені від ординців руські території деякий час залишались без достатньої опіки з боку литовських і польських управителів. Освоєння звільнених від ординців руських територій відбувалось за декількома напрямками. Першим із них було надання державним службовцям земельних наділів на час несення ними служби в новоприєднаних руських територіях. Військові чини також могли отримувати таку винагороду. Другим напрямом в освоєнні звільнених земель було запровадження пільгових умов для переселення литовських і польських землеробів на нові землі. По суті, трагічним для взаємин українців з литовцями і поляками на тому історичному етапі, в ході освоєння ними території Галичини, Поділля, Волині і Середнього Подніпров'я був третій напрям - запровадження в українському селі кріпосної системи. Глобальним прорахунком польської і литовської шляхти було небажання допускати руських князів до участі в управлінні державою на рівних з ними правах.

Втеча окремих українських сімей з Галичини, Поділля, Волині від нових землевласників іноетнічного походження на Середнє Подніпров'я ставала новим і все зростаючим елементом спротиву проти запровадження кріпосної системи, втручання з їх боку в існуючі земельні відносини українського села. Опинившись в ситуації подвійної загрози щодо набуття і розпорядження тамтешніми землями, з боку польської шляхти і кримських татар, українські землероби вимушені були оволодівати військовою справою. Так з'явився козацький стан, якому доля підготувала велику, національно значиму історичну місію борця за українську землю і волю для народу.

Російська і Австро - Угорська імперії, в складі яких перебували українські землі, не внесли особливих змін у земельні відносини, кріпосна система для українських селян ставала ще більш

обтяжливою. Новим, через обезлюднення на ту пору порубіжних зі Степом земель, з боку Російської імперії в земельних відносинах задля заселення приєднаних земель Півдня України, Приазов'я була політика запрошення селян із сусідніх держав на постійне місце проживання і створення їм пільгових умов для сільськогосподарських занять. Поселенцями у Степовому порубіжжі ставали серби, хорвати, болгари, греки, молдовани, румуни. Вони переважно поселялися колоніями. Характер їхнього господарювання мав певні відмінності від селянських господарств українців перш за все щодо вирощування на наших землях нових агрокультур, видів дерев. Більшість із них шукали захисту від утисків з боку Османської Туреччини, можливостей отримати достатню кількість землі для ведення сільського господарства.

Ще один потік колоністів в українські землі складала чехи і німці. Чехи поселялися колоніями і в українських селах в основному на землях Волині, Поділля. Німці поселялися колоніями, на Волині, Правобережжі, Півдні України та в Криму. В їх господарствах був дещо вищий рівень агрокультури, сільськогосподарської техніки і реманенту, мали добрі породи ВРХ, коней, овець. Вони в умовах українського села досить швидко наближались до середнього рівня товарного виробництва сільськогосподарської продукції.

Наявність литовського, польського і російського етносів на наших землях, ми розглядаємо під кутом зору належності їх до відповідних суверенних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії. Названі етноси, по суті, були виконавцями політики їх держав щодо колонізації (освоєння) наших земель. За своїм соціальним станом названі етноси були литовською і польською шляхтою, російськими дворянами, державними службовцями, військовими чинами різних рангів, церковними особами. Мабуть, найчисельнішим із цих соціальних груп були селяни - хлібороби. Вони поселялися не окремішньо, тобто колоніями (поляки інколи поселялись колоніями), а в уже існуючих населених пунктах. Їх виробнича діяльність була однотипною з українськими селянами. В процесі спільного господарювання на землі, вони переймали українську мову, традиції. Щоправда, деякі відмінності у віросповіданні та побуті ще тривалий час зберігалися в їх середовищі. Ми будемо відстежувати їх місце і роль в освоєнні українських земель, здобутки і нічим не виправдані втрати в радянську добу, враховуючи названі обставини.

Білоруси також були присутні на українських землях. Вони займалися сільським господарством. Поселялись переважно в районах Полісся і на Київщині.

Татари - турецький фактор упродовж декількох століть, аж до приєднання Криму до Російської імперії і витіснення Османської Туреччини з Північного Причорномор'я, вкрай несприятливо впливав на демографічну ситуацію в українському середовищі, на стан в сільському господарстві, особливо на Поділлі, в Галичині і в Середньому Подніпров'ї. Чисельні військові походи кримських і буджакських татар в ті регіони з метою пограбування селянських господарств, збору данини, викрадення молодих жінок і чоловіків для продажу їх як рабів на ринку в Кафі, вимоги викупу за повернення до родин полонених, реквізиції коней, овець - це були такі ускладнюючі обставини, що робили життя тамтешнього селянства нестерпним. Стабільності в земельних відносинах у порубіжних зі Степом територіях, тим більше суттєвого збільшення освоєних українськими селянами нових земельних угідь годі було очікувати. До того ж мала місце експансія Туреччини, вона контролювала значну частину території Півдня, Лівобережжя України, встановила союзницькі відносини з Кримським ханством.

Щодо появи в українських землях євреїв, то слід зазначити, що їх соціальний статус формувався на інших засадах. Євреї в земельних відносинах переважно виступали в ролі орендарів і суборендарів, засновників слобод. Єврейські землеробські колонії на Правобережжі і Півдні України якогось помітного сліду в господарюванні не залишили.

Цигани (роми) вели переважно кочівний спосіб життя. Існували в основному за рахунок кустарного ремісництва, при необхідності займалися скотарством. Кочували переважно в Буджакських степах.

В роки Української революції 1917-1921 рр. українські і радянські уряди тримали курс на ліквідацію або ж суттєве обмеження приватної власності на землю. Це могло стати серйозним поворотом в системі земельних відносин. Непередбачуваність в системі земельних відносин тієї пори спонукала крупних землевласників іноземного походження емігрувати за межі України, попередньо продавши свої землі.

В Українській СРР доби непу, залишались дрібні землевласники іноетнічного походження, зокрема, вихідці із Німеччини, Греції, Сербії, Молдови, Болгарії. В Галичині, на Закарпатті і на Буковині у міжвоєнний період зберігалась приватна власність на землю. Більшість приватновласницької землі належала заможним родинам поляків, румун і угорців.

В радянську добу 1921 - 1930- і рр. іноземні етноси в сільському господарстві проходили той же самий шлях, що і українські селяни. То була терниста дорога до колективізованого села. У ті роки в Західній Україні особливим, можна сказати привілейованим, був статус землевласників польського, угорського і румунського походження.

Напередодні Другої світової війни і у зв'язку з нападом Німеччини на СРСР, з прикордонних районів за межі Української РСР були вислані більшість німецьких колоністів. Така ж доля спіткала і чимало представників польського, чеського населення, що проживало в прикордонних районах Поділля і Волині.

В роки німецької окупації на території Української РСР була відновлена приватна власність на землю, щоправда переважно для німців, румун і угорців.

У повоєнному українському селі радянська влада повернула земельні відносини до того стану, в якому вони були у довоєнні роки - колгоспи і колгоспники залишались лише користувачами, а держава була єдиним власником земель. Будь-яких відмінностей у землекористуванні для селян іноетнічного походження не було. В економічному відношенні вони повністю втрачали специфіку господарювання, зберігаючи при тому деякі елементи національної культури і побуту.

У 1991 р., з проголошенням незалежності України, розпочались трансформації, які мали відновити власність сільгоспвиробників на землю і на засоби виробництва і на цій основі забезпечувати подальший розвиток українського села. Позитивним кроком в цьому напрямі було те, що Верховна Рада України ухвалила Закон, який передбачав можливість продажу і купівлі земель сільсько-господарського призначення. Однак, введення в дію цього Закону Верховна Рада України відтермінувала 20 років. Однією із причин цього було те, що в суспільстві переважала думка про ймовірність швидкої, до того ж за безцінь, скупки наших земель громадянами іноземного походження, або ж їх бізнесовими структурами. У 2021 р. цей Закон вступив в дію. Як засвідчують статистичні дані, ажіотажу довкола цього Закону не було. З початком у лютому 2022 р війни Російської Федерації проти України дія цього Закону фактично була призупинена.

Актуальність наукової реконструкції теми участі іноземних держав та колоністів з 40 – х рр.. XIV і до 40 – х рр.. XX ст. в землеволодінні, землекористуванні та землерозпорядженні українськими землями сільськогосподарського призначення полягає в тому, що є потреба об'єктивно визначити їх вклад в розвиток

сільського господарства, з'ясувати спільні риси та особливості їх господарювання на наших землях на основних історичних етапах і те, як їхнє господарювання впливало на вирішення земельного питання українськими селянами. Попри неоднозначність в історичних колах оцінок їх ролі, слід визнати, що вони запроваджували в ході колонізації нові більш прогресивні організаційно – господарські форми на селі, ввели в сільськогосподарське виробництво нові, до того часу необроблювані земельні площі, започаткували створення харчопереробної промисловості, розширили знання наших селян в агрономії. Оскільки їх сільськогосподарські угіддя часто були зразковими, то наші селяни могли переймати досвід в обробітку земель, вирощування нових агрокультур, підвищення продуктивності в тваринництві тощо.

В наш час у світі відбуваються глобалізаційні процеси. Має місце вільний потік між державами робочої сили, капіталів і товарів. Хоча на сьогодні переважає відтік робочої сили із України, все ж таки передбачається притік робочої сили в Україну із країн Азії, Африки та Близького Сходу. Регулювання допустимої кількості іноземних громадян, визначення територій для їх розміщення, створення законодавчої бази для їх сільськогосподарської діяльності – все це уже було в нашій історії. З огляду на це, питання інтеграції іноземних етносів в українське поліетнічне середовище має науково-теоретичне і практичне значення.

.Під час роботи над науковою проблемою нас найбільше цікавило з'ясування основних цілей і напрямів втручання іноземних держав в земельні відносини українського села, ролі іноземних колоністів в освоєнні українських земель, особливостей їх взаємин з українським селянством.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі конкретно-історичного матеріалу дослідити позитивні наслідки в господарюванні іноземних держав і етносів для розвитку агрокультури, соціальної інфраструктури, з'ясувати причини відчуженості, що мала місце зі сторони частини українського селянства і зі сторони окремих іноетнічних поселенців, прослідкувати основні напрями їх асиміляції в українське середовище.

Ми усвідомлюємо, що поєднати в одній праці питання втручання у земельні відносини українського села: сусідніх держав і етнічних груп колоністів, то річ досить складна. Однак, ми маємо намір аналізувати ці фактори відповідно їх економічних рівнів, інтересів і можливостей. При цьому спробуємо дещо скорегувати деякі усталені оціночні підходи попередніх дослідників цих проблем щодо наслідків

для аграрного сектору економіки та розвитку інфраструктури присутності іноземних держав і колоністів в українських землях.

Прибуття іноземних поселенців в українські землі, попри те, що наші землі з середини XIV ст. і в подальші роки, перебували у складі різних держав, носило перманентний характер. Однак, були періоди, як то XVIII і XIX ст., коли їх кількість і географія держав, з яких вони прибували на наші землі, була досить значною. З огляду на цю об'єктивну обставину, в нашій праці більше уваги буде приділено з'ясуванню економічних, соціальних наслідків їх сільськогосподарської діяльності, тогочасних правовідносин в земельному питанні в ті історичні часи. Географія розселення іноземних громадян складалась за об'єктивними вимогами. В основному це були райони Півдня України, Волині і Приазов'я. Тому ми маємо намір зосереджувати свою увагу саме на з'ясуванні особливостей їх сільськогосподарської діяльності в означених місцевостях. Заслуговує також на увагу і те, чому одні етноси, скажімо, болгари, молдовани, греки, прижились і чимало їх нащадків проживає в Україні дотепер, а інші – чехи, німці, литовці в своїй більшості залишили територію України.

Досить специфічним і складним для дослідження обраної нами теми є те, що регулятивні функції щодо здійснення організаційно-правових заходів, зокрема, вирішення питання про запрошення, надання іноземним громадянам права на проживання, надання їм можливості набувати права власності на землю, визначення допустимої величини у володінні землею, формулювання пропозицій щодо роду їх занять в окремих регіонах сучасної України здійснювались тими державами, в складі яких перебували українські землі. Українські селяни, рівно як і поселенці, мали можливість і потребу спілкуватись у вирішенні земельних питань, виробничій сфері, при обміні виробленою в їх господарствах продукцією і на побутовому рівні.

Методологічними засадами нашого дослідження є цивілізаційний підхід та врахування особливостей соціально - економічних формацій суспільного розвитку задля більш глибокого пояснення історичних явищ. Ми дотримуємось україноцентричної позиції щодо оцінок найбільш доленосних процесів нашого минулого.

Одним із базових методологічних принципів пропонованої праці є антропологічний підхід. Він, зокрема, передбачає розглядати селянство не як абстрактну знеособлену соціальну категорію, а як велику сукупність індивідів із наявними у них внутрішніми характеристиками і особливостями різних етнічних груп та соціального стану в їх середовищі.

До теоретико-методологічної палітри дискурсу залучені кілька методів, перед усім метод аналізу та синтезу, що дає змогу науково систематизувати історіографічне надбання з історії земельних відносин, з'ясувати вклад істориків в дослідження місця і ролі іноземних переселенців в освоєнні земель в кордонах сучасної України, особливо упродовж XVIII-XIX ст.

Такою ж мірою є корисним історико - порівняльний метод. Він застосовується в якості засобу співставлення результативності господарювання різних іноземних держав, поселенців, їх впливу на підвищення агрокультури в сільському господарстві.

Метод статистичного аналізу дозволяє, з одного боку, показати кількісні зміни в земельній власності іноземних етносів, а з іншого, дослідити динаміку чисельності іноземних поселенців, яка могла впливати на зміни в їх землеволодінні. Наявні статистичні матеріали не є системними, а щодо XIV – XV ст. досить обмежені.

Важливим для відтворення історії іноземних держав та колоністів на наших землях є принцип об'єктивності, який потребує враховувати всю сукупність позитивних і негативних сторін в аграрній сфері економіки урядів іноземних держав, причини уособленості деяких іноетнічних груп від українського селянства

Історики-аграрники, економісти і юристи багато попрацювали над розробкою категоріального апарату, що дає можливість досліджувати проблему земельних відносин конкретно і всебічно. У виконанні поставленої мети ми найчастіше будемо послуговуватись такими категоріями, як: земельні відносини, іноземні держави, колонії (поселення за межами своєї держави), національні меншини, переселенці, земельні магнати, шляхта, дворяни, поміщики, земельне право, звичаєве земельне право, община, шляхта, князі, пани, бояри, землеробство, форми власності на землю, землеволодіння, землекористування та землерозпорядження, оренда землі, сервітути, сільська громада, селянське господарство та інші.

Щодо періодизації історії іноземних держав, їх втручання у земельні відносини українського села, то ця проблемі лежить на поверхні. З 40-х рр XIV і до 40-х рр XX ст. можна виділити 4 періоди.

Перший період – доба Великого князівства Литовського – 40-і рр. XIV ст. – 1569 р.

Другий період – доба Речі Посполитої аж до поділів Польщі.

Третій період – входження українських земель до складу Російської і Австро – Угорської імперії (кінець XVIII – 1917-1918 рр.).

Четвертий період – входження УСРР (УРСР) до складу СРСР. (1922 – 1991 рр). Входження українських земель до складу СРСР відбулось на основі відповідного договору. Земельні відносини в тій державі складались на зовсім інших засадах. Була ліквідована приватна власність на землю, запроваджені колективні форми обробітку земель, селяни незалежно від етнічної належності були прикріплені до колгоспів.

Щоправда, в кожному із цих періодів можна виділити окремі етапи, як то: запровадження в практику земельних відносин важливих юридично – правових документів або ж початок і завершення аграрних реформ.

Проблема періодизації для дослідження іноземної колонізації на теренах України має важливе значення, оскільки з'являється можливість виокремлення досить важливих, можна сказати, доленосних подій в цьому річищі. І. С. Міронова опублікувала статтю, в якій вперше цю проблему досліджує¹. Хоча ця стаття присвячена розгляду періодизації відносно німецької колонізації, висновки її можна екстраполювати на увесь колонізаційний процес. В статті виділяється три періоди колонізаційного руху.

Перший період – 1787 – 1803 рр. Це був час масової колонізації. Колоністи отримували досить вагомі пільги щодо набуття земель на територіях українських губерній, облаштування своїх господарств.

Другий період - 1804 – 1842 рр. Це час обмеження пільгових умов для переселенців. Російська влада переходить до вибірковості щодо запрошення переселенців, надаючи перевагу переселенцям – землеробам.

Третій період - 1842 – 1877 рр. Це час, коли припиняється надання пільг переселенцям щодо набуття ними казенних земель. Компенсацією цього обмежувального кроку з боку влади було надання переселенцям усіх прав, якими могли користуватись піддані Російської імперії.

Ми погоджуємось з таким баченням І. С. Міроною періодизації історії колонізації українських земель. Вона відповідає етапності державної політики Російської імперії в означений період щодо регуляції притоку колоністів та можливістю облаштування їхніх господарств.

З погляду налагодження економічних взаємин в аграрному секторі між колоністами і українською спільнотою, про що йдеться в

---

¹ Міронова І. С. Німецька колонізація Півдня України XVIII – XIX ст. Періодизація проблеми. Інтернет ресурс.

нашій праці, варто визнати, що в цій царині також було три періоди, які, щоправда, можна означити дещо в інших хронологічних межах.

Перший період – 1787 – 1861 рр., тобто до відміни кріпосної системи в Російській імперії В ті роки між колоністами і українським селянством була «стіна», тобто власник селян – поміщик. Дотик економічних інтересів вільних колоністів – землеробів і кріпаків – землеробів, мабуть, був мінімальним.

Другий період – 1861 – 1920 рр., то був період початку розвитку в українському селі капіталістичних відносин: купівля – продаж землі, оренда, застава. То були можливі напрями спілкування колоністів і українських селян, по крайній мірі, якоїсь їх частини. В умовах подальшого розвитку товарно – грошових відносин - спілкування колоністів з українськими селянами було цілком можливим і, навіть необхідним.

Третій період – 1921 – середина 1940 – х рр. Це час, коли у взаєминах колоністів і українських селян мали місце напруга і ускладнення довкола земельних відносин. Розподіл і перерозподіл земель в українському селі тривав аж до середини 1920-х рр. Українським селянам інколи дорізали земель за рахунок земель колоністів. В роки колективізації колоністів позбавляли «лишків» земель за рішеннями сільрад. І лише з другої половини 1930 х рр., коли земельні відносини цілком унормувались, мало місце зближення в стосунках колоністів і українських селян. Мабуть, свою роль відіграло і те, що відбулась зміна поколінь у середовищі колоністів і українських селян.

Хронологічні межі нашої праці охоплюють власне не тільки час колонізації (прибуття колоністів на поселення), а також господарську діяльність нащадків колоністів з кінця ХІХ ст. і до 40-х рр. ХХ ст., тобто до того часу, коли у нащадків колоністів радянська влада відібрала землю і їх, членів колгоспів, в земельному відношенні зрівняли з іншими колгоспниками.

Сталось так, що до середини ХІХ ст. селянська тематика опинилась поза увагою істориків, економістів. І лише підготовчі роботи спеціальних урядових комісій Російської імперії з проведення аграрної реформи спонукали науковців, працівників статистичних служб на рівні повітів, губерній зайнятись пошуком інформативних матеріалів, які з часом були опрацьовані і вийшли друком.

Земельні відносини в українському селі залишались пріоритетним напрямом науково-історичних досліджень аграрного сектору економіки в історіографії упродовж всього ХХ ст. Вийшли друком чимало монографічних праць, велика кількість наукових статей,

захищались дисертаційні роботи. У багатьох із них досліджуються соціально-економічні відносини в українському селі від давніх часів і до сьогодення. Слід зауважити, що упродовж ХІХ і першої половини ХХ ст., більшість авторів досить обмежено, можна сказати, лише побічно торкалися теми появи, розселення і господарювання іноземних поселенців в українському селі, їх інтеграції у земельні відносини, зокрема. Хоча в середині 1930 - 1940 х рр. в історичній літературі дещо перебільшувався реальний контингент поляків в Україні в середні віки.

В радянську добу в історичній науці виокремлювалась класово-формаційна характеристика економічного укладу в українському селі, акцентувалась увага на класовій боротьбі довкола приватної власності на землю. Господарства іноземних колоністів з огляду на те, що у деякої частини із них земельні площі сягали 30 - 50 десятин, характеризувались як куркульські. Практично поза увагою тогочасних дослідників залишалось питання позитивного впливу крупних землевласників на розвиток харчопереробної промисловості, інфраструктури на селі, сільськогосподарської діяльності іноземних колоністів на розвиток окремих напрямів в сільському господарстві.

Дослідження земельних відносин в сучасній історичній науці передбачає дещо іншу парадигму наукового пізнання, яка ґрунтується на системному аналізі трансформацій у земельних відносинах в українському селі, які на різних історичних етапах з боку іноземних державних структур проявлялись досить неоднозначно. Ця проблема стала однією із важливих ділянок вітчизняної історіографії останнього періоду. Однак, розгляд проблеми земельних відносин під кутом зору обставин втручання різних іноземних держав з метою використання з найбільшою користю для себе можливостей сільського господарства приєднаних українських територій, зростання кількості переселенців в українському селі, їх місця і ролі в освоєнні значних територій для ведення сільського господарства з використанням прогресивних методів в рільництві, тваринництві ще не був предметом спеціального наукового дослідження.

В полі зору нашого історіографічного огляду постали праці, в яких розглядаються ті чи інші аспекти селянствознавчої проблематики, дотичні нашій темі, зокрема, вплив іноземних держав та органів місцевого самоврядування на селі на інтеграцію іноземних поселенців в українське середовище. Історіографічний аналіз у цьому дослідженні є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці, які безпосередньо або дотично стосуються проблеми участі іноземних держав та поселенців в земельних відносинах українського села.

Увесь комплекс наявної історичної літератури можна поділити на три групи: історіографія ХІХ – початку ХХ ст.; радянська історіографія; сучасна історіографія, яка включає, як вітчизняні, так і зарубіжні дослідження, опубліковані в період з 1991 року.

В розробці нашої теми ми орієнтуємось в основному на історичні праці ХХ – початку ХХІ ст., в яких досліджуються основні напрями колонізаційної політики литовської і польської держави, вплив татарського і турецького фактору на стан земельних відносин на Півдні і Лівобережжі України, нові тенденції в іміграційних процесах іноземних переселенців після входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперії, зміни в землекористуванні для нащадків іноземних поселенців в радянську добу.

Перші дослідники земельних відносин в українському селі ХІХ – початку ХХ ст. намагались прослідкувати шлях переходу земель селян до литовських князів на основі права завоювання. Вони перебрали на себе право власності на всі землі, хоча до Люблінської унії українські селяни ще зберігали особисту волю і земельну власність. Втрату селянами прав на землю В. Антонович пов'язував з перебудовою суспільних відносин, що сталися в результаті Люблінської унії. До того ж, Литовські Статути цілеспрямовано вели справу до обмеження земельних прав українських селян². До обмежень він відносив такі: необхідність для селян з певної кількості землі давати польському панові данину, неможливість продавати або передавати іншій людині без відома і згоди пана, а також втрату прав на землю, якщо селянин покидав маєток³.

1. П. Новицький зазначав, що земельні «пожалування» для руських князів в Литовсько – Польську добу були умовними. Задля збереження за собою права на землю князь повинен виконувати певні зобов'язання. Такий стан в земельних відносинах князів зберігався аж до Люблінської унії. Щодо земельних відносин українських селян з литовськими і польськими землевласниками, то на початок ХVІ ст. ще зберігалось їх право на землю. Другий Литовський Статут (1566 р.) це право у наших селян уже відбирав⁴.

З приходом на наші землі литовців і поляків докорінно змінювалось становище общини. Общинні землі поступово

---

² Антонович В. Б. Про правове та економічне становище селян у ХVІІІ ст. Розвідки про селянство на Україні - Русі в ХV – ХVІІІ в. Руська історична бібліотека. Львів: 1901. Т.ХХІ. С. 126. 132.

³ Антонович В. Б. Назв. праця. С. 153 – 158.

⁴ Новицький И, П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России ХV – ХVІІІ вв. К: 1876. С. 13- 15, 53, 64, 70.

приєднувались до королівських маєтків, або ж надавались окремим особам, містам, церкві. За селянами ще зберігалось право купувати землю і в такий спосіб набувати право власності. Визнаючи наявність права селян на землю, він зауважив, що це право у Великому князівстві Литовському не було підкріплене ніяким законом⁵.

У статті «Западно-Русская община в XVI веке» М. Довнар - Запольський на відміну від В. Антоновича та І. Новицького більш обережно ставиться щодо висловів селян про «свою» землю, яка, на його думку, була в них лише у користуванні⁶.

Питання існування права наших селян на землю під час перебування їх в Литовському князівстві досліджувала також О. Єфименко. Вона вважала, що воно було умовним, тобто за умови виконання селянином конкретних повинностей, які йому довів феодал. Після запровадження у Великому князівстві Литовському «Волочної реформи» селянин-землевласник перетворювався на наймача землі⁷.

М. С. Грушевський, спираючись на чисельні документи, довів, що до приходу на наші землі польської влади тут існувало давньоруське поземельне право, яке передбачало власність селянина на землю. З цим правом наші селяни увійшли до Великого князівства Литовського, а потім до Корони Польської. Оскільки у польській традиції на той час уже існувало право панського землеволодіння, то польська влада запроваджувала його і в українському селі. При зіткненні в українському селі двох традицій у земельних відносинах - перемогла польська традиція⁸.

А. Скальковський досліджував заселення з давніх часів і до середини XIX ст. Півдня України болгарами, сербами, німцями молдованами, кримськими і ногайськими татарами, Прослідкував в часі, після приєднання у 1783 р. Криму до Росії, процес перетворення «Дикого поля» в велику руську колонію. На його думку, це стало можливим завдяки переселенню туди і землеробів з Балканського півострова. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае⁹. Наукові праці А. А. Скальковського були і залишаються взірцем добросовісного ставлення до історичного

---

⁵ Иванишев И. О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. К; 1863. С.5-6.

⁶ М. Довнар - Запольский. Западно – русская сельская община в XVI веке. //ЖМНП. – 1897. №7. С. 115.

⁷ Ефименко А. Я. Исследование народной жизни. М:1884. С. 219 – 221.

⁸ Грушевський М. С. Історія України Руси. – К: 1994. Т.V. С. 152-153, 157; його ж: Барское староство. Исторические очерки XV - XVIII в. К: 1894. С. 250-251.

⁹ Скальковский А. Статистический очерк. Одесса: 1848; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии 1808 – 1853. Одесса: 1853. його ж: Население Новороссийского края. Одесса: 1858.

матеріалу, прискіпливої уваги до статистичної інформації. Здійснений ним аналіз економічного, соціального розвитку Півдня України, етнічного середовища того регіону вражає своєю чіткістю, виваженістю і об'єктивністю. Його наукові праці – це цінне історіографічне надбання для економічної і історичної науки, етнографії. З його праць черпали знання про історію Півдня України чимало поколінь до цього часу і можна з впевненістю сказати, що і наступні покоління економістів, істориків, етнографів будуть знаходити для себе дуже важливу інформацію про зміни в етнічному складі населення, які відбувались під впливом зміни державної належності території Півдня України, в соціальній структурі різних етносів, агрономічні новації в сільському господарстві з боку болгар, німців, греків, росіян, молдован, татар.

М. П. Драгоманов багато уваги приділив проблемі заселення Півдня України південними слов'янами. Він торкнувся також взаємин козаків, татар і турок¹⁰.

Значний вклад в дослідження меж розселення різних етнічних груп на Півдні України внесло Одеське Товариство історії і старожитностей. Воно було створене у 1839 р. Ним видавався спеціальний Вісник

Таким чином, тема щодо змін у земельних відносинах українського села з часу перебування їх у складі Великого князівства Литовського і Корони Польської, знайшла певне відображення в наукових працях істориків ХІХ – поч. ХХ ст. Вони були одноставні в тому, що зовнішній чинник був визначальним у переході наших селян в земельних відносинах від їх власності на землю до власності на землю литовської і польської держави. Для кращого розуміння міграційних процесів важливе значення мали історичні праці, в яких досліджувались межі розселення іноземних етносів на українських землях.

Наступний період в земельних відносинах тісно пов'язаний з козацтвом, Національно - визвольною війною українського народу проти землевласників Речі Посполитої. В той період основним в житті українського селянства і козацтва, зокрема, була збройна боротьба проти Речі Посполитої. Науковці кінця ХІХ – початку ХХ ст. земельне питання тієї пори розглядали як потребу відновлення права українського селянства на землю, якого його в попередні часи позбавили литовська і польська держава¹¹.

---

¹⁰ М. П. Драгоманов. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края. 1875.

¹¹ Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии в ХУШ в. // Юридический вестник. 1885 № 1. Барвинский В. О. Крестьянство в Левобережной Украине в ХУП – ХУШ

Кінцевим результатом Національно - визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, наступних військових і дипломатичний подій було те, що українські землі перейшли під контроль Російської і Австро - Угорської імперії. Їх втручання у земельні відносини українського села полягало в тому, що вони ще тривалий час зберігали кріпосницьку систему. Аграрні реформи середини ХІХ ст. в Австро – Угорській і Російській імперії, на думку багатьох істориків, носили прогресивний характер оскільки реалізація їх основних положень відкривала дорогу до розвитку капіталістичних відносин в українському селі, хоч і не вирішувалась проблема малоземелля і безземелля¹².

В добу Української революції (1917 – 1921 рр.) земельне питання взагалі і, земельні відносини зокрема, перебували на стадії експериментів в проголошених земельних реформах, хоч ні одна із них за браком часу не була доведена до кінця, В ті роки мав місце популізм, метою якого було бажання залучити на свій бік якомога більше селян. Правовий нігілізм охопив значні верстви населення. За таких умов було неможливо захистити власність на землю, будь - що реалізувати у земельних відносинах. Чимало землевласників іноземного походження (поляки, німці, чехи та ін.) продавали свої землі і емігрували з України.

Історію земельних відносин тієї доби і наступних періодів досліджували радянські історики. Земельні відносини ними розглядалися як тло, на якому розгорталась класова боротьба як проти крупних внутрішніх, так і проти зовнішніх землевласників. Щодо селян іноземного походження, то їх кваліфікували як «куркульський елемент на селі». У 1920-і роки О. Курило започаткував тему «Німці в Україні», «Молдовани в Україні». О. Рихлик започаткував тему «Чеські колонії на Волині» Вони досліджували питання підняття рівня освіти, розвитку дружби між поселенцями і українцями та інше. У 1925 р. в Харкові опублікована праця, в якій міститься чимало інформації статистичного характеру щодо кількості і меж проживання національних меншин в Україні. З часом вийшла монографія А. Глинського з цієї ж проблематики. Національні меншини в Україні.

вв. Харьков: 1908; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVI – XVII вв. Прага; 1924. Т.1. Вып.1.; Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. З ілюстраціями і картою України. К: 1991 та ін.

¹² Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии и Волыни. Опыт статистико – экономического исследования. К; 1899; Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина ХІХ – перша половина ХХ ст. К: 1994; Лященко П.И. Очерки агроарной революции в России. Ч.1. СПб, 1913; Святловский В.И. К вопросу о судьбах землевладения в России. СПб. 1907, його ж: Мобилизация земельной собственности в России. (1861- 1908). СПб., 1911 та ін.

Х.: 1925; його ж: Національні меншини на Україні. Х.: 1931. Активізація дослідників щодо вивчення становища в національних меншинах була пов'язана з тим, що радянська влада в ті роки формувала свою політику відносно національних меншин, випробовувала різні підходи до розв'язання цього питання.

1960 – 1980 – ті роки можна вважати найбільш плідними в дослідженні земельних відносин в українському на усіх попередніх етапах, а особливо в епоху феодалізму. В. А. Маркіна запропонувала розгорнуте визначення поняття феодальної власності на землю, яка, на її думку, є повною, вільною, необмеженою, безумовною і такою, що протистоїть селянам, які не мають своєї землі і отримують її у власника в користування на певних умовах¹³. Вона вивчала польські латифундії Правобережної України, значну увагу приділила з'ясуванню питання регулювання магнатами процесів колонізації правобережних земель, виникнення та функціонування фільварків, розвитку та ролі оренд (посесій) у земельних відносинах.

Грунтовний історіографічний аналіз наукових видань, присвячених дослідженню історії українського селянства другої половини XVI – першої половини XVII ст. міститься у монографії І. Д. Бойка. Одночасно він багато уваги приділив з'ясуванню шляхів обезземелення українського селянства у результаті земельної реформи Сигізмунда II Августа, яка здійснювалась згідно основних положень Литовських статутів, та закріплення українського селянства за польськими феодалами¹⁴. У 1963 р. Бачинський А. Д. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук¹⁵. В ній автор на прикладі невеликого регіону намагався дослідити закономірності і особливості колонізаційних процесів на Півдні України з боку болгар, сербів, хорватів, молдован.

В роки незалежності України активізувалась робота істориків-краєзнавців. В усіх обласних центрах були створені Історико - краєзнавчі товариства. Більшість із них регулярно проводили наукові конференції. За результатами їх роботи публікувались Збірники наукових праць. Як приклад, можемо послатись на досить плідну роботу Житомирського, Черкаського історико - краєзнавчого товариства. Житомирське Товариство тривалий час очолював М. Ю.Костриця. За його безпосередньою ініціативою у 1998 р. в

---

¹³ Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украине второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие. К: 1961.

¹⁴ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. К: 1963.

¹⁵ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Одеса: 1963.

Новоград – Волинському проведена Міжнародна науково - краєзнавча конференція на тему «Національні меншини Правобережної України: Історія і сучасність». За результатами роботи цієї конференції опубліковані матеріали з історії єврейського, польського, російського, німецького, чеського та інших народів, що жили на території Правобережної України. У 1999 р у м. Хмельницькому відбулася наукова конференція краєзнавців на тему: «Національні меншини Хмельниччини», а у 2001 р у м. Малині Житомирської обл. відбулась науково – практична конференція на тему; «Чехи на Волині; історія і сучасність Краєзнавці Черкащини (голова Товариства В. М. Мельниченко) у 2005 році провели конференцію на тему «Черкащина в контексті історії України., присвячену 200 – річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 60 – річчю утворення Черкаської області. Із опублікованих в збірнику матеріалів конференції, нашу увагу привернула стаття Юлкіна Л.І. «Село Стецівка в системі сербських поселень» Авторка досліджувала особливості сербських поселень, які на середину XVIII ст. були двох типів: військові і землеробські. У 2013 р. Черкаська Спілка краєзнавців опублікувала збірник наукових праць, в якому є цікава стаття Козоріз В. П. «Іноземні поселення на землях села Великий хутір». Автор вперше дослідив історію переселення румун, досить детально описав непрості взаємини колоністів з органами місцевої влади. Тільки при втручанні генерал – губернатора Новоросійського краю П. Румянцева їх вдалось нормалізувати. Загалом, слід зазначити, що 1990 початок 2000 – рр були справжнім спалахом інтересу науковців, широких кіл громадськості до історії національних меншин в Україні, Їх зусиллями введено до наукового обігу досить значний масив фактичних матеріалів, статистичних даних щодо переселенців з інших країн, їх роду занять на території Правобережної України

У 1991 р. в Києві відкрився Інститут історії національних відносин, в якому сформувався і плідно працює колектив науковців-етнографів, а з 1998 р. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Ця проблематика знаходить своє відображення і на сторінках таких періодичних видань, як «Український історичний журнал», «Український селянин» та інших.

О. І. Гуржій досліджував проблему кількісного складу іноземних етносів на території України у другій половині XVII ст. Я. В. Бойко на основі дещо розширеної джерельної бази досліджував заселення іноземними етносами у другій половині XIX ст. Півдня України. В. Д. Яремчук зосередився на вивченні особливостей проживання татарського етносу в Україні. Л. П. Польовий, Б. В. Чирко вперше підняли проблему виживання національних меншин в умовах

колективізації сільського господарства в Україні. П. М. Тригуб обрав для свого дослідження лише один національний округ і на його прикладі розкрив специфіку господарювання німецьких колоністів на Півдні України. Досить чітко структурованою є монографія М. В. Бармака. Він здійснив порівняльний аналіз щодо появи, розселення та господарювання на Волині в кінці XVIII – початку XX ст. трьох етносів: німецького, чеського та єврейського. Досить ґрунтовно аналізуються особливості господарювання на землі німецьких і чеських колоністів, з'ясовується їх вклад в освоєння великих земельних площ для ведення сільського господарства, описуються при цьому їх контакти з місцевим населенням. Окремо автор аналізує обставини від'їзду німецьких і чеських колоністів з Волині в кінці XIX – початку XX ст.¹⁶.

Монографія Л. Д. Якубової присвячена одному із складних періодів в історії національних меншин, що проживали в Українській СРР в першій половині 20-х рр. XX ст. То був досить суперечливий період в житті українського народу, коли лібералізація суспільно – економічного життя поєднувалась з наступом на усталені земельні відносини в іноетнічних колоніях, зокрема. Авторка здійснює ґрунтовний аналіз посталих економічних, соціальних проблем перед колоністами, пошуки ними шляхів виходу із непередбачуваної ситуації. Окремо розглядаються причини ускладнення взаємин українців, росіян з колоністами в означений період. Важливою є думка про те, що дослідники мають обережно ставитись до опублікованих матеріалів переписів населення тієї пори, Вони не завжди є повними і достовірними¹⁷.

Українські науковці продовжували досліджувати історію українського села. Великий колектив науковців на початку 2000 – х рр. завершив роботу над двохтомником¹⁸ Це перше комплексне дослідження з історії українського селянства. Його автори провели величезну дослідницьку роботу, залучили небувалий до того масив історичних джерел, що стосуються селянствознавчої тематики. Тим самим показали приклад сумлінного ставлення до джерельної бази

---

¹⁶ Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. //»Укр. істор. журн.», 1993, №3; Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860 – 1890 гг. Историко – экономическое исследование. Черкасы: 1993; Яремчук В.Д. Татари в Україні. « Укр. Істор. журн.», 1994, №5, с. 18 – 29; Тригуб П. М. Ландоуський (Карл Лібкнехтський) німецький національний округ на Миколаївщині. // Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність. VII Всеукраїнська наукова конференція К: 1995. Ч.1.; Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії. 1796 – 1914 рр. (розселення, господарське життя, міграція). Тернопіль: 1999. та ін.

¹⁷ Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР в першій половині 20 – х рр. XX ст. К: 2002.

¹⁸ «Історія українського селянства». Нариси в 2 – томах. К: 2006.

іншим дослідникам означеної тематики. Їм вдалося фактично рівномірно викласти усі основні сторони життя українського села від давнини до кінця ХХ ст. Чільне місце в цьому дослідженні зайняли розділи, в яких досліджуються земельні відносини. Автори відповідних сюжетів об'єктивно, без упереджень аналізують непрості ситуації в цій проблемі, що мали місце упродовж багатьох віків. При опрацюванні відповідних текстів з'являється відчуття болю за долю наших селян, особливо в умовах, коли на наших землях панували іноземні держави.

Н. Яковенко упродовж багатьох років досліджує проблему появи, зростання і занепаду української шляхти на Волині і в Центральній Україні. Вона досить ґрунтовно при дослідженні величезного масиву історичних джерел розкрила генезу української шляхти упродовж трьох століть. Конкретизація нею основних прошарків тієї спільноти, їхнього місця в суспільстві через призму земельних статків, дозволило їй об'єктивно з'ясувати їх вплив на позитивні і негативні сторони в політичному і економічному житті досить великого регіону України. Корисним в монографії Н. Яковенко є те, що вона послідовно простежує етнічний елемент в земельних відносинах, який з середини ХІV і до середини ХVІІ ст. був доволі строкатим. Цей аспект стосується головним чином вживання в українське шляхетське середовище тюркського елемента. Монографія Н. Яковенко надає той щасливий шанс, коли аналіз основних її елементів спонукає до бажання в утвердженні власних думок та висновків¹⁹.

Проблема землеволодіння і землекористування в правобережних губерніях України досліджується в монографії А. А. Криськова. Хронологічні рамки його дослідження охоплюють період кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.²⁰. Звичайно, він не міг обійти того факту, що абсолютно більша частка земельної власності на ту пору належала польським магнатам. Дотично в монографії розглядаються суспільно – економічні наслідки такого незбалансованого землеволодіння на Правобережній Україні, притому залишається незаперечним фактом те, що чисельно вони були в абсолютній меншості. Значний резонанс в наукових колах, серед широкого загалу викликала монографія, авторами, якої є Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ ст. Людність та імперії Інтернет ресурс. К: 2022. В ній автори вдало поєднали аналіз

---

¹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст. Волинь і Центральна Україна. К. : 2008.

²⁰ Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Тернопіль: 2014; Шандра.В., Аркуша О.; Україна в ХІХ ст..Людність та імперії. Інтернет ресурс.К: 2022.

реального стану соціально – економічного розвитку українських земель напередодні реформ в Російській і Австро – Угорській імперії і проаналізували шляхи, які вели до вирішення проблем, що постали в нову добу, основні напрями спротиву новаціям старої системи господарювання на землі. В монографії наведені чисельні приклади використання крупними землевласниками прогресивних технологій і, відповідно, значного економічного ефекту від їх застосування. Слід також зазначити, що джерельна база, на яку спираються дослідники, вражає своєю масштабністю і різноманітністю свого походження. Такого здобутку їм вдалося досягти, оскільки вони володіють декількома європейськими мовами.

Л. В. Новікова опублікувала наукову працю у вигляді Курсу лекцій для студентів історичних факультетів²¹. Попри те, що авторка позиціонує цю працю як Курс лекцій, ми вважаємо, що це є комплексна наукова праця, в якій досліджуються проблеми появи, розселення і господарської діяльності на теренах України усіх іноземних етносів від давнини і до сьогодення. В цій праці досить змістовним є історіографічний розділ, послідовно простежується історія таких національних меншин, як поляки, болгари, серби, росіяни, білоруси, греки, німці, татари кримські, татари буджакські (Буджак в тюркській мові – кут) та ін. Авторка в ході викладу матеріалу зважає як на позитивні сторони в господарюванні іноземних національних меншин на території України, так і на проблеми, що виникали в їх середовищі і довкола них. Земельні відносини в поселеннях національних меншин, результативність їх сільськогосподарської праці висвітлюються лише побіжно.

З усіх етносів, що були присутніми на наших землях ще з середини XIV ст. найбільш повно дослідженою є німецька спільнота²².

Чи не найновішою науковою працею з історії національних меншин є колективна монографія науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса²³. В ній авторський колектив, в який увійшли знані фахівці Інституту, з чітких

---

²¹ Новікова Л. В. Історія етнічних (національних) меншин в Україні. У двох частинах. Одеса: 2018.

²² Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні. (60 – ті рр. XVIII ст. – 1917 р. // Укр. істор. журн. 1990. № 9; його ж : Німецькі колонії. Нарис історії німецьких колоній в Україні. К: 1995, Бойко Я. Д. Заселение Юга Украины 1860 – 1890 гг. Историко – экономическое исследование. Черкакси: 1993, Шевчук Н. А. О проблеме мирного завоевания Юга Украины. (вторая половина XIX – 1914 г). // Вопросы германской истории. 1996. Вып 25, Васильчук В. М. Німецька спільнота в Україні. (друга половина XVIII – перша половина XIX ст. // Культура народів Причорномор'я. 2001. № 24. та ін.

²³ Етнополітика в Україні в умовах суспільно – політичних змін; реалії, стан, виклики, перспективи. Монографія. К; 2023.

методологічних позицій з'ясовує складні для розуміння багатьма в нашому сучасному суспільстві трансформації, реальні проблеми в етнополітичних процесах України, можливі шляхи їх вирішення з урахуванням сучасного досвіду країн Європи.

Концентрована і досить скрупульозно вивіреною є інформація про національні меншини, що міститься в 10-ти томній Енциклопедії історії України. Як приклад, звернемо увагу на статтю Голенка О. І.²⁴.

Ми також включили в нашу працю, як один із розділів, питання про колоністів в земельних відносинах українського села. Звичайно ми будемо послуговуватись історіографічними напрацюваннями наших попередників і, одночасно будемо шукати маловідомі для широкого загалу матеріали фактичного і статистичного характеру. Це дозволить розширити наші знання щодо колоністів. На основі аналізу зібраних матеріалів спробуємо зробити уточнюючі висновки з окремих аспектів даної проблеми.

Загалом, аналіз наукової літератури засвідчує, що майже за два століття дослідники зробили чимало для вивчення діяльності іноземних держав щодо їх втручання у земельні відносини українського села, ролі переселенців в освоєнні значних земельних площ, нагромадили фактичний матеріал і тим самим підготували ґрунт для осмислення проблеми на сучасній методологічній і фактологічній основі.

Історичні джерела можна поділити на декілька груп. До першої слід віднести різні види джерел, які були створені всередині даної національної групи, зокрема, її представниками, або установами, товариствами тощо.

До другої групи відносяться документи офіційного походження. Це документи, що супроводжують діяльність спеціальних урядових структур Литовсько – Польської доби, часів Австро – Угорської та Російської імперії та органів радянської влади. До них можна віднести такі документи: Литовські Статути, Устава на волоки, «Жалувані грамоти» князів, королів литовських і польських, «Земельні кодекси УСРР» «Декларація прав національностей України», «Закон України про національні меншини в Україні.» та ін.

Важливе значення для вивчення участі іноземних переселенців в освоєнні українських земель сільськогосподарського призначення мають опубліковані документи, зокрема, «Національна політика в Україні. Історія і сучасність» - К; 1997.

---

²⁴ Голенко О. І. «Татари в Україні». // Енциклопедія історії України. Т. 10. С. 37 – 38.

Неопубліковані архівні матеріали, введення їх в науковий обіг є додатковим елементом поглибленого вивчення теми. Періодичні видання окремих національних груп, політичних партій і громадських організацій дозволяють краще зрозуміти окремі маловідомі деталі в земельних відносинах взагалі і іноземних поселенців, зокрема.

Особливістю дослідження цієї теми є те, що в межах досліджуваного періоду органами багатьох влад, що здійснювали управління в територіальних межах сучасної України, приймалися чисельні документи, що визначали характер земельних відносин в українському селі на тривалий період, вчиняли їх сутнісні трансформації. Зокрема, їх аналіз дозволяє прослідкувати основні тенденції та шляхи у набутті власності конкретними національними групами на різних історичних етапах. До них належать Литовські Статути (1566 і 1588 рр), Устава на волоки, комплекс документів періоду аграрних реформ в Австро – Угорській та Російській імперії 1849, 1861 рр., 1906 – 1911 рр., Земельні кодекси УСРР та ін.

Литовські Статути, Устава (Закон) на волоки доносять до нас дух середньовіччя, ставлення різних верств населення до права власності на землю, запровадження в українському селі на основі юридично-правових норм таких форм землекористування як оренда землі, застава тощо. Аналіз документів цього юридично-правового збірника, зокрема, Арт. 20, третього тому Статуту 1588 р. «У справах про володіння між маєтками нашими князівськими, панськими і шляхетськими дозволяє прослідкувати шлях утвердження станової форми власності на землю та поступове позбавлення землі українського селянства.

Значну цінність становить академічне видання вітчизняних істориків «Архив Юго – Западной России», виданий Тимчасовою комісією для упорядкування давніх актів, що була створена при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. –К.; 1870. –Ч. III. – Т.VI. Ч. 6. –Т. I. II. Ч. VII. Т. II. Ч. VI.VIII. У VII частині II тому «Архіву» опубліковані жалувані грамоти литовських і польських королів шляхті на маєтності в українських землях. В них є інформація про складання шляхетської земельної власності в Україні у XVI – XVII ст. У частині. VI. Т.I. є свідчення того, що право українських селян на землю до появи Першого Литовського Статуту було досить міцним, аж до права продажу своєї ділянки. Найбільший масив документальних свідчень з досліджуваної нами проблеми розміщений у ч. VIII «Акты о землевладении в Юго – Западной России XVII – XVIII ст. Там є цінні матеріали про заставне (обмежене) право, про коронне, князівське, панське, шляхти-зем'ян,

державне (старостинське і вйтівське), а також про досить часті дарування землі родичам.

У Повному зібранні законів Російської імперії (V-ий том. I, II і III видання 1649 – 1913 pp) розміщені документи, які засвідчують про втручання державних структур імперії у земельні відносини, зокрема, заходи по уніфікації законодавства та поступової ліквідації різних не притаманних імперському правовому полю форм володіння і користування землею, спроби корегувати поземельні відносини окремих категорій населення.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. виконував роль регулятора земельних відносин в українському селі у доколгоспний період. Відтепер основу земельних відносин становили націоналізована земля і передача майже усіх сільгоспугідь у індивідуальне користування селян. Землеволодіння селян іноземного походження повинні були вписуватись в означені в Кодексі рамки.

У 1927 р. вийшло (зі змінами до Земельного кодексу УСРР 1922 р.) п'яте видання Земельного кодексу В ньому досить конкретно вписані норми щодо трудового землекористування, про трудове землеробське господарство (двір). Оскільки земельні площі іноетнічних поселенців все ще залишались дещо більшими за земельні площі українських селян, то їх в недовзі очікували заходи з боку органів радянської влади по перерозподілу їхніх земель на користь колгоспів і радгоспів.

В період колективізації сільського господарства прийнята низка законодавчих актів, спрямованих на закріплення колгоспного землекористування. Одним із них був Закон СРСР «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації, по боротьбі з куркульством» від 1 лютого 1930 р. За цим законом «куркулів» позбавляли права на землю, їхні землі приєднувались до земель колгоспів. Господарства іноетнічних поселенців, за оцінками органів радянської влади, попадали саме під цю категорію. Постанова ВУЦВК 1930 р. «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» та постанова Наркомзему УСРР від 5 березня 1930 р. «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації» були спрямовані на обмеження та ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Як відомо, іноетнічні поселенці в своїй переважній більшості все ще залишались одноосібниками. Участь їх господарств якби уже була визначена.

У Центральному державному історичному архіві у Києві (далі ЦДА) Ф. 241, 2315, 847) міститься інформація про люстрації маєтків

магнатів Браницьких, Вишнівецьких, Заремби, зокрема, про соціальну структуру українського селянства, а також детальний опис панських маєтків і земель, що їм належали. У Ф. 490 «Подільське губернаторське управління державними маєтками» є цінні матеріали про зміни у землеволодінні польських поміщиків Правобережної України.

У Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО), Ф. 915, Оп. 1 є матеріали по повітах, які засвідчують реалізацію рішення УЦР про націоналізацію поміщицьких земель. Попри застороги про не допущення націоналізації земель іноземних землевласників, земельні комітети на місцях його намагались ігнорувати.

У Державному архіві Тернопільської області (далі: ДАТО) створено ряд фондів, в яких є важливі документи щодо приватних землеволодінь, орендних відносин в Тернопільській губернії на 1914 – 1915 рр.(Ф.322. Оп. 1. Спр. 7.), зокрема по Борщівському, Заліщицькому, Збаразькому, Чортківському, Бучацькому, Підгаєцькому повітах. У Ф. 12. Оп. 1. Спр. 2. «Відомості про парцелювання земель» у 1939 р., є статистичний матеріал про розміри парцел в с. Вертелка Тернопільського повіту. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 8 дає інформацію про кількісний склад осадників Тернопільського воєводства на 1927 р. Ф. 241. Оп.1. Спр.35, 12, 3 містить матеріали про роботу Кременецького повітового земельного комітету у 1917 – 1918 рр., зокрема про взяття на облік приватних млинів, розгляд чисельних скарг селян про неправомірні дії поміщиків. У Ф. 320. Оп. 1. Спр.12. є досить значний матеріал про розташування в повітах Тернопільської губернії винокурних заводів по населених пунктах, зокрема в Бережанському, Заліщицькому, Чортківському, Борщівському і Тернопільському повітах. В окремих випадках дається інформація про власників і кількість виробленого ними спирту. У Ф. 118. Оп. Спр. 17. є ліцензійні посвідчення (всього 32) на дозвіл від Союзу виробників тютюну на висаджування тютюну окремими особами. Земельні ділянки тютюнових плантацій були від 1570 до 2378 моргів. У Ф. 353. Оп. Спр. 7 є інформація про отриману у 1927 – 1928 рр. грошову позику на купівлю землі польськими колоністами. Величина позики була від 200 до 500 злотих.

При дослідженні нашої теми варто користуватись Статистичними збірниками. В наш час в Україні публікуються Статистичні щорічники. Останній вийшов за 2016 рік. В них за певною структурою подаються відомості про етнічний склад українського суспільства, розселення і рід занять різних етносів.

Здійснений аналіз доступних нам наукових праць істориків, економістів, юристів, важливіших опублікованих і неопублікованих історичних джерел, періодики щодо втручання в земельні відносини українського села іноземних держав, мотивів переселення і наслідків в господарюванні на наших землях колоністів – дає підстави для дослідження та здійснення висновків по обраній нами науковій темі.

РОЗДІЛ І

Зовнішні чинники в поземельних відносинах в українському селі (40 – і рр. XIV – середина XVII ст.).

Позитивні тенденції і проблеми

На середину XIII ст. в Київській Русі з погляду формування земельних відносин завершився перехідний етап від родового устрою і общинного землекористування до зародження і утвердження власності на землю. Первинним у цій тріаді все-таки було користування селян землею, яке з часом (важко визначити його тривалість) перетворювалось у володіння ними землею. Князі доби Київської Русі оминули шлях користувачів землею. Внутрішнім регулятором земельних відносин в селах виступала община.

В Київській Русі співіснували такі форми власності на землю: державна (уособлення верховної влади Київського князя), общинна та приватна феодальна. До великого приватного феодального землеволодіння належало власне князівське, боярське і церковне.

В середині XIII ст. землі Київської Русі потрапили у залежність від Золотої Орди. Це призвело до змін у діючій на той час системі землеволодіння і землекористування. Відтепер руські князі повинні були отримувати від монгольського хана грамоту (ярлик) на право володіння своєю ж землею, а, по суті, великою територією з населенням, що там проживало. До речі, чимало селян вперше через загрозу бути полоненими ординцями почнуть мігрувати за межі свого історичного проживання на територію Чернігівського князівства, - і далі на Північ. Ще донедавна добре оброблені землі часто перетворювались на пустки. Обезлюднення значних територій Лівобережжя, Правобережжя і Півдня України ставало доконаним фактом, Більш як столітнє монгольське панування призвело також до суттєвої трансформації поземельного права, що, у свою чергу, викликало зміни у земельному праві цілої селянської верстви²⁵.

У структурі села на той час більшість угідь (ліси, пасовиська, озера, болота) та частина орних земель перебували у спільному використанні громадою. До території селянської громади належали ближні ліси, озера, болота та ріки. Громадські землі могли передавати на певний час в оренду. В ті часи контролювався рух громадських земель, особливо з огляду на те, щоб залишався у громади достатній

---

²⁵ Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект.// Записки наукового товариства ім.Шевченка. Львів: 1999. Т.СХХУУІІІ. Праці історико-філософської секції. С. 168 – 169.

земельний фонд для розширення оброблюваних площ і для новостворюваних селянських господарств. Громада також контролювала, скажімо, якість обробітку земель кожним своїм членом. В разі недбалого використання земельної ділянки її могли відібрати і передати іншому членові громади.

На середину XIV ст. звичаєве право в громаді було чи не єдиним регулятивним інструментом в земельних відносинах українського села. В його основу було закладене право наслідування, купівлі-продажу, передачі у спадок земельної ділянки, яку її хтось обробив із цього роду. Землі общини розглядались як власність села. Щоправда, при виході із громади селянин втрачав право на до цього часу належну йому земельну ділянку. Це був, так би мовити, трудовий шлях набуття земель для ведення сільського господарства. Набути додаткову землі селянський двір міг і за підтримки сільської громади. За оцінками П. Толочка, одна селянська сім'я могла обробити плугом чи ралом до 8-ми десятин землі. З цієї ділянки землі можна було зібрати близько 300 пудів зерна, що вистачало на задоволення потреб селянської сім'ї, сплати феодалу податків і на посів²⁶. Враховуючи те, що щільність залюднення території України в сучасних її кордонах була незначною, проблеми безземелля і малоземелля не повинно було існувати. Інша річ, що наявні на ті часи знаряддя обробітку землі були ще досить примітивними. Цей фактор серйозно ускладнював можливості введення в сільськогосподарський обробіток значних за величиною земельних площ.

Із середини XIV ст. і аж до Люблінської унії 1569 р. українські землі Волині і Центральної України перебували у складі Великого князівства Литовського, а від Люблінської унії і до середини XVII ст. перебували у складі Речі Посполитої. Значна частина Півдня, Бессарабії, Лівобережної України контролювалася Туреччиною, Кримським ханством, Ногайською ордою. Закарпаттям оволоділа Угорщина. За її ініціативою в той край запрошувались німці на постійне місце проживання. Згідно німецького земельного права землі селянам, зокрема і німецького походження, надавались у спадкове користування за оброк. Одним словом, із середини XIV ст. все, що відбувалось у земельних відносинах українського села (зміна форм власності та її носіїв, реформи, зростання соціальної і міжетнічної напруги, розвиток галузей харчопереробної промисловості, започаткування нової соціальної структури) було наслідком конкретних рішень і дій нових іноземних господарів.

---

²⁶ Толочко П. П. Київська Русь. С 170.

Литовська влада розпочали наступ на звичаєве право в земельних відносинах, яке існувало на ту пору в українському селі. Стратегічним завданням для неї було докорінно змінити земельні відносини в українському селі на свою користь. Основним в тих змінах в результаті виданих її органами чисельних нормативно – правових документів, власність на землю українських селян поступово змінювалась на власність литовських землевласників, а після Люблінської унії - польської шляхти.

Давайте прослідкуємо хід реалізації цього завдання, спираючись на цілком видиму послідовність і етапність дій у формуванні аграрного законодавства у Великому князівстві Литовському і у Речі Посполитій з погляду етапності змін, які відбувалися упродовж досить тривалого історичного часу при безпосередньому втручанні тих держав у земельні відносини українського села, їх варто умовно розділяти на два етапи: перший етап – час із середини XIV ст. - до Люблінської унії 1569 р. і другий етап – від Люблінської унії 1569 р. до середини XVII ст., початку і завершення Національно – визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

. На першому етапі на Волині, Поліссі та Поділлі утвердження влади Великого князівства Литовського відбувалось поступово, так само поступово відбувались зміни у земельних відносинах українського села. з видимим ухилом на запровадження литовського земельного права.

На другому етапі, після проголошення нової, спільної держави двох народів – поляків і литовців – Речі Посполитої, домінуючим на більшості українських земель ставало польське земельне право та його носії – польська шляхта.

Отож, на початках першого етапу змін у земельних відносинах в українському селі на територіях, якими володіло Велике князівство Литовське, (Луцька земля - з 1344 р., Східна Волинь – з 1366 р., до 1569 р. йому належали також Київське, Чернігівське, Волинське і Брацлавське воєводства), литовська зверхність, зокрема, і у земельних відносинах, була майже непомітною для українських землевласників, оскільки литовська шляхта на тому етапі визнавала право власності на землю за тими, хто визнавав литовську владу²⁷.

Першою територією, яка була надбана литовцями у 1340 р. стала Східна Галичина. Вона перебувала у складі Великого князівства Литовського до 1349 р. Цього часу було замало, щоб на правових засадах вчинити будь-які зміни у земельних відносинах, крім

---

²⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, перероблене і виправлене. К: 2008. С. 19.

оголошення надбаних земель належними Литовській державі. До Люблінської унії легітимним землевласником була держава в особі князя литовського. Після Люблінської унії легітимними землевласниками на території колишнього Великого князівства Литовського був король польський, церква і шляхта. Вони на певних умовах (рентні платежі, повинності) надавали землі непривільюваним верствам, тобто селянам.

Новим, і, до того ж мабуть, неочікуваним для руських удільних князів, стали започатковані литовським князем адміністративно – територіальні перетворення, згідно яких територія руського князівства могла бути поділена на нові, більш дрібні удільні князівства. Так, Чернігівське удільне князівство поділене на три князівства: Чернігівське, Стародубське і Новгород – Сіверське князівство. До князівства Острожчина приєднано менші князівські отчини Рівненську, Дубровицьку, Степанську, Самтиївську. Несвізька князівнина розділена на Вишневецьчину, Колоденщину, і Збаражчину. В ході таких адміністративно – територіальних перетворень волинські удільні князі були позбавлені спадкового права на володіння наданими їм до цього часу князівствами. До того ж практикувалося переведення на службу удільного князя з одного в інше удільне князівство.

Ще однією новацією в адміністративно – територіальному поділі князівств був поділ на земельні площі, що називалися «службами», кожна із яких мала приблизно 200 дес. землі. Ось ці «служби» литовські князі надавали тим особам, зокрема, і руського походження, хто зобов'язувався виставити до війська князя одного озброєного воїна. При цьому слід мати на увазі, що вони дозволяли руським людям брати і декілька «служб» за умови виставити із кожної «служби» по одному воїну. Такі пільгові умови з боку Великого литовського князя щодо права набуття в такий спосіб додаткових земель були вимушеними, оскільки з кінця XV ст. кримський хан Менглі Гірей часто робив спустошливі збройні походи на південні руські території. Це призвело до вимушеного переселення багатьох селян із півдня на Полісся та Волинь. Чимало земель залишались пустою. Як засвідчують історичні джерела, у Канівському, Брацлавському і Вінницькому повітах ніхто не хотів брати пропоновані литовськими князями «служби», а у Черкаському повіті лише 2 селянина згодились взяти «служби»²⁸.

До заходів литовських князів, спрямованих на підпорядкування собі місцевої еліти, слід віднести надання окремим із них Уставних

---

²⁸ Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. К : 1991. С. 21 – 22.

грамот (договори з литовськими князями). Це було не що інше, як визнання руською елітою умов свого підпорядкування князеві – васалу. Окрім того, поступово усі волості також перейшли у підпорядкування литовським правителям. На Волині ними стали Любартовичі, у Володимирі – Ольгердовичі.

Ще одним напрямом в зміні існуючого адміністративно – територіального поділу руських князівств було розширення території волостей за рахунок приєднання територій сусідніх поселень. Новоутворені волості могли бути перетворені на їх приватну власність²⁹. До складу волості відтепер могло належати від 20 до 70 сіл, сілець, дворищ. В кожній волості представниками селянського загалу обиралися старости. Вони відстоювали інтереси селян, особливо щодо межування земель з іншими поселеннями, в стосунках з урядовими намісниками, іншими волостями, окремими шляхтичами. В разі потреби вони могли звертатись до самого князя литовського з проханнями, які стосувалися інтересів волосної людності. Волосні старости забезпечували збір грошових і натуральних податків з селянських дворів до князівської казни, узгоджували виконання селянами трудової участі у будівництві замків, лагодженні доріг тощо. Специфікою порубіжних волостей в українських землях Литовської доби було те, що селяни поряд з виконанням повинностей щодо сільськогосподарських робіт, вимушені були виконувати завдання оборони території від нападів татаро – турецьких збройних сил.

В кінці XV – першій половині XVI ст., в силу особливого територіального розташування Київщини і Брацлавщини, там склалися особливі умови в земельних відносинах, зокрема, і, щодо етнічного складу землевласників. За підрахунками Н. Яковенко, там приблизно 50% землевласників були місцевого походження, 20% - тюркського походження, 10% волинського походження, 10% білоруського походження і 10% молдавського походження³⁰. На основі цих статистичних матеріалів можна робити висновок про те, що уже на ту пору той регіон України (це майже вся територія Правобережжя) залюднювався представниками сусідніх народів і, в такий спосіб формувалася поліетнічність нашого суспільства. Опосередковано можемо говорити про толерантне ставлення українців до земельної власності інших етносів. На цій основі між ними формувалися стосунки доброзичливості і поваги. І ще. Ми не маємо можливості (за браком історичних джерел), визначити на тому

---

²⁹ Зашкільняк Л., Каплун М. Історія Польщі. Львів: 2002. С.84.

³⁰ Яковенко Н. Назв. праця. С. 167.

відрізку історичного часу кількісні параметри тих, чи інших етносів в означених регіонах. Можемо лиш припустити, що переселенці іноетнічного походження господарювали на наших землях, привівши з собою певну кількість свого етносу.

Упродовж XIV – XVI ст. на українських землях відбувався активний процес утворення сіл. Вони, як правило, виникали на основі одного або декількох дворощ. Цей процес регулювався намісниками (губернатори) Великого князівства Литовського. Визначальним у цій справі було відведення для новоствореного села достатньої кількості земель і земельних угідь (пасовиська, сіножаті, ліси). В той же самий період відбувався процес переходу окремих сіл з великокнязівської власності у власність окремих шляхтичів за згодою самого князя. В цьому процесі відбувались зміни і у земельних відносинах. Землі окремого села, угіддя, якщо не усі, то хоч якась їх частка відтепер уже могли належати шляхтичеві. Були випадки, коли окремі магнати й шляхта насильно розганяли жителів села, захопивши їхні землі. В 1552 р. село Радомишль (Луцький повіт) було розігнано старостою³¹.

Зрозуміло, що із зростанням чисельності населення, підвищення ефективності управління окремими територіями були об'єктивні потреби подальшої зміни адміністративно – територіальних одиниць, розподілу меж їх підлеглості. Одночасно адміністративно – територіальні зміни на місцевому рівні вели до суттєвої руйнації кордонів староруських князівських землеволодінь, зокрема і Київського князівства. На чолі кожного із новоутворених князівств на його території влада призначала воєводу, яким могла бути тільки особа із князівського роду. На Волині воєводами були: Чарторийський, Корецький, Вишнівкцький, Остроцький, Замойський, Жулевський. На Брацлавщині: Сангушко, Вишнівецький, Потоцький, Заславський. На Київщині: К. Острозький, Замойський, Хмелецький, Тишкович. Князь - воєвода. відтепер він має право визначати правила володіння землею у підконтрольному йому воєводстві, яке переважно буде ґрунтуватись на «пожалуванні», тобто воєвода (глава території) на свій розсуд міг надавати землі новим особам, а це означало, що у когось (попереднього власника) він мав право рівно стільки ж відібрати. Це його право підтверджувалось виданою ним Грамотою.

Ось ми уже сказали про те, що в руських князівствах з'явилась нова адміністративно – управлінська інституція - воєвода. По-перше,

---

³¹ Гурбик А. О. Соціально – територіальні спільноти. // Історія українського селянства. Т. I. С.117.

це мала бути група управлінців, яку очолював воєвода. По - друге, між ними мали бути розписані напрями їх відповідальності за конкретними сферами життя у підконтрольній їм території. І, в третіх, і, це було дуже важливо, усі вони уже мали чималу земельну власність в своїх князівствах. Відтепер вони могли добрати і добирали нові землі, спираючись на литовське земельне право, в основі якого було визнання власності на землю. На Київщині Острозькі, Вишневецькі. Ружинські добрали собі 23 волості і ключі³². На Брацлавщині Збараські в кінці XVI ст. поглинули землі місцевого збіднілого боярства – шляхти, привласнили волості Погребище, Прилуки, Дашів, Обідне, Ладижин, Губин, Бершадь, Соколець та успадковані від Четвертинських Немирів і Животин., На скуплених у тамтешніх землевласників володіннях поруч виникають Кальницька, Райгородська, Іллінецька волості.

Інтенсивне формування величезних латифундій на Київщині і Брацлавщині відбувалося у різний спосіб: через успадкування, через королівські данини, а найбільше через тотальну скупку, часто за безцінь, земель у місцевої шляхти. Вони ставали реальними правителями України, проти яких королівська влада практично нічого не могла вдіяти. Все це сталося, мабуть і тому, що воєводи - крупні землевласники поглинали дрібних землевласників., використовуючи не тільки свою матеріальну спроможність, але й адміністративний ресурс.

В історичній літературі означений процес в земельних відносинах прийнято кваліфікувати як негативне в нашій історії. На наш погляд, варто виходити із того, що в кожному значимому явищі завжди є місце і, для негативу, і для позитиву. Звичайно, латифундії в сільському господарстві – то річ не бажана. Однак, специфіка українського латифундизму тієї пори полягала в тому, що їх власники не зациклювалися на монокультурному виробництві сільгосппродукції. Воно було багатовекторним: рільництво, тваринництво, садівництво, городництво, бджільництво та інше. В усіх вищезначених галузях сільського господарства виробляли відповідну сировину. Крупні землевласники повинні були подбати про її переробку. З цієї причини вони почнуть будувати млини, броварні, цукроварні, винокурні та інше. То був реальний шлях розвитку на теренах України харчопереробної промисловості. Вкладаючи капітали в усі названі напрями аграрного сектору, вони його розвивали, рухали вперед. Збідніла шляхта не мала таких можливостей. Вона, по суті, могла лише гальмувати необхідний для

---

³² Яковенко Н. Назв. праця. С. 122.

суспільства економічний прогрес. Земельні магнати фактично виступали в ролі сподвижників суспільного прогресу.

Кінець XVI ст., це уже прояв капіталістичних відносин, в сільському господарстві, зокрема. Другий литовський Статут «відкрив двері» для руху земель, їх капіталізації. Дозвіл на необмежену купівлю – продаж земель сільськогосподарського призначення виконував саме цю функцію. Той, хто мав гроші, міг ними розпорядитися з найбільшою вигодою для себе. Іще один аспект, який варто враховувати. Мова йде про вклад магнатів у розвиток інфраструктури міст і містечок, зростання кількості фахівців-управлінців. Заснування нових повітів, волостей потребувало від їх власників вирішувати і ці проблеми

Родовитим князям у Південно – Східному регіоні Великого князівства Литовського довелося виконувати функції управлінців – урядовців. Вони будуть очолювати староства. В ті роки були такі староства: Житомирське, Овруцьке, Білоцерківське, Гадяцьке, Канівське, Корсунське, Чигиринське, Любецьке, Переяславське, Черкаське. З 1557 – 1651 рр. старостами були князі Заславські, Збараські Вишневецькі та ін. Очільник уряду (староста. він же родовитий князь) звичайно мав додаткові можливості впливу на тих землевласників (дрібних, збіднілих повітових, волосних князів). які мали податкову заборгованість, не могли повернути свої землі з - під застави тощо. І, взагалі, якщо землі, скажімо боржників, опинились у сфері інтересів старости, то перехід тих земель від одного власника до іншого, то була лише справа часу.

Давайте спробуємо прослідкувати, той багато в чому трагічний для руських князів на теренах України шлях, який вів їх у небуття. В домонгольську добу влада руських князів утверджувалась, умовно скажемо, на трьох рівнях: елітарна функція - вищий в тогочасному суспільстві рівень політичної культури, освіти, бачення ними реального стану і перспектив подальшого розвитку держави. Другий рівень визначався тим, що князь визнавався суспільством єдиним володарем і розпорядником усіх земель. Третій рівень засвідчував, що князь разом зі своїми найближчими родичами ніс відповідальність за стан війська, його здатність до оборони рубежів держави. Князь, його родина і вся спільнота в кордонах сучасної української держави практично в етнічному відношенні були моноетнічними, тобто свої – серед своїх.

За часів Золотої Орди руські князі вимушені були поступитись своїм верховним положенням на користь переможців. Їх елітарні функції значно звузилось. Не вони уже визначали рівень політичної культури, Їх авторитет в суспільстві, (через підлеглість завойовникам)

мабуть, дещо знизився. Відтепер єдиним володарем і розпорядником руських земель був монгольський хан. Руські князі були переведені на умовне розпорядження землями (територіями). Умов, з боку Золотої Орди, для таких можливостей було чимало, проте основною із них була вимога того, щоб князь регулярно засвідчував свою абсолютну відданість великому ханові. Щодо третього функціонального рівня князя – оборони кордонів держави, то ця функція ординцями була повністю виключена. Вони забороняли князеві утримувати військо, підтримувати в належному стані оборонні споруди (згадаймо реакцію хана на початок Данилом Галицьким відбудовних робіт Кременецького замку).

Такий розлогий передвступ до з'ясування проблеми функціональних обов'язків руських князів (Рюриковичів) попередніх двох історичних епох ми зробили для того, щоб краще осягнути все те, що сталося з інституцією руських князів в Литовську добу. На теренах України із роду Рюриковичів залишалось лише декілька князів (Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Оболонські). Однак, цей перелік прізвищ князів не може бути остаточним. В історичній літературі ведеться дискусія щодо належності окремих князів до Рюриковичів чи Гедиміновичів. Титул князів і, відповідно територій на Волині і в Центральній Україні як ознаки їхньої влади, переберуть на себе Гедиміновичі, тобто нащадки славетного литовського князя. До них, (знову ж таки не існує конкретних історичних джерел про їхнє походження) належали Любартовичі, Ольгердовичі, Збараські, Порицькі, Вишневецькі, Воронецькі, Сангушки, Острозькі, Чарторийські, Олельковичі та ін. Вважається, що Гедиміновичі потіснили руських князів. Якщо це так, то основним в цій проблемі було обмеження їх земельних ресурсів.

Литовські князі на початках своєї присутності на землях руських князівств засвідчували свою прихильність і повагу до удільних князів. Вони переймали руську мову, руське право, чимало із них від язичництва перейшли до християнської релігії. І, взагалі, ними був сформований абсолютно толерантний принцип взаємин між руською і литовською елітою: старовини не порушувати і нічого нового не вводити. Однак, як ми уже про те говорили в попередніх сюжетах, така політична лінія з боку литовських феодалів трималась недовго. Відступ від обіцянок розпочався не з ігнорування руської мови чи права, а з наступу на існуючий адміністративно – територіальний поділ та земельні відносини. Вони приступили до вироблення державної політики їх реформування.

Основні засади аграрної реформи були викладені у великокнязівських правових актах: уставі 1514 р.; грамоті 1529 р.;

установі 1547 р. Виникає запитання: які ж були причини для такого пильного і практично безперервного реформування земельних відносин? Була нагальна потреба зміцнення державної казни за рахунок підвищення ефективності сільського господарства. На основі ретельного обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі передбачалось підвищити продуктивність фільваркових (а там, де не було останніх – їх створення) і селянських господарств з метою збільшення перш за все виробництва товарного збіжжя. Ці завдання потребували змін у землевпорядкуванні: здолати багатомужжя, віддаленість однієї земельної ділянки господарства від інших тощо. Часті вимоги князя до землевласників щодо збільшення орних земель засвідчували, що переважаючим в землеробстві все ще залишався екстенсивний метод господарювання. Потребували також реформування усталені на той час земельні відносини українського села з його звичаєвим правом. Вони ніяким чином не вписувались в нову стратегію земельних відносин Литовського князівства. Відчувалась потреба переходу господарств до більш досконалішої землеробської системи і встановлення для них справедливої системи податків і повинностей.

Ми уже описали конкретні шляхи в цьому напрямі і, щоб не повторюватись, звернемо нашу увагу лише на деякі дотичні до цієї проблеми обставини. В епоху феодального Середньовіччя не було прикладу того, щоб переможець (в нашому випадку над ординцями, що перебували в межах сучасних кордонів України, окрім південних районів і Криму) на надбаних територіях залишав без змін існуючі економічні відносини, земельні, зокрема. Тому, по – перше, не варто, нам сучасникам, вимагати від литовських князів того, чого бути не могло, тобто залишати за руськими князями недоторканість їхньої земельної власності. По – друге, перебирання литовськими урядовцями земельної власності руських князів неминуче вело до втрати останніми економічного підґрунтя на територіях свого проживання. Не маючи достатніх матеріальних ресурсів, руські князі (Рюриковичі) не могли самостійно виконувати оборонну функцію. До того ж, на належних їм до цього землях уже були нові оборонці. Ними виявились литовська і польська шляхта. Шляхта була приречена на те, щоб обороняти надбане в руських землях своє майно. Тим більше, що було чимало охочих ним оволодівати, особливо на південних кордонах,

І, насамкінець, давайте поставимо питання і спробуємо на нього дати відповідь : чому інституція князів литовських на самому верху ієрархічної драбини (при формальному збереженні титулу князя) була замінена на інституцію воєвод і воєводств, а князі із титулу удільних

були переведені на титул службових князів?. Саме перше, що приходить до пам'яті так це те, що така адміністративно – управлінська традиція уже існувала в їх державі ще до приходу на наші землі. Воєводи виконували роль військово-цивільної адміністрації. Вони виконували конкретні служби. З огляду на те, що в ту пору зовнішні загрози з боку Туреччини, Кримського ханства та Буджакської орди були постійними, то така форма управління державними справами була цілком доцільною. Експансія Литви і Польщі на Схід, оволодіння ними досить значними і, ще недостатньо залюдненими землями, віщувало їм економічне збагачення, більше можливостей для укріплення оборони своїх кордонів.

На нижчих щаблях управлінського апарату, на рівні повітів і навіть волостей інституція князів залишалась до певного часу недоторканою. Однак, розорення багатьох із них вело до повної втрати своїх земель. І вони будуть виконувати служби в конкретних маєтках. Вони вимушені будуть пройти досить болючий для них шлях від бояр – шляхти, панцирних бояр і останнім місцем їхнього працевлаштування буде посада слуг (не треба змішувати це поняття з терміном прислуга) в маєтках магнатів. В ті часи не було прийнято йменувати слугу князем. Мабуть, і для вчорашніх князів почути звернення дворової челяді до них зі словом князь уже могло бути сприйнято як особиста образа. Пройдуть роки і вони забудуть своє давнє досить поважане становище в суспільстві. Отож, князі руські з XIV і до середини XVII ст. пройшли шлях від підпорядкування Золотій Орді, через підпорядкування князям Гедиміновичам у Великому князівстві Литовському – до несення служби в замках польських земельних магнатів.

Нова влада пильно стежила, щоб кожне землеволодіння на підконтрольних їм територіях відповідало тому, що про нього записано в Грамоті воєводи. Одночасно з цим на території руських князівств розпочалась перевірка прав, які мали підтверджувати володіння землею кожного селянина. Українські селяни не завжди могли надати ревізорам відповідні документи. В кінцевому рахунку в результаті усіх вищеописаних кроків з боку владних структур і, де – факто, і, де – юре українські селяни або втрачали права на свої землі, або повинні були у «добровільно – примусовому порядку» згодитись із тим, що їм землю «надав» пан.

Наслідком запровадження нових правил в земельних відносинах українського села, з'явилися нові верстви сільського населення, які умовно можна поділити на вищі і нижчі. До вищих верств належали князі, яких в результаті дроблення староруських князівств стало значно більше. До цієї ж категорії можна віднести панів, замкових

бояр, лицарів, шляхту, дворян. Збагачення нової князівської генерації в українських землях відбувалося надзвичайно швидкими темпами. На початок XVI ст. Заславським, Збараським Вишнівецьким і Острозьким на Кременеччині належало уже понад 33% земель. К. Острозькому належало 60 тис. душ. 50 князівських сімей (це 1/10 від загальної кількості землевласників) контролювали 2/3 земельного фонду³³ Слід зазначити, що там, на самому верху суспільства також були проблеми. Князь Вітовт скасував династичні (спадковість) уділи на території України, замінивши їх на «уділи службових князів». Лише незначна частина із роду Гедиміновичів і Рюриковичів зостанеться на своїх отчинах. Таке перетасування князів призведе до того, що будуть втрачені князівські гілки їх родоводів. До того ж Вітовт практикував ще надавання окремим князям отчини за межами їх князівств.

До нижчої верстви належали тяглі люди і міщани. Усі вони володіли певною кількістю землі. Але єдиним власником землі вважалась держава. Її структури, задля вирішення проблеми захисту підконтрольних їй територій від зовнішніх збройних нападів, надавали оборонцям держави у користування землі як оплату їхньої військової праці. Відведенням земель для воїнів на місцях займались зем'яни³⁴. Н. Яковенко, чи не вперше, досить ґрунтовно дослідила проблему набуття земельної власності окремою, досить непростою для розуміння земельних відносин в литовську добу, верствою родовитих бояр - зем'яни, Ця категорія землевласників, як і інші, не була і не могла бути однорідною, мається на увазі за майновими (земельними) статками. Були зем'яни вищої і нижчої категорії. Вищі зем'яни уже мали достатній обсяг прав на свою землю, зокрема, за родинним походженням, а нижчі зем'яни ще не мали повних прав на землю і повинні були ще ті права набувати, головним чином шляхом несення державної служби. Відповідно між ними неминуче мала бути різниця у величині земельних володінь, причому ця величина була на користь перших.

Щодо зем'ян замкових, то вони несли державну службу в замках і на цій підставі володіли землями на основі ленного права. З часом чимало зем'ян буде зосереджуватись на королівських (державних) землях Подніпров'я, але ж там уже були реєстрові козаки, селяни. На 1590 рік козацький реєстр становив 1000 осіб. Реєстрові козаки за несення військової служби також від короля отримували певну кількість землі і не хотіли уступати свої права на неї будь – кому.

---

³³ Яковенко Н. Назв. праця. С. 66, 95, 104.

³⁴ Єфименко О. Історія України та її народу. К: 1992. С. 47.

Зіткнення, навіть збройні на основі поземельних відносин між козаками і «королев'ятами – поляками» були неминучими. Однак, ні влада, ні польська шляхта, мабуть і козаки на початку XVII ст. ще не передбачали того у що вони виллються в середині того ж століття.

Спочатку земельні надання оборонців були умовними, тобто лише на час несення ними служби. Цілком закономірно, що тимчасові земельні володіння державних службовців з плином часу, а саме з кінця XV ст., почали поступатись місцем спадковій власності. Було б несправедливо полишати земельної власності державного службовця приміром з досягненням ним похилого віку. Саме в такому віці вони часто зверталися до князів з проханням залишити за ними, їх дітьми за вислужене (за службу несене) земельне володіння. Одним із перехідних містків в цьому надскладному процесі земельних відносин стало надання їм права на довічне володіння (донедавна тимчасове) землею³⁵.

Реальна загроза підвладним литовським князям територіям з боку татар і, в першу чергу, Східного Поділля і Середнього Подніпров'я спонукали їх до того, щоб шукати нові шляхи для їх залюднення. Однією із таких новацій було те, що тамтешнім старостам надавалось право роздавати земельні наділи за несення військової служби не тільки окремим особам, а й окремим громадам за умови, що вони повинні спільно боронити свої землі і майно. М. С. Грушевський назвав це початком литовського феодалізму³⁶. Н. Яковенко слушно зауважила, що це було запровадження жорсткої регламентації поземельної власності, тобто Велике князівство Литовське могло на той час утримувати військо тільки завдяки роздачі своїм воїнам українських земель³⁷.

Залежно від способу придбання в Литовську князівстві шляхтичем маєтку його земельні володіння разом із українськими селянами поділялись на декілька категорій: «отчини», або «дідини», тобто одержані у спадок родові володіння; вислужені або отримані у користування («держання») на визначений час, надбані довічно в результаті купівлі – продажу. Щодо «отчини», то слід зауважити, що то було найпрестижніше землеволодіння. Його не можна було відчужувати. Тобто, «отчина» - це гарантія великих статків для тих, хто жив в ті часи і на подальшу перспективу. Честь родового походження багато чого значила в стосунках між різними рівнями тогочасної еліти. Всі привілеї «отчини» бачились ще виразніше з

---

³⁵ Яковенко Н. Назв. праця. С. 27.

³⁶ Грушевський. М. С. Історія України – Руси. Т. 5. С. 634.

³⁷ Яковенко Н Назв. праця. С. 24

огляду на те, що земля, надбана за «службу», могла бути без будь – яких обмежень відчужена.

В часи Середньовіччя гідне місце в ієрархічних взаєминах Великого князівства Литовського посідали військові люди. До них належали бояри, дрібні рицарі, слуги замкові, охоронці фортець. Вони, за несення конкретних обов'язків, отримували грошову платню і могли отримати земельні наділи. Бояри як спільнота могли бути по спадку від батька – до синів. Відповідно і земельні наділи повинні були корелюватися з такою практикою. В кінці XIV – початку XV ст. відбувалося зближення родової знаті з нижчими прошарками воєнної генерації (боярами). Це призведе до ліквідації різниці в статусі князь пан (шляхта).

В ті часи Великий князь міг видавати для князів в окремих регіонах Уставні земські грамоти. Вони унормовували права шляхти на землю в Київському, Волинському, Брацлавському, Луцькому повітах. Найважливішим елементом тих документів було те, що землеволодіння шляхти переводилося із умовного на безумовне. Податковий тягар також зменшувався.

Основним документом, який засвідчував право на наданий князем якійсь особі маєток були «Жалувані привілеї». Вони могли бути трьох видів: тимчасові – без визначення строків користування («до волі», «до ласки панської»); тимчасові, але на конкретно обумовлений в Пожалуванні строк: «до тих часів, пока»³⁸

Така градація маєтків відбувалась з декількох причин. По – перше, влада проявляла свого роду гуманізм відносно тих, хто добре виконував свої військові зобов'язання. Окремим ветеранам-воїнам надавались навіть ленні села. Другою причиною був зовнішній чинник. Він набирає ще більшої ваги після зближення кримських татар з Османською імперією. Литовське князівство опинилось в ситуації, коли необхідно було здійснювати швидкі і ефективні кроки по зміцненню прикордонних рубежів. Запровадження довічного землеволодіння мало полегшити виконання цього надважливого для держави завдання.

Українські селяни були поза цим процесом, не могли бути в черзі на отримання «пільгових» земель тому, що вони не мали достатніх матеріальних ресурсів для виставлення воїна з усім спорядженням, яке в ті часи було занадто дорогим.

Отже, реальним і досить часто застосовуваним шляхом набуття земельної власності в руських воєводствах в Литовську добу була військова служба. Хоча земельну ділянку можна було і купити у

---

³⁸ Яковенко Н. Назв. праця. С. 27.

селян, у збіднілої шляхти, відібрати за неоплачену застава тощо. Такі можливості відкривалися для заможних верств населення. Використовуючи їх вони ставали ще заможнішими.

Чи не найважливішу роль в утвердженні нових земельних відносин на Волині і в Центральній Україні відігравали такі законодавчі акти, як Литовські статuti (Закони). Одразу ж зауважимо, що то були нормативно – правові акти, що мали регулювати усі сторони життя основних верств населення, зокрема, захисту честі та гідності посполитих, недоторканості особи, функціонування системи військової служби, роботи судової системи тощо.

Досить чітко і послідовно в Статутах виписані норми, яких належало шляхті дотримуватись у земельних відносинах У XVI ст. видано 3 Статuti, що засвідчувало швидкі темпи змін у соціальній структурі суспільства і відповідно трансформації у земельних відносинах. Зрозуміло, що цей надскладний для української шляхти процес розпочинався із змін у земельних відносинах, прав власності на землю.

Перший Литовський (Старий) з'явився у 1529 р. У ньому містилась окрема норма, яка стосувалась земельних відносин – «О праве земские, о границах и о межах, о коптах». Заборонялось без дозволу пана (власника) розпоряджатись землею приватновласницьким селянам. Шляхта обмежувалась в праві щодо продажу своїх земель. Була встановлена норма не більше одної третини. Передбачалось визначення строку проживання селянина на одному місці 10 років, щоб селянин міг привласнити таку земельну ділянку. Якщо селянин не міг доказати перед представником влади володіння земельною ділянкою упродовж 10 років, її можна було у нього відібрати.

Усі зміни у земельних відносинах українського села і, в Литовську добу, і, в добу Речі Посполитої, розпочиналися з підготовки і прийняття на державному рівні відповідних нормативно – правових документів. У 1566 р. виданий Другий Литовський статут. У ньому земельним відносинам присвячений 9-ий розділ «Про права земельні». В цьому документі передбачено заборону шляхтичеві продавати свою земельну ділянку простими селянам, але зняті обмеження щодо торгівлі землею між шляхтичами³⁹. Там само. передбачена можливість втрати права українських селян на землю, але передбачалось зрівняння в правах на землю української шляхти і земельних магнатів⁴⁰. Інший Арт. цього ж Статуту визнавав за

³⁹ Статuti Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Коментарі. Р. 9, Арт. 18 Одеса: 2003.

⁴⁰ Другий Литовський статут. Р. III. Арт. 33.

шляхтою право на усі типи земельних маєтностей, якими вона володіла від часів короля Казимира III, гарантував недоторканість їхньої земельної власності. Це призвело до зростання авторитету української шляхти⁴¹.

Створена нормативно - правова основа для шляхетського землеволодіння не тільки убезпечувала шляхту від можливої втрати земельної власності, а й створювала умови для її значного зростання. Упродовж XIV – XVI ст. понад 100 магнатських родин та близько 1000 шляхтичів зосередили в своїх руках більшість українських земель. Це був час концентрації українських земельної власності в руках представників іноземних держав. Вільні общинні землі українських селян поступово зникали.

У 1557 р. польський король, великий князь Литовський Сигізмунд II Август через недостатню дієвість усіх попередніх реформаторських актів, прийняв рішення розпочати на території Великого князівства Литовського великомасштабну земельну реформу. Юридичною основою для неї мала слугувати «Устава на волоки» та поправках до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 жовтня 1558 р. На українських землях Волочна реформа проведена у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староствах на Волині. (за своєю площею ці території складали більшу частину Рівненської, Волинської, частково Львівської і Тернопільської областей) Згідно цього документу шляхта отримувала можливість набувати у свою власність землі українських селян і в такий спосіб розширювати свої земельні володіння аж до заснування фільварків. Щодо селян, то вони були зобов'язані відробляти 2 дні в тиждень панщину (в господарстві пана, або у фільварку) Ця реформа розпочалась з волочного поміру земель, що передбачало нарізання нових земельних ділянок для селянських дворів. Новонарізані земельні ділянки називались волоками. Це призводило до того, що в процесі нарізання волок порушувалась вікова система в землекористуванні українського села і, перш за все, система громадського користування певною кількістю земель. Відтепер в землекористуванні заохочувалась подвірна система. Позитивним для селян в цій системі було те, що одноосібні селянські двори могли більш ефективно розпоряджатись, господарювати на своїх землях. Невдоволення реформою селян проявлялось в тому, що вони втрачали права на безоплатне користування лісами, пасовиськами, луками. В разі, якщо було заплановане в даній місцевості заснування фільварку, то майбутній

---

⁴¹ Другий Литовський статут. Р. 3, Арт. 2.

його власник міг відчужити у селянина частину його землі. В невдовзі селяни також відчули на собі збільшення повинностей.

На початках Волочної поміри (обмірюванню і переділу) підлягали лише загосподарені земельні володіння, що належали великому князю (голова, лідер, очільник князівства), тобто на державних землях. У такий спосіб землі розділялися територіально і організаційно. Без перебільшення можна стверджувати, що Волочна реформа започатковувала на наших землях новий землеустрій. Усі землі, що оброблялися, обмірювалися і ділилися на однакові частки (волоки). В залежності від якості обмірюваних ґрунтів одна волока могла складати від 16,8 до 21,8 моргів землі. Це був, по суті, державний реєстр земель сільськогосподарського призначення, яким ставилась перепона займанщині селянами необроблюваних земель. Хоча з іншого боку король вимагав від старост, щоб вони спонукали селян до освоєння пустощів, але з внесенням таких земель у відповідний реєстр.

Наслідки Волочної земельної реформи були досить різноплановими: юридичне позбавлення права українських селян на земельну власність; утвердження права на земельну власність за литовсько – польською шляхтою; ліквідація общинного землеволодіння в районах проведення Волочної реформи; переведення аграрного сектору з общинного землеволодіння на панщизняну шляхом прикріплення селян - однодвірців до фільварків шляхти. Тоді ж започаткована ліквідація в українських селах дворищ, в яких до того часу проживали і вели спільну господарську діяльність декілька сімей-родичів. Вони могли обробляти до 200 і більше дес. землі⁴². Перелік новацій у земельних відносинах українського села засвідчує як ламались долі окремих селянських родин, їх права самим визначати організаційно – господарські форми.

Об'єктивний підхід до дослідження теми земельних відносин в українському селі під кутом зору впливу іноземних держав на означені процеси передбачає звернути увагу і на позитивні сторони Волочної реформи. До позитиву слід віднести те, що заможні селяни, вирвавшись із «обруча» общини, відтепер могли самостійно розширяти своє господарство, зокрема, і свій земельний клин. Загалом, співвідношення земель, що опинились в реформованому просторі, було 1 до 7, тобто на один фільварок доводилось 7 селянських волок землі. Однодвірець міг отримати одну, половину і навіть четвертину волоки землі залежно від наявності у його господарстві засобів для її обробітку, від якості ґрунтів, від волі пана.

---

⁴² Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. К: 2009. С. 4.

Але, у будь-якому випадку селянин позбавлявся права нею розпоряджатися, тобто продати, подарувати іншій особі, хоча за ним зберігалося право спадковості на земельну волоку⁴³. До позитиву цієї земельної реформи слід віднести також те, що величина земельної волоки була достатньою для запровадження трипільної системи землеробства, що мало призвести до суттєвого зростання продуктивності сільського господарства. Для бідніших селянських господарств було зроблено виключення. Вони могли брати волоку на 2 або навіть 3 господарства. Ті селянські двори, що могли обробляти і більші земельні площі, мали можливість орендувати землі в сусідніх селах. Усі селяни в обов'язковому порядку отримували по одному моргу землі під городи, які не обкладалися податком.

І все-таки, зробивши такий детальний аналіз основних напрямів Волочної реформи, виникає питання: що ж було в ній найбільш значимим? Нам видається, що то була мета, якщо не повністю ліквідувати, то хоча б суттєво обмежити громадське землекористування. Тим самим мало бути подолане архаїчне землекористування і одночасно відкрита дорога до більш прогресивного, капіталістичного землекористування. В цьому ж ключі слід розглядати надання права передачі державних (королівських) земель в оренду. Це був один із шляхів активізації підприємницької діяльності на селі. Умови оренди землі були досить полегшеними. Орендувати землі можна було також під заставу майна, за несення військової чи державної служби. Звісно, що такі можливості були у заможних верств на селі. Отож, скориставшись зазначеними можливостями, вони цілком ймовірно могли організувати нові фільварки.

З часом Волочна реформа розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі, які територіально знаходились в межах її дії. На хуторах Полісся, в степових районах України Волочна реформа не спрацювала. Там земельні відносини регулювались старим земельним правом. Схожою була ситуація і в західноукраїнських землях.

Далекосяжними наслідками Волочної реформи було те, що українські селяни визнали факт наділення «посаження» паном землею у конкретних розмірах, у конкретному місці і на конкретних умовах. Втрата ними відчуття своєї власності ось у такий спосіб набутої землі призводило їх до думки, що це земля їхнього пана (власника), бо саме він їй надав їм. В морально - психологічному вимірі не менш складною була ситуація довкола селянських дворощ і перехід до

---

⁴³ Злупко С. М. Економічна історія України. К: 2006 С. 127.

однодвірного господарювання на землі. Це були такі значимі трансформації в селянському житті, що не всі селяни могли до тих умов пристосуватися⁴⁴.

Спільним для українських селян в усіх регіонах попри неоднаковість змін у земельних відносинах залишалось збереження у їхній свідомості основних, звичних для них поглядів на родинне і громадське землекористування: отримання земельного наділу від діда-прадіда у спадок; вільна купівля і продаж своєї землі; безоплатне користування громадськими землями, зокрема, лісами, пасовиськами, луками, озерами. Із попереднього викладу матеріалу цілком вочевидь, що усі нормативно – правові документи Литовської доби ці права українських селян заперечували.

Українські селяни упродовж усього XVI ст. пробували чинити спротив проти запровадження нових земельних відносин, однак особливого успіху не мали. За таких обставин деякі селяни залишали місця проживання і шукали кращої долі в маєтку сусіднього пана. Такі переходи (втечі), як правило були за 5 – 10 миль від попереднього місця проживання. Якщо попередній власник селянина його там знаходив, він міг його повернути у свій маєток. Це були ближні втечі. Окремі групи селян здійснювали втечі далеко на схід, до Брацлавщини і на Подніпров'я в надії там спробувати жити «за старим звичаєм».

З погляду економічної доцільності, підвищення ефективності господарювання на землі, безоплатне надання селянському двору до 30 моргів землі, на нашу думку, було цілком виправданим. Це був шлях до розвитку середньотоварного виробництва продукції сільського господарства (зерна в першу чергу) і становлення на цій основі середнього класу на селі. Той, хто хотів і вмів господарювати на землі, в принципі міг цією можливістю скористатися. Щодо селян, які не змирилися з наступом феодалів на общинне землекористування, то, звичайно, вони мали на те моральне право. Страх бути вирваним із общини, спонукав якусь їх частину відмовлятися від отримання волоки і приймати рішення про переселення в інші, менш залюднені регіони. Деякі селяни, не сприймаючи основні вимоги Волочної реформи, вдавалися до радикальних дій. Інколи, як це було на Житомирщині у маєтку княгині Четвертинської, вони підпалювали будинки. Основними причинами протестів селян була незгода із збільшенням відробіткових днів в панських маєтках і грошового чиншу⁴⁵.

---

⁴⁴ Баранович А. И. Назв. праця. С. 32.

⁴⁵ Гурбик А. О. Форми соціального протесту. Історія українського селянства. Т.І. С. 166.

В Литовську добу мав місце і зворотній процес. Мова йде про запрошення литовськими князями на військову службу тюркського елемента, який ще осідав на Лівобережжі та Південному Сході України. Цю традицію започаткував ще князь Вітовт. Деяких прибулих тюрків спочатку брали на службу рицарями, а з часом надавали титул боярина. За несення ними військової служби, вони отримували села. Наприклад, Вітовт надав їм Білево і Гошовичі. В результаті внутрішньоордиських усобиць наприкінці XIV ст. зріс потік перебіжчиків. Їм надавали землі на порубіжжі зі Степом. Відомі прізвища деяких із них, зокрема, Чечелі, Кордиші, Козари, Мармули та ін. На отриманих земельних наділах, вони засновували села. Тюркські назви поселень, утворені від імені власників чи засновників, явище доволі поширене на Київщині, Одещині, Херсонщині. Варто лише звернути увагу на такі назви селищ в околицях Канева: Колтегаєво, Арагеїв, Ірклія та ін. Після приєднання Іваном IV (Грозним) Казанського і Астраханського ханства, на Поділля та Волинь прибула ще одна хвиля тюркських емігрантів. Прибували на Подніпров'я чимало буджакських татар, особливо після їх конфронтації з Кримським ханством. У 1499 р. один із утікачів просив князя Литовського «дати хлібокормління в Україні.». В першій половині XVI ст. в Київському і Брацлавському воєводстві тюркський елемент володів приблизно 20% земель⁴⁶.

Якась частина тюрків знаходила свої місце на військовій службі. Інші призвичаювалися до ведення сільського господарства. Наступав період їх асиміляції з місцевим населенням. Як приклад, можемо навести с. Медвежа (місце мого народження) Брацлавського повіту (нині належить до Вінницького району). За 0,5 км від села знаходиться цвинтар «Татарник» За площею він є дещо більшим від старого християнського цвинтаря. Надмогильні написи на кам'яних плитах зроблено на тюркській мові. В селі татари проживали аж до кінця 1930 – рр. Вони повністю асимілювалися з місцевим населенням: перейшли на українську мову, прийняли християнство, займалися сільським господарством.

* * *

Із 1387 р., після другого походу з військом польського короля Казимира III у Галичину, наслідком якого було оволодіння ним Львовом, Володимиром, Белзом і іншими містами, Східна Галичина остаточно увійшла до складу Польщі і стала однією із її провінцій.

---

⁴⁶ Яковенко Н. Назв. праця. С. 188 192, 167.

Господарювання польської шляхти в Галичині розпочалось з того, що іменем короля почали видавати закони польської держави. Згідно тих документів органи влади ставали розпорядниками земель і почали роздавати їх запрошеним іноземним колоністам з німецьких, чеських і, власне, з польських земель. З 1372 по 1379 рік в такий спосіб роздано більше 100 сіл з належними їм землями⁴⁷.

Закріпившись у Східній Галичині, польські феодали почали використовувати її територію як плацдарм для поступового просування на схід, оволоділи Володимирщиною, Західним Поділлям, на територіях яких у 1432 р. створили Руське і Подільське (з центром у Кам'янці - Подільському) воєводства.

Магістральним напрямом втручання польської шляхти у земельні відносини українського села було прикріплення українських селян до землі і пана. Якщо селянин проживав на одному місці 10 років, то цього часу, на думку пана, вважалось достатньо, щоб оголосити такого селянина «непохожим», тобто прикріпленим.

З іншого боку деякі феодали здійснювали заохочувальні кроки щодо набуття селянами підданства конкретного пана. З цією метою їм надавались на 20 років певні пільги, зокрема, звільнення від повинностей. У Судебнику Казимира Ягелончика від 1468 р. уже є терміни «наш человек», «князький», «панський», «боярский человек». І взагалі, уже є практика надання королем землі феодалам разом з «отчичами». Селяни – втікачі в маєтки до інших феодалів розшукувались і повертались попереднім господарям. Земельні ділянки, які до цього часу селяни вважали своїми «від діда – прадіда», оголошувались власністю пана. Ця кріпосницька традиція була перенесена із етнічних польських територій, де така система існувала уже понад пів століття. В середні віки закріпачення селян панами мало місце і в інших сусідніх країнах. Проте в Україні цей процес мав чіткий інонаціональний характер, тобто закріпачення іншим етносом⁴⁸. На наш погляд, звідси бере свої витoki боротьба українських селян проти шляхти, за своє національне і соціальне визволення.

Втручання польських феодалів у земельні відносини українського села було таким масштабним, що інколи справа доходила до переведення окремих селян у рабство. Це могло бути здійсненим за борги селянина перед паном, за скоєний злочин. Однак, слід зазначити, що це явище в українському селі не набуло масового поширення.

---

⁴⁷ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. К: 1968. С.26.

⁴⁸ Грушевський М. С. Барське староство. С. 202.

Отже, із входженням до складу Королівства польського Галичини і Західного Поділля в земельних відносинах поступово починав домінувати іноземний етнос. Економічні інтереси селян і шляхти не співпадали. Шляхта була зацікавлена в тому, щоб утвердити за собою право на земельну власність. Селяни зі свого боку в земельних відносинах сподівались зберегти давнє звичаєве право, тобто власність на земельну ділянку вираховувалась «від діда – прадіда». В такий же спосіб мало вирішуватись питання спадку на землю. Ось ці суперечливі уяви про основні засади в земельних відносинах українського села з боку шляхти і українського селянства не могли бути вирішеними на основі компромісу. Час покаже, яка традиція остаточно переможе.

Проблема робочих рук в ті часи для виконання трудомістких сільгоспробіт була такою гострою, що польська влада розпочала переселення поляків з району Жешува, Кракова, Люблінського воєводства на землі Східного Поділля, Полісся. Переселенцями могли бути безземельна шляхта, нащадки дрібних земельних власників, які були на військовій службі та ін. Була також потреба заселяти землі своєю людністю довкола збудованих фортець, зокрема, в Кам'янці, Смотричі. Для закріплення поляків, землі волостей, що були довкола фортець, надавалися за службу військовим. Дехто називає це явище «військовим феодализмом». В історичній літературі має місце дискусія довкола питання кількості переселенців з Польщі, Литви в східні регіони України. До останнього часу мала місце тенденція до завищення їх чисельності. Нам видається, що не могло бути великомасштабного переселення. На те було декілька причин. По – перше, в етнічних територіях Польщі і Литви в сільському господарстві не було надлишку робочої сили. По – друге, стримуючим фактором щодо прийняття селянами рішення про переселення в східні регіони могла бути вкрай загрозлива для життя переселенців ситуація з боку татар.

У Східній Галичині на Західному Поділлі, а з часом і в інших воєводствах, польська шляхта почала створювати особливий тип господарств в українському селі – фільварки, які досить швидко ставали великими зерновими господарствами, з вирощення технічних культур (цукровий буряк, тютюн) і розведення тварин. Для їх нормального функціонування була потрібна велика кількість постійної робочої сили. Такою робочою силою могли бути селяни, які проживали в даній місцевості. Власники фільварків оголошували їх прикріпленими для роботи в їхньому фільварку. Члени вільних

громад перетворювались у «непохожих людей»⁴⁹. Сталося так, що фільваркове господарювання впливало на визначення їх власниками повинностей для селян. На Волині була досить широкою мережа фільварків. Там відробіткові дні селян, наприклад, в селах Володимирського повіту, с. Цівів сягали 5 – 6 днів на тиждень. Така ж сама ситуація була в деяких селах Луцького повіту. На Київщині, Брацлавщині було небагато фільварків. Там відробіткові дні селян були обмежені 2 - 3 дні на тиждень⁵⁰. Невелика кількість фільварків на Київщині та Брацлавщині пояснюється тим, що там були постійні загрози нападів татар. Вони нищили фільварки та їх майно.

На середину XVI ст. фільварки зарекомендували себе як прогресивні, високорентабельні аграрні підприємства. На територіях східних воєводств уже було декілька сотень фільварків. Умовно їх можна поділити на великі -400-600 дес. землі, середні -100-200 дес. землі. Причому мала місце тенденція до збільшення у фільварках орних земель. Можливими шляхами збільшення земель були: присвоєння земель селян, що втекли в інші регіони від татарських набігів чи від польського пана (в основному на Подніпров'я), конфіскація тих земель, що селяни освоїли без дозволу пана. Частину земель власники фільварків могли докуповувати у збіднілих селян. Досить активними в справі заведення фільваркових господарств були Чарторийські. На землях Волині і Поділля - Клеванський, Меджибізький, Зінковецький, Гранівський маєтки та Кам'янецьке і Летичівське староства склалися з 49 фільварків, площа яких досягала 16 тис. дес. орної землі, де щороку збиралося не менше 400 тис. пудів хліба⁵¹. З огляду на цей, так скажемо, магістральний напрям в агротехнічній діяльності, власники фільваркових господарств намагалися любимими шляхами забезпечувати систематичне зростання земельних площ. Наслідком такої політики польської шляхти в земельних відносинах селянське землеволодіння мало тенденцію до скорочення. У Руському і Белзькому воєводствах земельне становище в селянських господарствах було таким: 41,3% усіх селян мали пів ланові земельні наділи, а більш як пів лану – лише 16,4%. Малоземельними на ту пору вважались селяни, які мали менше пів лану землі. До того ж 42,3% селянських господарств не мали польової землі, а інколи і городів⁵². Одночасно йшов процес подрібнення

---

⁴⁹ Гурбик А. О. Сільське населення в добу політичної роздробленості. // Історія українського селянства. Т.1. С.88.

⁵⁰ Гурбик А. О., Блануца А. В., Вашук Д. П. Рентні платежі та правовідносини. // Історія українського селянства.Т.І. С. 145 - 146.

⁵¹ Криськов А. А. Назв. праця. С.39.

⁵² Ковальчак Г.І. Назв. праця. С. 63 – 64.

селянських земель. Кількість халупників і городників (вони на певних умовах користувались чужими землями) у Львівській землі на той час зросла з 12% до 16%, а у Холмській – з 17% до 38%⁵³.

В усі попередні часи польська шляхта домагалась розширення своїх земельних володінь, підтвердження з боку королів своїх майнових і політичних прав, які вкупі з фактичною монополією на землю забезпечували їй виняткове становище серед інших верств польського населення. Головним у цьому процесі було право на успадковане та необмежене розпорядження землями. Це право виявилось особливо затребуваним на Східному Поділлі, Подніпров'ї, де селяни і козаки відстоювали своє звичаєве право. Соціальна напруга там зростала, аж до великих повстань українських селян, козаків проти польських землевласників. Ця обставина потребувала все більшого залучення шляхти до несення військової служби, за що відтепер вона розраховувати на застосування права приватної власності на землю на тих нових територіях

* * *

У березні 1569 р. у Великого князівства Литовського відібрані і перейшли до складу Королівства польського Волинське, Київське і Брацлавське воєводства. Цей акт відбувся в умовах складного внутрішньо – політичного становища у Великому князівстві Литовському. Сталося так, що одна частина князівської еліти орієнтувалася на Московське царство, інша - на Королівство польське. Їхні дії призвели до суттєвого послаблення центральної влади в Литві. Власне, без територій трьох українських воєводств і втрати Литвою частини територій на східних кордонах, Велике князівство Литовська переставало бути великим. Для українського народу такий розвиток подій довкола Великого князівства Литовського ставив багато питань, а однозначної відповіді на них не було. Саме перше, це питання, чи збережуться земельні відносини в попередньому стані, чи можуть бути внесені зміни як на рівні князівської земельної власності, так і на рівні селянських господарств? Як засвідчать події найближчих років, такі непевні думки були цілком обґрунтовані. В історії українського народу і земельних відносин зокрема, наближалася нова доба - доба Речі Посполитої. Литовський фактор в земельних відносинах українського села практично зникне. Домінування польської шляхти в земельних відносинах українського села набуде тотального характеру, а свавілля

---

⁵³ Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 65.

окремих шляхтичів по відношенню українських шляхтичів і селянства на основі поземельних відносин набуде масового характеру.

1 липня 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським у м. Любліні укладена унія (союз). То, як засвідчать найближчі роки, була знакова подія і для литовців, і українців Велике князівство Литовське фактично припиняло своє існування і інтегрувалося у Річ Посполиту. В новопосталу державу перейшло 9 українських воєводств – Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське, Руське. Чернігівське і Берестейське воєводства залишалися у складі Литви Воєводства поділялися на повіти. Титул князя якби ніхто не відміняв, однак, швидше за все, то уже було почесне (родове) звання. Розпочинався другий, багато в чому не схожий з попередніми часами, етап в історії українського народу і у поземельних відносинах, зокрема. Українському народу доведеться в найближчі кілька десятків років пройти через надскладні проблеми в земельних відносинах – від часткової – до значної втрати земель, як особами вищого рангу, так і простими селянами. Наступали часи, коли сотні тисяч українців проявлять свою жертвовність в боротьбі за відновлення своїх прав на землю.

В новоутвореній державі Речі Посполитій з набуттям нею територій трьох східних воєводств постала потреба деяких уточнень і змін щодо попередньої політики Великого князівства Литовського в земельних відносинах. У 1588 р вийшов Третій статут (новий). В ньому знайшли своє відображення політичні зміни після Люблінської унії. Унія, мабуть, була можливою і тому, що Польща пішла на поступки Литві у земельних питаннях. Передбачалось надавати литовцям право купувати землі на всій території Речі Посполитої. В ньому закріплена недоторканість земельної власності польської і литовської шляхти та її права на селян, які на ній проживали⁵⁴. Третій Литовський статут юридично запроваджував кріпосне право на Брацлавщині, оформив створення єдиного стану повністю закріплених селян шляхом злиття закріплених слуг з іншими розрядами закріплених селян. Шляхта у системі земельних відносин залишилась єдиним привілейованим в державі станом. Статут забороняв шляхті продавати землю людям простого стану⁵⁵. Верховним власником усіх земель оголошувався король, який делегував своє право власності призначеним ним намісникам –

---

⁵⁴ Третій Литовський статут. – Одеса. Т. 3. Кн. 2. – Р. 1. Арт. 15; Р Ш, 2, 43, 44.

⁵⁵ Третій Литовський статут. Р. Ш. Арт. 26.

старостам. Вони ставали реальними розпорядниками українських земель.

Із близько 7 млн. українців обох берегів Дніпра, близько 50% проживали на Правобережжі. На землях Брацлавщини та Подільського воєводства чітко визначився курс Речі Посполитої на утвердження на цих територіях польського характеру суспільно – політичних відносин, зокрема і земельних. З цих пір зростає аграрна експансія польських феодалів. Наприклад, магнат Я. Замойський в Подільському і Брацлавському воєводствах володів уже 11 містами і 200 селами, 38% селян. У той же час майже 40% селян Волинського воєводства не мали землі⁵⁶. Монополія польського землеволодіння на Брацлавщині досягла 89,5%. Ось такі величезні земельні масиви були зосереджені в руках 22 польських магнатів. Найбільшими землевласниками в тих краях були Калиновські, Потоцькі, Конецпольські та ін⁵⁷. Вони набували тоді нові землі шляхом купівлі, отримання данин від короля, використання свого службового становища, після укладання шлюбних угод тощо.

До територій України, де польська влада ще не могла запровадити своє право на землю в повному обсязі належало Середнє Подніпров'я. Там практично були відсутні фільварки. Причиною тому була досить незначна залюдненість того краю, збройні напади татар. Так, у Канівському повіті на середину XVI ст. було всього 239 сімей, Черкаському -730.⁵⁸ Порубіжне становище все-таки давало більше можливостей місцевому населенню для збереження відносної незалежності від наступу польських феодалів. Проте була одна проблема, яка ускладнювала набуття ним земель та їх обробіток – збройні напади татар, що робили неможливою стабільність у поземельних відносинах. Землеробство на хуторах в ту пору велося, проте в незначних розмірах. Інколи, через загрозу збройного нападу татар їх власникам доводилось лишати обжитий хутір. Мабуть, з цих же причин і в кінці XVI ст, на Середньому Подніпров'ї магнатське землеволодіння не набуло такого поширення як на Поділлі та в Галичині і не зруйнувало дрібних селянських господарств⁵⁹.

З кінця XVI –у першій половині XVII ст. колонізаційні процеси Речі Посполитої в Середньому Подніпров'ї суттєво посилюються. Рух польської людності на Подніпров'я, як це уже було в Галичині, на

---

⁵⁶ Бойко І. Д. Назв. праця. С. 274 – 284; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. С. 131.

⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР Кіровоградська область К: 1972. С.13.; Яковенко Н. Назв. праця. С.215.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України – Руси. В 11 т омах. К: 1994. Т.І. С. 107, 115

⁵⁹ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. К: 1963. С.189.

Волині і Поділлі відбувався приблизно в такий спосіб. Першими з'являлись військові підрозділи, Вони, так би мовити, з'ясовували реальний стан, зокрема, наявність людності, матеріальних ресурсів. За ними прибували чиновники, які виконували різного роду управлінські справи і, перш за все, щодо адміністративно – територіального поділу та підпорядкування. Останніми могли прибувати посполиті. Той край в силу вищезначених особливостей опиниться в епіцентрі політичних, економічних та військових подій і вони стануть визначальними у подальшій долі і українського, і багато в чому польського народу.

Розпочалось все з того, що тамтешні землі польська шляхта почала оголошувати королівською власністю (державною). Королівські землі – це особливий тип великих господарських державних комплексів, що складались з фільварків і згрупованих довкола них «ключів» - окремих груп селянських поселень. Загалом. в першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10% усіх поселень. Проте, високий рівень концентрації земельного фонду в королівських маєтках не був свідченням економічної могутності короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками земель були магнати та шляхта, що орендували королівські землі. Якщо польські магнати могли виступати у ролі кредиторів короля і не терпіли банкрутства навіть у разі не повернення ним грошей, то, звичайно ж, вони були фінансово спроможні купувати землю у селян. Як приклад, наведемо інформацію про купівлю К. Острозьким та його сином Янушем в останній чверті XVI ст.- початку XVII ст. на Київщині та Брацлавщині чималої кількості маєтків. Їм, окрім великих латифундій на Волині, належали 14 міст з ближніми селами на Київщині. 8 – на Брацлавщині, 4 – в Руському воєводстві⁶⁰.

Колонізаційна політика Польщі в Галичині, на Волині і Поділлі в попередні століття відбувалась без особливих ускладнень і була, з погляду влади, досить успішною. Щоправда, від наступу литовської і польської шляхти на земельне право українських селян, чимало із них залишили місця свого проживання і переселились на Подніпров'я. Це був, по суті, відкладений в часі всенародний вибух. Він станеться на Середньому Подніпров'ї, досить швидко розповсюдиться по всій Україні. Польська влада чомусь такої перспективи не бачила, чи не хотіла бачити. На відміну від Волині та Поділля геостратегічне становище Середнього Подніпров'я, природно – кліматичні умови демографічний стан (досить незначна залюдненість земель) внаслідок

---

⁶⁰ Яковенко Н. Назв. праця. С. 96.

чого там складались особливі поземельні відносини. Переселенці з вищезначених регіонів України мали можливість шляхом займанщини набути певну кількість вільних до того земель і, що надзвичайно важливо було для них, так це те, що вони - нові господарі, на нових землях були вільними, не залежними від будь-якого пана.

Нездоланим протиріччям реальної системи козацького землеволодіння і основних напрямів просування польського землеволодіння на Подніпров'ї з кінця XVI і аж до середини XVII ст. було те, що польська влада намагалась створити там, на нових для колонізації землях, великі латифундії, організаційно – виробничими структурами яких виступали фільварки. Козаки намагались відстояти свої землі, на яких уже були хутори, дрібні і середні господарства. Якщо ми до цього протиріччя додамо і те, що перший тип господарювання на землі передбачав підневільну працю селян, козаків, а, другий, базувався на особистому приватному господарюванні, то розв'язати це протиріччя мирним шляхом було просто неможливо.

Особливим типом приватного господарювання козаків були уходи (території для мисливства, бортництва і рибальства), які можна було на певних умовах брати у староств. Як правило, такі уходи розташовувались неподалік міст. Нові поселенці в уходах започатковували, по суті, багатогалузеве господарство – пасіки, городи, садки, ставки тощо. Угіддя, здобуті у такий спосіб, козаки намагались документально оформити як приватну власність. Для цього вони повинні були отримати від старости Жалувану грамоту. Можемо припустити, що уходництво належало до таких змін в земельних відносинах, які ніяким чином не впливали на більшість козацького стану.

Польська шляхта продовжувала наступ на козацькі землі. Однак, козаки не здавались, а навпаки намагались розширити свої земельні володіння. Реалізація цього завдання ними буде здійснюватися декількома шляхами: перший шлях був можливим за несення військової служби в королівській армії: другий – через освоєння малоприсадебних для ведення сільського господарства земель і також через заснування хуторів: третій – через купівлю землі і це уже була приватна власність.

Загалом же, традиційною і переважаючою нормою в утворенні козацького землеволодіння залишалась займанщина. До займанщини вдавались не тільки і, можливо, не стільки козаки, а так звана «еліта», тобто досить заможні втікачі. При бажанні ще можна було знайти

земельну ділянку біля боліт, лісів і чагарників і приступити до її освоєння.

Значним імпульсом для зростання середнього, а з часом і великого козацького землеволодіння був дозвіл короля польського на формування козацького реєстру. Питання землеволодіння цією козацькою верствою ще не до кінця з'ясоване. Справа у тому, що реєстрові козаки тривалий час жили в містах, а за несення військової служби отримували гроші, або якісь товари. Навіть в Ординації 1614 р. нічого не говориться про землеволодіння реєстрових козаків. Найбільше ясності у це питання вніс український дослідник В. Щербак. Він його досліджував через призму становлення козацького землеволодіння. Козаки спочатку заявляли свої претензії на землі не сільськогосподарського призначення – мисливські, рибальські уходи, борті. Однак, саме з цих видів трудової діяльності козаків з часом будуть засновані хутори. Козаки почнуть переселятися туди на постійне місце проживання, що автоматично вело до привласнення тамтешніх земель. В історичних джерелах є згадки про землеробство козаків на Черкащині, Брацлавщині. Проте немає відомостей аж до 1648 р. про землеробські заняття на Запоріжжі⁶¹.

На початок XVII ст. Річ Посполита мала достатньо військових ресурсів, чималий економічний потенціал, накопичила досвід в роки колонізації Галичини, Волині та Поділля. Спільним для приєднання тих територій до Литовського князівства, а, потім нових територій до Речі Посполитої, було те, що в усіх попередніх випадках військо, органи влади домагались покори неорганізованої, беззбройної, розселеної на великих територіях селянської маси. Позбавити їх прав на землю, вільне пересування, прикріпити до панської землі - все це не було проблемою, яку не можна було вирішувати.

На Подніпров'ї реалізовувати вищезначені завдання було складніше і майже неможливо. Козаки, які в попередні роки самочинно здобували собі волю, аж ніяк не бажали повторного закріпачення. Вони будуть боротися. Вони будуть боронити свої землі, набуті шляхом займанщини. Вони будуть відстоювати свою православну віру від спроб поляків їх окатоличити.

Всупереч усім намаганням магнатів і шляхти обмежити доступ козаків до земельних ресурсів у Подніпров'ї, у приватному секторі землеволодіння усе більше стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних правах, а також слобідське. Напередодні Хмельниччини заможні верстви Подніпров'я мали по 20 – 30 дес.

---

⁶¹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К: 2000. С. 91 – 92.

землі⁶². В Середньому Подніпров'ї не було фільварків, магнатського землеволодіння. Доля козаків розпорядилася так, що на освоєних ними землях не було і панщини. Натомість там були такі поселення, як слободи. Їх на вільних землях засновували селяни – утікачі, євреї – орендарі.

Досить специфічною була господарська діяльність козаків на хуторах. На що були певні причини. Хуторяни в Черкаському, Канівському повітах спеціалізувалися на риболовстві, розведенні лісів, пасік, худоби тощо. Слід зазначити, що у ту добу хутірське землеволодіння ще не було достатньо розвинутим. Лише в окремих оазах, як - то території так званого Дикого поля, степова частина Півдня України, там поселялись сміливі козаки, які ставали хуторянами. Вони повинні були шукати і знаходити порозуміння з татарськими аулами. Хоч земель на півдні було досить, але знайти місце придатне для заснування хутора (наявність води, пасовиськ тощо) то була до певної міри велика проблема.

Вивершенням усіх видів і типів козацького господарювання на землі стануть зимівники. Козак – воїн буде існувати поряд з козаком – хліборобом. Козак – хлібороб був вільним виробником сільськогосподарської продукції на вільній землі. В зимівниках розводилась велика кількість тварин, розорювалось чимало земель для вирощування зернових культур, під городи. Для роботи на них потрібно було наймати певну кількість робочої сили. З часом зимівники ставали найпоширенішою формою господарювання на Запоріжжі. Козак – землевласник – це уже не феодал, але ще і не буржуа⁶³.

Найважливішою економічною причиною Національно – визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького було земельне питання. Упродовж другої половини XVI і першої половини XVII ст. українські селяни вдавалися до різних форм протесту проти несправедливих земельних відносин, які насаджувала Річ Посполита – від втеч в інші повіти чи регіони до збройних повстань. У поєднанні з наростаючою боротьбою козаків, які так само потерпали від утисків польських шляхтичів, вони становили передумову та складову широкого козацько – селянського руху. Від самого початку Визвольної війни у селян і козаків проявлялось прагнення ліквідувати фільварково – панщинну систему господарювання, звільнитися від кріпосницької залежності, здобути

---

⁶² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: 1990. С. 22 – 23.

⁶³ Смолій В. А., Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. //Укр. істор. журн.1991. № 5. С. 63.

особисту свободу, право власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Чисельні джерела промовляють про наміри селян і мешканців містечок «вигубити шляхетський стан», їх сподівання, що нарешті пани «над ними не пануватимуть, не повернуться до Руських країв і в майбутньому «панів не буде»⁶⁴.

. На початок 1648 р. усі без винятку групи селян мали взагалі підставу для невдоволення існуючою системою землеволодіння, адже селянський земельний наділ постійно скорочувався і на той час становив приблизно $\frac{1}{4}$ лану⁶⁵. Польська шляхта, за підрахунками Н. Яковенко на той час складала 7,5% від усього населення в українських землях. На Волині 460 шляхетським родинам належало 2160 поселень. На Київщині 610 шляхетським родинам належало 1460 сіл. На Брацлавщині 220 шляхетським родинам належало 340 поселень⁶⁶.

В умовах війни селяни свою, накопичену за попередні століття, ненависть спрямовували проти польської шляхти, євреїв – орендарів, громили маєтки, садиби великих, а інколи і дрібних землевласників. Зі свого боку, шляхта з перших днів війни і до самого її кінця намагалась силою зброї придушити повстання селян. Частина шляхти рятувалась від гніву селян втечею на етнічні польські території. Польська людність у Київському, Брацлавському, Подільському воєводствах різко скорочувалась. За таких умов землі, що в такий спосіб звільнялися, лишалися без землевласників – панів, ставали на якийсь час нічийними. Магнати і, майже вся шляхта, котрі володіли землею (вочевидь приблизно 4 тис. сімей), втратили її⁶⁷.

Це був перший позитивний результат збройної боротьби козаків та селян, і ось тут у їх свідомості мав наступити і наступав морально – психологічний перелом. Вони мали прийняти для себе рішення оволодіти землями, що звільнилися, повернути їх у свою власність. Цей новий фактор започаткує в історичній пам'яті селян, нову історичну епоху – «до ляхів» і «після ляхів», за Хмельниччини. Тобто, селяни сприйняли сам факт набуття у таких обставинах і у такий спосіб земель як давно очікувану і справедливу справу. Тоді, на початках війни, перед урядом Б. Хмельницького постало питання, до якої межі можна дозволяти селянам втручатися у земельні відносини? На той час, по крайній мірі з боку Б. Хмельницького, була проявлена

---

⁶⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648 – 1657 рр.). Історія українського селянства. Т.І. С. 180.

⁶⁵ Крип'якевич І. П. Назв. праця. С. 165.

⁶⁶ Яковенко Н. Назв. праця. С.287.

⁶⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 221.

готовність зупинити самочинні дії з боку селян по захопленню панських маєтків. Селяни, на його думку, повинні були залишатися у підданстві і продовжувати виконувати «послушенство», тобто повинності. Така позиція мала сприяти досягненню політичних цілей Війська Запорізького. На Чорній раді 12 – 14 червня 1648 р. протистояння щодо визначення цілей боротьби «верхів» і «низів» досягло критичної позначки. Позиція Б. Хмельницького ґрунтувалась на тому, що він все ще сподівався на можливість досягнення компромісу під час переговорів з польською владою. І лише в серпні 1648 р., коли стало відомо, що польська влада не хоче йти на компроміс, він відмовляється від захисту шляхетського землеволодіння. З цих пір він уже не так категорично вимагав «послушенства» селян перед шляхтою, рівно як і не карались селяни за вчинені бунти.

Тут ми хочемо зробити невеликий відступ. Відомо, що переговори з представником польської влади А. Кисільом вів сам Б. Хмельницький. Ніхто не зможе заперечувати того факту, що Б. Хмельницький був талановитим дипломатом. Для продовження переговорного процесу, він вимушений був демонструвати свою лояльність до польської держави. Від його імені видавалися «грізні» Універсали, в яких йшлося про покарання бунтівників за вчинені ними поступки. Одночасно він здійснював заходи по зростанню сил козацько – селянського війська. Його «грізні» Універсали на рахунок заборони бунтів та інших дій з боку селян, ми схильні розглядати, як демонстрацію готовності шукати компромісу з польською владою.

В роки Хмельниччини основним джерелом земельного права залишалися правові звичаї а також мав чинність Третій Статут Великого князівства Литовського (1588 р.). Однією із його норм була вимога недоторканості власності на землю. Б. Хмельницький не наважився це право заперечувати на державному рівні. Однак, враховуючи тиск, перш за все з боку козацької старшини, він почав від свого імені видавати Універсали на право володіння окремих осіб, монастирів землями, які до початку війни належали польській шляхті. Вони надавались в першу чергу козацькій старшині, особам, які приносили чималу користь для держави. Згідно тогочасного європейського поземельного права, такі дії були протизаконними. Революційна доба, в яку вступило українське суспільство, дозволяла Б. Хмельницькому діяти саме в такий спосіб. Мабуть, ним враховувалася і та обставина, що польські землевласники набули на теренах України свою власність не завжди по справедливості. В цьому відношенні слід розглядати вимогу Б. Хмельницького про недопущення у свої маєтки найбільш крупних землевласників,

зокрема, Я. Вишнівецького, М. Потоцького, О. Конецьпольського та ін.

Перебіг бойових дій у ході Визвольної війни (перемоги і поразки козацько – селянського війська) самим безпосереднім чином впливали на ставлення уряду Б. Хмельницького до власності на землю польської шляхти. На середину літа 1648 р. козацько – селянське військо, рухаючись на захід, звільнило Київське, Чернігівське, Брацлавське, східні повіти Подільського воєводства. Це означало, що на звільнених територіях розпочалися переважно стихійно революційні зміни в земельних відносинах і, в першу чергу, вони були спрямовані проти відновлення польського магнатського землеволодіння⁶⁸.

Перерозподіл земель польської шляхти набрав таких обертів, що практично усі верстви оволодівали землями, які до початку війни належали польській шляхті. Була думка, що відтепер землі будуть належати їм завжди, і, що ляхи в Україну більше не повернуться. На жаль, не збереглися документальні свідчення про те, хто, скільки і де перебрав у свою власність землі, якими до цього часу володіли польські магнати та шляхта. Можна сказати лише одне, що у звільнених козацько – селянським військом 42 тис. сіл, слобод, хуторів розподіл залишених польськими панами земель відбувався за участю громад села і по справедливості⁶⁹.

Держава Війська Запорізького, яку ще називали Гетьманщина, існувала до 1764 р.. В ній селянство у перші повоєнні роки вільно розпоряджалося землею. Значна частина земельного фонду вигнаних феодалів, королівщини і маєтності католицької церкви перейшли у володіння Війська Запорізького, звідки Б. Хмельницький почав роздавати їх козацькій старшині за ранг (службу)⁷⁰. Селяни зі свого боку в означені роки повертали собі землю шляхом захоплення, намагались в такий спосіб надбати хоч якусь частку панської землі і вважали, що це справедливо, що вони її завоювали у боротьбі проти польської шляхти.

Згідно сформульованої Б. Хмельницьким державницької позиції, етнічні території Гетьманщини мали стати територією самостійної держави. 24 лютого 1649 р. у Зборові укладене перемир'я з Річчю Посполитою, яким визначалися кордони Гетьманщини – ріка Горинь,

---

⁶⁸ Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького. Феодалізм на Україні. // Збірник наукових праць. За ред. В. А. Смоля. К: 1999. С. 91.

⁶⁹ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины конца XVII - середины 60 - х годов XVIII ст. С.21.

⁷⁰ Гуржій О. І., Орлик В. М. Селяни України та їх оподаткування в середині XVII – середині XIX ст. Біла церква. 2012. С. 23.

Прип'ять, м. Кам'янець - Подільський. За ту лінію не мали права переходити і польські (на схід) і українські військові сили (на захід). Але, згідно одного із пунктів цієї угоди, польські землевласники отримували право повернення у належні їм маєтки на території Гетьманщини. Де – факто і де – юре це означало відновлення там їхнього землеволодіння. Для селян то була повна несподіванка. Такий територіальний поділ України буде мати далекосяжні наслідки. Все, що буде відбуватися на захід від цієї лінії розмежування, буде мати характер польської влади і, у земельних відносинах, зокрема, аж до поділів Польщі. Власне, всі зміни у земельних відносинах на схід від цієї лінії розмежування варто розглядати як реальні завоювання козаків і селян у набутті земель упродовж Національно – визвольної війни.

Наступне випробування для селян наступило у результаті підписання Білоцерківського (1651 р.) договору з Річчю Посполитою, в якому підтверджене право польської шляхти на повернення у їхні маєтки на території Гетьманщини. Щодо селян та козаків (мова йшла більш як 110 – 120 тис. осіб), вони згідно цієї угоди мали повернутися у підданство до панів⁷¹.

На щастя козацько – селянського соціуму у 1652 р. козаки при підтримці татарського війська отримали військову перемогу біля гори Батіг. Після цієї надзвичайно важливої події ставлення Б. Хмельницького до проблеми поземельних відносин змінилось. Він уважав можливим ліквідацію крупного землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині, скасування панщини для селян. Польська влада відтепер уже не могла йому в цій справі перешкоджати.

Така позиція Б. Хмельницького в земельному питанні вперше з XIV ст. відкривала можливість припинення втручання іноземних держав у земельні відносини українського села. Реалізація такої політичної волі повинна була б забезпечувати самостійне розпорядження землями. Підписана у 1654 р. в Переяславі угода з Московським царством передбачала надання Війську Запорізькому права регулювання і навіть розпорядження землями. Однак, поступово царська влада буде перебирати на себе ці функції. Інакше і бути не могло, бо визнання козацькою старшиною свого підданства царю саме це і передбачало. Прості селяни і козаки якби не були проінформовані про те, що, перехід під протекторат іншої держави одночасно означав визнання ними свого підданства перед тією державою. Так буде започаткована нова зверхність і вона буде царською.

---

⁷¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 211.

До цього часу землі українській шляхті, селянам, монастирям надавали литовські і польські князі, королі, магнати. Відтепер ту ж саму функцію будуть виконувати цар і російське дворянство. Першою верствою, яка якби стане в чергу на отримання грамоти на земельну ділянку, буде козацька старшина, зокрема, П. Тетеря, Зарудний, І. Виговський та ін⁷². Це було свідченням того, що козацька старшина поспішала замістити колишніх польських землевласників, скористатись можливістю для створення власного великого землеволодіння. Підтвердженням тому є те, що козацька старшина отримувала документи не на окремі землі, а на цілі округи з містами, селами, хуторами. В основному це були території на Київщині та Чернігівщині, в Канівському, Чигиринському, Черкаському полках. На 1666 р. козацька старшина володіла 17% земель Ніжинського, Канівського та Переяславського полків⁷³. Не відставали від козацької старшини і православні монастирі. Вони фактично повернули собі усі землі, що були в їхньому володінні до тих пір. А що ж сталося з належними селянам, козакам землями? Їм, з початком реставрації козацькою старшиною крупного землеволодіння, буде залишатися все менше і менше місця. Залежно від того, землі якого рангу отримував новий власник, йому ж передавалися і селяни, які будуть називатися ранговими. З часом складеться традиція передачі їх у спадок⁷⁴.

Позитивним результатом Національно – визвольної війни у земельних відносинах на території Гетьманщини було те, що відбулась докорінна зміна форм земельної власності: ліквідована велика (магнатська), середнє і, за незначним винятком, дрібна шляхетська власність представників іноземних держав: католицької і уніатської церков, короля польського. На їх місці постала земельна власність козацької старшини, селян, міщан та молоді держави – Скарбу Війська Запорізького. Розпочався процес зміни соціальної структури суспільства, з якої було «видавлено» польське магнатство і шляхту (за невеликим винятком дрібної), євреїв – орендарів, польських урядовців. Попри привілейованість становища козацтва, воно залишалось відкритим для вступу до його лав представників інших верств населення. Частина селян отримали можливість покозачитися, перейти у козацький стан.

Одночасно з цими процесами відбувались й інші. Гадяцька угода І. Виговського 1658 р. з королем Польським створювала умови для реставрації на території Гетьманщини довоєнних поземельних відносин. Повертались польські землевласники і заодно поверталось

---

⁷² Щербак В. Назв. праця. С. 102; Акти ЮЗР. С. 712, 764; Т. 10. С. 671 – 672; Т. 15. С. 1 – 14.

⁷³ Крип'якевич І. Д. Назв. праця. С. 161.

⁷⁴ Крип'якевич І. Д. Назв. праця. С. 174 – 175.

магнатське землеволодіння. І. Виговський і його найближче оточення не розуміли, що повернення до минулих земельних відносин спровокує вибух громадянської війни⁷⁵. На думку І. Д. Крип'якевича, українська козацька старшина спокусилася на обіцянки польського короля, який обіцяв їй рівні права з польською шляхтою і забезпечення повних прав на землю⁷⁶. Цей процес також можна вважати докорінною зміною в ставленні до земельного питання, однак лише у зворотньому напрямі, тобто повернення до попереднього стану. Сталося так, що укладання угоди з Московським царством селяни і козаки будуть втрачати здобутки попередніх років у земельному питанні. В кінцевому рахунку станеться те що станеться, у однієї частини суспільства (козацька старшина) кількість земель буде зростати, а іншої – селян, рядових козаків буде зменшуватися. За великим рахунком, мова може йти про реставрацію земельних відносин довоєнного часу.

Більша частина Правобережна Україна де – факто перебувала під контролем Речі Посполитої ще з часу підписання Б. Хмельницьким Зборівської угоди. У 1662 р. польський сейм скасував надані ним раніше права українським селянам і козакам на шляхетські маєтки й повернув їх польській шляхті. У 1667 р., згідно умов Андрусівського перемир'я між Росією і Річчю Посполитою, територія України поділена на Лівобережну (належну Росії) і Правобережну (належну Речі Посполитій).

Таким чином, із 40 –х рр. XIV і до середини XVII ст. в поземельних відносинах українського села переважав зовнішній – литовсько – польський чинник, мав місце перманентний процес відчуження владою Великого князівства Литовського і Речі Посполитої в українських селян їх земель та встановлення ними своїх правил в земельних відносинах. В їх основі було нестерпне бажання литовської і польської шляхти до збагачення за рахунок природних і людських ресурсів України.

. Землевпорядкування, яке запроваджувала шляхта, мало чітку економічну мету : позбавити українських селян права на володіння землею і забрати її у свою власність, а селян закріпачити, перетворити на свою робочу силу, яка б її обробляла. Стратегічна мета полягала в тому, щоб сприяти магнатам та шляхті прискореними темпами освоїти та колонізувати землі України, примножувати за їх рахунок багатства польської держави, підвищувати ефективність сільського

---

⁷⁵ Смолій В. А., Степанков В, С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. К: 1997. С 72.

⁷⁶ Крип'якевич І. Д. Назв. праця. С. 189.

господарства. Засобами досягнень таких цілей слугували такі юридичні документи, як Устава на волоки, Статути (Закони) та інші, які видавалися по мірі необхідності. Вони виконували роль Кодексів (правових документів) щодо розпорядження землями, визначали вимоги держави до землевласників усіх рівнів. Вони фіксували захист власності шляхти на набуті нею землі. Землевласники відтепер називалися шляхтою (панами).

Під час перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої феодальна економіка полягала у поєднанні володіння феодалів на землю з можливістю господарювання українських селян на невеликій земельній ділянці, переданій їм феодалом у користування. Економічний інтерес феодалів полягав у тому, щоб у будь – який спосіб прикріпити селянина до землі, не надаючи йому на неї прав власності.

. Втручання литовської і польської шляхти зі своїми правилами у встановлену козаками систему земельних відносин Подніпров'я, які абсолютно не кореспондувалися з тамтешніми звичаями та реаліями, призведе до серйозних конфліктів. Поява в українському селянському середовищі козацтва засвідчувало його намагання бути господарями на своїй землі, як то було «від діда – прадіда». Козаки і польська шляхта стали принциповими супротивниками за право володіти землею. Додатковим елементом несумісності козаків і польської шляхти було те, що козаки вели сільськогосподарську діяльність за відсутності кріпосницьких відносин, а польська шляхта намагалась і у Подніпров'ї їх запровадити. Річ Посполита не хотіла рахуватися з тим, що на ту пору, а вірніше ще з часів Литовської доби козакам передано у володіння чимало земель, які мали оборонне значення.

В історії добре відомі козацько – селянські повстання К. Косинського, С. Наливайка, Б. Хмельницького та інші. Висхідною позицією повстань були земельні суперечки між українським і польським шляхтичем. Слід вважати цілком закономірним те, що козацько – селянські повстання переросли у Національно – визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького. Вона відбувалася у декілька етапів, відповідно і характер, стан земельних відносин змінювався на кожному із них. У 1648 – 1649 рр. під час військових перемог козацько – селянського війська та звільнення української території від польської влади, разом із польською владою відступали і польські землевласники, посполиті. За таких обставин земля якби ставала «вільною, нічийною». Природним для українських селян було способом її зайняти, почати обробляти і вважати її своєю. З боку козацької старшини ніяких заборон на цей рахунок не було.

Однак, умови Зборівського, Білоцерківського, Гадяцького договорів з Річчю Посполитою якби повертали земельні відносини в українському селі до того стану, у якому вони перебували на початок Національно - визвольної війни козаків і селян. Частина із них на знак протесту проти реалізації таких умов договорів почне самочинно переселятися на Слобожанщину. Іншим доведеться сприйняти ті вимоги до виконання.

Поразка козаків і селян у Національно – визвольній війні 1648 – 1657 рр. означала те, що і земельні відносини, які склалися в її ході, не могли залишатися без змін. Тоді ж відбувався практично одночасно процес творення і втрати української державності. На зміну литовській і польській державності, що утверджувалась на українських землях ще з середини XIV ст. за результатами Визвольної війни на території Брацлавського, Київського, Чернігівського і частини Волинського воєводств, відвойованих у Речі Посполитої, постала козацька держава Гетьманщина. На Правобережжі польські магнати і шляхта повернули собі землі, що їм належали до початку війни. Такою була доля українського селянства на тому досить тривалому історичному шляху.

Позитивним в господарюванні литовської і польської шляхти на українських землях було те, що її зусиллями були здійснені такі перетворення в земельних відносинах, які пришвидшували перехід аграрного сектору від епохи раннього середньовіччя до капіталістичних відносин. В їх основі, як відомо, була потреба і можливості для переходу до товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Оскільки в промисловості в Європі уже були всі ознаки такого виробництва, то реформування земельних відносин в українському селі мало здолати відсталість в аграрному секторі українського села.

Виробництво товарної сільськогосподарської продукції у фільварках, королівських маєтках у все більших об'ємах вимагало створення відповідної харчопереробної промисловості: млинів, цукроварень, винокурень, броварень, підприємств з переробки олійних культур тощо. Як правило, довкола таких підприємств зростали села і інколи вони розширювалися аж до статусу містечок чи міст. Попри недосконалі на ті часи технології з переробки агросировини, все – таки поступово в процесі виробництва накопичувався досвід, переймалися кращі зразки з Європи.

РОЗД ІІ

Трансформації в поземельних відносинах українського села під час перебування в складі Російської і Австро - Угорської імперії (кінець XVII - початок XX ст.)

Кінець XVII і початок XVIII ст. - це час пролонгації в земельних відносинах українського села того, що уже було започатковано після поразки козаків і селян у Національно – визвольній війні. Визначальним у цьому процесі на той час і на тривалу перспективу була втрата українським народом своєї державності. До війни господарювання на наших землях, якби почергово, здійснювало Велике князівство Литовське і Річ Посполита, а відтепер, одночасно, але на різних територіях України - Російська імперія і Польща, а після розділів Польщі – Австро-Угорська імперія.

Перехід Війська Запорізького під протекторат (захист) Московського царства був добровільно - вимушеним. Територія Війська Запорізького була визначена в таких межах: на півночі - Стародуб, на заході – Овруч, Житомир, Вінниця, Брацлав, на півдні – Чигирин, Кодак, на сході – Токмак, Ромни, Глухів. З 1657 і до 1764 рр. козацька держава називалася Гетьманщина. В межах її території були: Стародуб, Почеп, Глухів, Київ, Чернігів, Любеч, р. Орель. Військово – політична обстановка довкола Війська Запорізького була досить проблематичною. Річ Посполита не визнала Переяславської угоди, розпочала масштабні бойові дії. Спільними зусиллями російського і українського війська вдалося небезпеку дещо відсунути.

Щодо етнічного складу населення Війська Запорізького на час завершення Національно-визвольної війни, то можемо стверджувати, що розпочиналися серйозні зміни в цій площині. Мало місце різке скорочення кількості польського, єврейського населення. Більшість із них переселялися на етнічні польські землі. На Слобожанщині почнуть поселятися росіяни. На Півдні все ще будуть переважати турки і татари. Вони де –факто будуть контролювати території аж до Брацлавщини. На Правобережжі польське і єврейське населення буде домінувати в багатьох містах і містечках. Західноукраїнські землі, ще після підписання Б. Хмельницьким Зборівської угоди з поляками, перебували під їх контролем.

Російська держава взяла під свій контроль територію, яка з часом буде поділена на 9 губерній (Київська, Подільська, Волинська,

Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Харківська). У наслідок низки проведених адміністративно – територіальних перетворень упродовж 1670 – початку 1680 – х рр. розпочалася правова інтеграція поземельних відносин у загальноімперську систему. Самодержавство вдалося до поступового переведення приватновласницьких земель на державні шляхом викупу, видачі грамот. У зв'язку з цим можемо лише констатувати, що все це уже було в історії земельних відносин українського села. На територію Гетьманщини на зміну польсько – литовським землевласникам розпочався рух російських дворян, державних службовців, військових. На землях, які раніше належали польській шляхті, католицькій церкві а також їх фільваркам будуть створюватися державні маєтки сільськогосподарського характеру. Їх російська влада надавала дворянам у користування терміном на 50 років, військовим а також козацькій старшині. На 1838 рік в українських губерніях уже було 404 державних маєтків. Вони володіли 150 тис. душ.

На інкорпорованих в російську державу землі Гетьманщини будуть не тільки збережені земельні відносини в попередньому вигляді, але й за окремими напрямками (кріпацтво) навіть посилені. Козацька старшина, задля задоволення своїх бажань щодо збереження уже надбаних земель і, по можливості, добрати нові земельні володіння, буде шукати різні шляхи, які вели до пристосування існуючих земельних відносин в нових реаліях. Вона не могла ніяким чином із за земельного питання входити в конфлікт з російським дворянством. Її місце буде на боці російських дворян.

На Лівобережжі, яке реально знаходилось під владою Російської імперії ще із середини XVII ст., козацька старшина знаходила різні шляхи для набуття земельної власності. До них можна зарахувати наступні: спадщина, землі, надані російською владою полковникам, сотникам; займанщина (хутори й слободи) і купівля – як плата за борги або за якісь провини. Надзвичайно збільшилось надання гетьманами маєтків старшині і духовенству (здебільшого монастирям). Достеменно не відомо скільки і яких маєтків надано через те, що багато земельних універсалів не збереглися. Однак, навіть та кількість універсалів І. Мазепи (близько тисячі), що збереглися, беззаперечно свідчать про зростання старшинського землеволодіння. Лише у Чернігівському полку роздано 48 маєтків⁷⁷.

---

⁷⁷ Оглоблін О. Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью - Йорк, К., Львів: Париж: Торонто. 2001. С. 112.

Мабуть, це була спроба І. Мазепи віддячити своїх прихильників при його обранні на посаду Гетьмана а також намір створити українське дворянство, економічною основою якого мали стати великі латифундії. Все це було б добре, якби він хоч в якійсь мірі зважав на інтереси селян і козаків⁷⁸.

Козацька старшина в парадигмі земельних відносин також опиралася на ранговий принцип набуття земельних володінь, згідно якого кількість землі у державного службовця визначалася відповідним рангом (посадою). Чим вищим був ранг, тим на більшу земельну ділянку могла розраховувати особа належна до козацької старшини. Цей принцип поширювався і на чиновництво. Згодом ця система землеволодіння буде дещо видозмінена. Така земля буде вважатися платою за службу. Втрата державним службовцем посади могла вести до втрати права на рангову землю. Однак, у переважній більшості випадків рангові землі після здійснення ранговими особами певних «клопотань» у відповідні інстанції, перетворювалися на спадкову земельну власність. Так само поступали і деякі гетьмани. У кінці XVII – початку XVIII ст. в руках урядової козацької старшини відбувалася концентрація великого землеволодіння, зокрема, В. Кочубея, Д. Горденка, С. Скоропадського, Д. Апостола та ін.

У 1728 р. Д. Апостол отримав «справжні (Решительні)» пункти із 28 статей. Один із пунктів підтверджував право на володіння землею козаків і селян, на рангові маєтки для старшин. Росіянам дозволялося купувати і продавати землі в Гетьманщині (як і козацькій старшині в Росії). З метою врегулювання поземельних відносин (насамперед для повернення рангових маєтків) Д. Апостол розпорядився провести «Генеральні слідства про маєтності». Ревізія маєтків засвідчила, що 70% дворів посполитих уже перебували у власності панів та монастирів і майже 30% зберегли свою свободу⁷⁹.

З козацькою старшиною якби все зрозуміло, а рядові козаки, селяни, вони могли пристосуватися до нових реалій в земельних відносинах? Селяни одразу ж були оголошені «підданими» російської держави. На їх земельні наділи відтепер претендували і російські дворяни. Козацька старшина хоч і опинилася в цьому змаганні на другому місці, все – таки не бажала здаватися. Козаки і селяни вихід для себе з цієї нової ситуації знаходили у самовільному переселенні до сусідніх ще мало заселених повітів Росії. Це уже був другий масштабний переселенський рух українських селян і козаків. Зауважимо, що із запровадженням в середині XV ст. в Галичині, а

---

⁷⁸ Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. С 106.

⁷⁹ Якименко А. Назв. праця. С. 313 – 315.

пізніше й на інших територіях України кріпацтва, чимало українських селян на знак протесту проти цього неприйняттого для них становища самовільно переселялося на Середнє Подніпров'я.

Специфіка даного моменту була у тому, що козацтво в Україні уже зникало (не без допомоги російської влади) і це ускладнювало вирішення на користь селян земельного питання. Частина козацтва, що залишалася проживати на території Гетьманщини, і на цьому етапі пробувала висувати вимоги до російської влади, які були спрямовані на повернення «давніх вольностей і свободи», що асоціювалось з поняттями «земля» і «воля», означало вільне, ніким не регламентоване господарювання на власній землі.

На XVIII ст. на території Гетьманщини сталися певні трансформації у земельних відносинах козаків і селян. Уже існували такі категорії земельної власності та організаційно – господарські структури: особиста власність селян (зайняті землі, що колись належали шляхті), подвірна земельна власність землі вільних військових поселень. Основними організаційно – господарськими структурами заможних козаків (середній клас) ставали зимівники і хутори. Новими територіальними одиницями на селі були слободи.

На Лівобережній Україні ще зберігалось общинне землеволодіння, але переважало приватне. Воно було в тих місцевостях де в наявності була значна кількість пустих земель, а тому общинне землеволодіння не могло бути достатньо поширеним. Селяни, які були в общині, мали право займану земельну ділянку, здавати в оренду, але община могла своїм членам заборонити продавати у чужі руки.

З другої половини XVIII ст. серед козацтва стало поширюватися особисте (подвірне) володіння і це було більш прогресивно ніж общинне землеволодіння. Серед усіх прошарків населення Гетьманщини посилилась боротьба за землю, вона ставала прибутковою. У слободах, паланках козаки як і раніше отримували землю від коша.

XVIII ст. – це час зростання економічної потужності хуторів. Хутір у ту пору складався якби з декількох частин: «пляц» землі довкола хати, орне поле, млин, озера, ліс. Такі хутори були у заможних козаків, міських чиновників. Православна церква також мала свої хутори. В 9 полках Слобожанщини у 127 попів, дияконів і дяків (а всього їх налічувалося до 900) існували особисті земельні ділянки і хутори⁸⁰.

---

⁸⁰ Гуржій О. І. Податне населення України. С. 155.

Хутори продовжували засновувати на вільних землях, а також на куплених. Звісно, що купити землю для заснування хутора могли лише заможні козаки. Можемо припускати, що хутірське господарство було ознакою диференціації козаків за земельними статками. У хутірському землеволодінні у XVIII ст. загальним правилом було намагання їх власників перевести зайняті ними вільні землі із тимчасового користування у спадкову власність. Такі проблеми вони вирішували на рівні козацької старшини і російських урядовців.

На землях колишніх польських поміщиків, із-за потреби відновлення економічного життя, козацька старшина давала дозвіл на заснування втікачами з інших територій України, а також Росії, Білорусії, Грузії, Молдови нових поселенських пунктів (слобод). Їх мешканці були лише користувачами землі. Як правило, вони засновувалися неподалік від уже існуючих сіл, містечок. Пільгові умови для слобідців щодо оподаткування і несення інших повинностей були розраховані на те, щоб дати їм можливість закріпитися на нових землях. Якихось єдиних правил щодо наділення мешканців слобод землею не було. Це залежало від місцевості, наявної вільної землі і, мабуть, спроможності поселенців обробляти певну кількість землі.

У 1764 р. Катерина II скасувала гетьманство на Лівобережжі. З цього часу вводилось пряме управління російських державних структур, яке буде продовжуватися аж до 1917 р. З цих пір значно прискорювався процес «русифікації» українських земель у тому розумінні, що великими і дрібними власниками ставали переважно російські дворяни, чиновники, військові чини. Не була осторонь цих процесів і на цьому етапі козацька старшина. Організаційно-виробничими структурами козацької старшини залишались зимівники, хутори. У її зимівниках розгорнувся процес формування козацьких господарств фермерського типу. У Золотоніському повіті на 1775 рік від 37 до 75 дес. мали 216 дворів; від 75 дес. і більше – 61 двір. У 9 полках Подніпров'я було 5747 хуторів⁸¹. Такої кількості оброблюваної землі було достатньо для отримання чималої кількості товарної сільгосппродукції і зерна, зокрема. Саме тому О. Апанович зазначала, що «запорізький зимівник був першим в Європі господарством такого типу, яке в наш час називають фермерським»⁸².

---

⁸¹ Сарбей В. Г. Національне відродження України //Україна крізь віки. К: 1999. № 9. С. 30; Голобуцький В. Запорізьке козацтво. К: 1994. С.3; Гуржій О. І. Податне населення України. С. 8.

⁸² Апанович О. За плугом господь іде (агрокультура українського селянства та козаків. // Історія України -2000. № 1. С.4.

На хуторах на цей час уже міцно утвердилася приватна власність на землю і індивідуальна незалежність його мешканців. Хуторами можна вважати і козацькі зимівники, але були і хутори, які належали магнатам, козацькій старшині (Суботів). На 1772 р. у Київському намісництві було 700 хуторів. Взагалі-то хутір – це ознака економічної колонізації вільних земель основними територіями цього колонізаційного типу хуторів були Дике поле, Подніпров'я. Хуторянами ставали, як правило, заможні селяни, козаки. Вони намагалися будь-що отримати документи на землю довкола хутора, яку передавали потім у спадкову власність. Як правило, після тривалих клопотань, хуторяни, зокрема, сотники, полковники отримували відповідні документи

В. Смолій і В. Степанков вважають, що подих нової цивілізації на українських землях виявився «не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільгоспвиробництві товарної продукції на південному сході України. Адже саме там формувався якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським»⁸³.

Приватна власність козацької старшини на землю та засоби виробництва стала визначальним явищем в аграрному секторі економіки. Вражають розміри земельної власності козацької старшини, яка сягала 1 966 4 дес. землі. І. Скоропадський був власником 19 882, дес. землі, Д. Апостол – 9 103, К. Розумовський – 9 628⁸⁴. Цей процес до певної міри можна характеризувати як зародження в українських землях нової магнатерії. Закріпачення нею частини селян ставало доконаним фактом. Катерина II у 1783 р. фактично лише узаконила кріпацький статус українського селянина. Селяни, як до її указу так і після його виходу, на знак протесту переселялися на Дон, в Астраханську, Оренбургську губернії. Це уже була третя міграційна хвиля українських селян (перша - із Східної Галичини, Волині, Поділля на Подніпров'я, друга – з Подніпров'я – на Слобожанщину і третя – за межі України). Ось ця третя хвиля міграції фактично уже була еміграцією і вона виявилась найбільш неприйнятною і, по-суті, загрозливою. Українське селянство втрачало зв'язки зі своєю землею, своїм народом. На цей раз емігрувала і частина козаків, що в перспективі послаблювало боротьбу українського народу проти кріпацтва. До вищесказаного варто додати, що основною мотивацією селян і козаків до міграції і, аж за межі України, було земельне питання, його невирішеність для них.

---

⁸³ Гуржій О. І. Податне населення України. С. 161. Смолій В. А. Степанков В.С. Українська національна революція ХУП ст.. (1648 – 1675 pp.) К: 1999. С.33.

⁸⁴ Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVIII века. К: 1986. С. 20.

Вирішити там на нових землях земельне питання в більш щасливий спосіб і як наслідок здобути кращу долю, буквально виштовхувало селян з місць свого проживання.

Інша частина селян, які залишалися в місцях свого проживання, намагалися записатися в козаки і у такий спосіб набути для себе і волю, і землю. Козацька старшина зі свого боку намагалася у будь-який спосіб зашкодити таким переходам.

На кінець XVIII ст. земельні фонди на Лівобережжі з вільними військовими, ранговими, ратушними, магістратськими селянами практично вичерпались. Рангове землеволодіння поступово занепадало. Причиною цього було перетворення рангових селян на приватних. Їх привласнювали гетьмани і монастирі. На 1729 рік монастирі володіли 305 маєтками, в яких нараховувалось 11 073 двори. Монастирські латифундії існували аж до 1786 року, коли була здійснена секуляризація церковних земель⁸⁵.

Таким чином, з кінця XVII і до кінця XVIII ст. українські селяни і значна частина козаків колишньої Гетьманщини, Лівобережжя фактично втратили основний здобуток Національно – визвольної війни – право на землю. Козацька старшина, а ще більше російські дворяни та поміщики різними способами здійснювали в Гетьманщині за часів її існування і після скасування царатом інституції гетьманства, обмеження селянського землеволодіння.

У той же час міцніли хутори та зимівники козацької старшини. Вони перетворювались у крупнотоварних та середньотоварних виробників сільськогосподарської продукції і, по суті, мали усі перспективи заступити фільварки польської шляхти. Гальмівним фактором для них було те, що у цей процес активно втручались російські поміщики та дворяни, наслідком чого були з їхнього боку різні утиски щодо старшинського господарювання на землі.

* * *

Одним із великих територіальних регіонів України, після Лівобережжя і Правобережжя, в якому жили українці, були землі Західної України. Наприкінці XVIII ст. там розпочався новий період у житті тамтешнього населення. Справа в тому, що на той час карта Європи знову буде змінена відповідно до геополітичних інтересів великих держав. У наслідок цього до складу Австрійської імперії після першого (1772 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення Австро – Турецької

---

⁸⁵ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений. С. 26, 31, 54.

Константинопільської конвенції (1775 р.) під владою австрійського імператора опинилася Північна Буковина. Ці українські території будуть залишатися під владою Австро – Угорської імперії аж до її розвалу у 1918 р.

В результаті адміністративно – територіальних змін, імперська влада на землях Східної Галичини утворила 10 округів: Золочівський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Тернопільський, Чортківський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, а також Північна Буковина і Закарпаття. На початок ХІХ там проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями, або 70% усього населення, 600 тис. поляків, 300 тис. євреїв та інші. Економічну основу земельних відносин в цьому краї, становила приватна земельна власність. Власність ця була зосереджена в руках австрійських баронів, польської шляхти, князів і графів, мадярських, румунських та українських поміщиків.

Усі землі в округах поділені на двірські (фільваркові), селянські (були у них у користуванні), вільні і державні. Двірські землі – панський двір, величина земельної ділянки сягала у середньому до 390 га. Селяни за користування землею повинні були працювати на панській землі до трьох днів на тиждень. Були і вільні землі – власність костелів, церков, солтисів, дрібної шляхти.

Особливістю інкорпорації Східної Галичини й Буковини до складу Австрійської імперії, на відміну від подібних процесів у Наддніпрянщині було те, що цей процес у часі збігся з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Реформи, що запроваджувалися у 70-80 рр. ХVІІІ ст. Марією Терезою та Йосифом ІІ носили комплексний характер. Особливо значними були реформи у сфері земельних відносин в Галичині, де ці проблеми були найгострішими. Земельна реформа розпочалася у 1772 р. з видання Патенту (Закону) про укладання інвентарів, проведення першого статистичного перепису населення та його земельних володінь.

Законом від 3 червня 1775 р. поміщикам заборонялося вимагати у селян більше від того, що записано в інвентарях, зокрема відбувати панщину у неділю і святкові дні. Був обмежений також «рустикальний» – сімейний податок тощо.

Законом від 5 квітня 1782 р. (виданим спеціально для Галичини) започаткований процес скасування кріпацтва і заміни його «підданством». Проте, згідно цього закону, земля залишалася у власності панів, а за користування нею українські селяни повинні відробляти панщину, платити оброк.

І все ж, законами 1785–1786 рр. усі землі, що знаходилися на той час у користуванні селян, проголошувалися рустикальними, тобто

належними селянським сім'ям, дворам, а решта земель – доменікальними, тобто належними поміщикам, церкві та державі (приблизно 50%). Так мало відбутися розмежування селянських земель від поміщицьких. Відтепер поміщики не мали права переділяти, скорочувати селянські наділи. Селяни отримували право передачі землі у спадок, але без права її дроблення і продажу.

На середину ХІХ ст. соціальний порядок, вибудований на основі кріпосного права, доживав свого віку, і у освіченої частини австрійського і російського суспільства міцніло відчуття його приреченості.

У Східній Галичині на початок ХІХ ст. основою економіки залишалося сільське господарство, серед галузей якого переважало землеробство. Польській шляхті, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га землі. У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі. За даними на 1819 р. у краї було 5 429 поміщицьких і 359 180 селянських господарств. На одне великопомісне господарство в середньому припадало 755 моргів землі, на селянське – близько 8,9 моргів⁸⁶.

В середині століття ці показники змінилися таким чином: розмір поміщицького землеволодіння зріс до 590 га, а селянського – зменшився до 4 га. Поміщицькі землі у Галичині за своєю кількістю зрівнялися з кількістю землі у селян. І це не дивлячись на те, що ще у 1787 р. виданий указ австрійського імператора про відмежування рустикальних (селянських) земель від поміщицьких і заборону поміщикам ними розпоряджатися. Як приклад приведемо Чортківську округу, де поміщики збільшили свої землі на 1815 р на 34%, а селянські – по всій Галичині зменшилися на 7,4%. На Закарпатті поміщицькі землі зросли на 20%. Площа їх земельних угідь становила близько 4,7 млн. га, зокрема, 1,4 млн. га займали ліси. Поміщикам, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га (47,1%). У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі⁸⁷.

У поземельних відносинах Галичини, через збільшення з 1819–1859 рр. на 53% кількості селянських господарств, прискорювався процес дроблення земель, що неминуче призводило до зменшення у їх розпорядженні кількості землі. У 1820 р. земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, а у 1859 р. близько. – 9, у 1900 р. – 4 морги. 2/3 селян Галичини не мали мінімуму землі, який визначався в 5 – 7 га⁸⁸. Рятуючись від проблеми безземелля, яку селяни не могли

---

⁸⁶ Третяк А. М. Назв. праця. С. 106.

⁸⁷ Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 57.

⁸⁸ Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 118; Третяк А. М. Назв. праця. С. 106.

вирішити за місцем свого проживання, вони втікали на Поділля, Подніпров'я, у Бессарабію.

На середину ХІХ ст. у Східній Галичині було 3500 сіл, на Буковині – 318 українських громад, а на Закарпатті – 517 громад. Сільське населення переважало усі інші верстви. 80–90% українського населення займалося землеробством. Серед власників маєтків з великими земельними площами переважали поляки. Крупним землевласником була католицька церква. На 1844 рік у Східній Галичині доменікальні землі склали 47,1%, вільні (міських громад, вільних селян, церковних парафій) – 4%. У користуванні селян було 70% орної землі, 2/3 лук і пасовиськ. Поміщики володіли 98% лісів, 1/3 луків і пасовиськ, 25% орної землі. Один маєток мав близько 755 моргів землі, а одне селянське господарство – 8,9 моргів⁸⁹.

Так сталося історично, що першим регіоном, де у середині ХІХ ст. розпочалися глибинні трансформаційні процеси у земельних відносинах, стали українські території, що входили до складу Австрійської імперії.

У західноукраїнських землях рушійною силою здійснення аграрної реформи і скасування панщини, зокрема, стала Європейська революція, яка в Австрійській імперії розпочалася у березні 1848 р. Хоча питання про скасування панщини постало значно раніше. Слід зауважити, що починаючи ще з 30-х років ХІХ ст. серед шляхти Галичини велися дискусії щодо необхідності змін у стосунках між нею та селянами. Власне, галицька шляхта була надзвичайно невдоволена тими змінами, які стали результатом реформ Йосифа ІІ, а також втратою державності Польщею і неодноразово піднімала повстання з метою відновлення Речі Посполитої, проте усі вони залишалися невдалими, не підтриманими основною масою селянства, яке було придушене тягарем панщини та інших повинностей.

Починаючи із 1843 р. питання панщини та селянських повинностей неодноразово розглядали у Галицькому сеймі. Постанови сейму мали досить обмежений характер, наприклад, створити певні комісії, які б розглядали зміни «у відносинах підданських»). У 1845 р. цісар Фердинанд дав дозвіл на створення спеціальної комісії, яка однак через шляхетське повстання 1846 р. так і не приступила до роботи. Маршалок (голова) Галицького сейму Т. Василевський вносив пропозицію задля встановлення у подальшому нормальних стосунків між селянами і шляхтою «признати ґрунти,

---

⁸⁹ Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 145; Третяк А. М. Назв. праця. С.106.

находячися в посіданні селян, їх власністю цілковитою і щоб невільно було їх ані ділити, ані куснями розпродувати».

Під час революції 1848 р. австрійська влада на підконтрольних їй землях Східної Галичини розпочала аграрну реформу. Її зміст для Угорщини і Закарпаття визначали закони від 18 березня 1848 р., для Галичини, поширений за рішенням уряду від 1 липня 1848 р. На Буковину закон від 17 квітня 1848 р., для Австрійської імперії – закон від 7 вересня 1848 р. Останній розширював і уточнював попереднє законодавство. Зміст аграрної реформи охоплював такі питання:

- надання селянам прав громадянина держави;
- наділення селян землею;
- скасування повинностей селян за викуп (індемнізація);
- сервітутна система поземельних відносин селян і поміщиків.

Поміщики втрачали над селянами верховну владу, однак, одночасно звільнялися від «опікунських обов'язків». Селяни ставали власниками 70% орної землі, що була у їхньому розпорядженні до початку реформи, а за поміщиками залишалося 30% землі.

Досить складною для узгодження інтересів селян і поміщиків була система сервітут. Сервітути (обмежене право користування за певну плату чужим нерухомим майном, зокрема лісами, пасовищами, луками), якими до реформи спільно користувалися земельні власники і селяни. Земельна реформа 1848 р. залишала у власності поміщиків вищеназвані угіддя. Селяни могли користуватися ними за відповідну плату на основі спільної угоди з поміщиками. Сервітути – це пасовиська, сіножаті, ліси. Ці присільські території для селянських господарств були не менш значимим як власне орні землі. Мова йде про те, що на них вигодовували коней, корів, нетелів, волів, овець. Селяни якусь частку цих тварин продавали на ринку і мали від того певні прибутки. З огляду на ущемлення їхніх давніх прав на безоплатне користування тими угіддями, селяни часто подавали судові позови на поміщиків аби повернути собі можливість вільного використання тих земель. Лише у 1853 р. за спеціальним законом установлені умови викупу або регулювання користування сервітутами⁹⁰.

Встановлювався порядок компенсації земельним власникам земельної ренти та повинностей, які до реформи забезпечували своєю працею селяни. Так, 2/3 від її вартості зобов'язувалася сплатити держава, 1/3 оцінювалася як вартість скасованих «опікунських

---

⁹⁰ Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст.. Друге вид. Навчальний посібник. К: 1998, С. 273.

обов'язків». При визначенні вартості феодальної земельної ренти та повинностей основою була їхня річна ціна, прийнята за 5% річних з капіталу мінус вартість скасованих «опікунських повинностей» шляхти стосовно селян. Сума викупних платежів становила 70% від вартості дореформених селянських повинностей і земельної ренти. Держава зобов'язувалася виплачувати викуп 5-відсотковими облігаціями (від якого вона відмовиться), які мали погашати державі кредитні установи упродовж 40 років, незалежно від того, чи землю обробляли.

Позитивним наслідком реалізації реформи було те, що до 70% галицьких селян ставали власниками тих земель, якими вони користувалися на час оголошення реформи. Однак, спільним для австрійських, польських, угорських і українських поміщиків було те, що вони здебільшого використали аграрну реформу для збільшення своїх земель. У ті часи «не було майже ні одної громади в Галичині, котра не мала б причини жалування на самовільне забирання ґрунтів»⁹¹. Практика судової тяганини між селянськими громадами і поміщиками стали звичайним явищем для Галичини. Нам видається, що досягати справедливості в тогочасних судових установах для наших селян - то була річ майже неможлива.

Ще однією проблемою для селян було те, що уряд, попри попередньо взяті на себе зобов'язання, відмовився від сплати викупного боргу за державний рахунок. Його сплату – (дві третини) перекладено на селян як додаток до прямих платежів (27% від загальної суми).

У Східній Галичині і у пореформений час влада сприяла формуванню латифундій. Для досягнення цієї мети серед великого землеволодіння виділено 10 майоратів – маєтків, які не підлягали роздробленню. Це були передусім землі польських та сполонізованих українських магнатських родів графів Потоцьких, Замойських, Борковських, Голуховських, Семевських, Чарковських, Штадіонів та князів Любомирських. Майоратом було також проголошено 85 тис. моргів земель – власності родини імператора, що перебували у володінні ерцгерцогів Альберта й Райнера, які орендувалися місцевими магнатами і шляхтою.

У Галичині в цілому під час реформи і у наступні роки поміщики уже володіли 46 000 га. рустикальної землі⁹². Особливо активно поміщики діяли у не урожайні роки, коли селяни голодували і «продавали» панам свої землі за безцінок в обмін хоч на якісь

---

⁹¹ Будзинський В. Хлопська посілість в Галичині. С. 227.

⁹² Свенціцький П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.. Львів:1966. С.15.

продукти харчування, наприклад, 300 моргів за ціною по два корці картоплі і 1 корець ячменю за морг⁹³.

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На початку ХХ ст. із 4084 поміщиків лише 56 (1,4% від загальної кількості) були українцями – брати Шептицькі, Ю. Лаврівський, Й. Борискевич, М. Криськів та ін. Вони володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4% всієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11%) перебувало у руках єврейських землевласників. Їх налічувалося всього 630 осіб, або 15,6% від всієї кількості поміщиків.

Великими землевласниками були 4 австрійські банки. Спільно вони володіли біля 150 тис. га (6% усіх поміщицьких володінь). Масовому обезземеленню селян Закарпаття сприяли видані угорським урядом на користь поміщиків аграрні закони про комасацію (зведення окремих земельних ділянок до однієї ділянки), урбаріальний (патент 1858 та закони від 1868 і 1871 рр. по урегулюванню земельних відносин). Ці закони визнали права і привілеї поміщиків священними і недоторканими.

Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. Таким чином, лише біля 18% великих землевласників були не поляками, а 82% належали до польських магнатських родів. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром більше 10 тис. моргів. З 46 фільварків 36 належали полякам, а 10 австрійцям та євреям. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими. Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Їм належало 2 257 тис. моргів орних земель та 2 227 тис. моргів лісів. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалися в східній частині Галичини, де серед сільського населення переважали українці⁹⁴.

Незважаючи на, здавалось би безмежні можливості великих землевласників, їхні земельні ресурси у Галичині мали тенденцію до скорочення і, у першу чергу, через накопичені ними борги. У 1876–1897 рр. з цієї причини через аукціон продано 1 620 маєтків. Частина з них подрібнена на малі ділянки (парцелі) і розпродана. Зокрема, у 1887 р. на кожен із них припадало 5 773 моргів землі, а у 1890 р. – на 277 тис. моргів. Чисельність фільварків на початок ХХ ст. також скоротилася з 4500 до 3117⁹⁵.

Причинами занепаду великого землеволодіння у Галичині, на думку дослідників цієї проблеми, було також помітне технологічне

⁹³ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України – Руси. Львів: 1910. С. 31.

⁹⁴ Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько – українських стосунків. Львів: 2000. С. 250.

⁹⁵ Осечинський В. Назв. праця. С. 47.

відставання регіону від західної Європи і, власне, самої Австрії, надмірна розкіш поміщиків у побуті.

Попри усі негаразди, які мали місце у системі поміщицького землеволодіння в Галичині у кінці XIX – початку XX ст., вони займали важливе місце в економічному розвитку регіону, зберігали за собою домінуючі позиції в усіх сферах суспільно-політичного життя.

В Галичині землі табулярної власності (поміщицькі, державні, монастирські і церковні) складали 2 229 469 га, або 40,3% на початок XX ст. У Східній Галичині спостерігалася велика концентрація землі у небагатьох власників. 45% землевласників мали 1000 і більше га землі. У цей же час в Галичині було 4084 поміщики, які становили лише 0,62% загального числа землевласників, володіли 40,3% землі. Причому державні латифундії (господарства від 5 тис. га і більше) становили 85,1%. 21 такої латифундії належало разом 471 600 га ріллі і лісу. На одну з них в середньому припадало 22,5 тис. га⁹⁶.

На Буковині у великих землевласників перебувало 567 290 га, або майже 54%, а у селян – 477 000 га., або 46%. Тут приватне землеволодіння німецьких, австрійських, румунських та українських поміщиків, купецтва становило 201 000 га. .

На Закарпатті великим землевласникам належало 894 692, або 70,9%. Державі належало 400 тис. га., а церкві і монастирям – 20 000 га. У приватній власності селян перебувало – 269 225 га, у громадському користуванні – понад 100 тис. га⁹⁷.

Таким чином, земельні відносини, як до реформи в Галичині 1848 р., на Буковині у 1849 р. і в Закарпатті у 1853 р., українські селяни і після її здійснення не відчували суттєвого полегшення щодо можливостей набуття землі. Австро – угорська влада провела реформи в такий спосіб, що поміщицьке землеволодіння було збережене, а їхні землі за рахунок сервітутів навіть збільшені. Вони зберегли землю як головну умову своєї влади над селянами. На середину 1870-х рр. в Галичині 4 084 поміщики (0,68%) мали 40,3% загальної площі. Серед поміщицьких володінь латифундії становили 85,1%, вони володіли 45% земельних площ. У той же час селянські господарства з ділянками до 2 га землі становили в Галичині 42,7% і на Закарпатті – 51%. В середньому на одне господарство в Галичині припадало 1 га, на Закарпатті – 0,75 га⁹⁸.

Іноетнічним земельним магнатам належало найбільше і найкращих земель краю. До них слід віднести таких польських князів як К. Стефан, А. Чарторийський, Н. Любомирський. В. Сапега,

⁹⁶ Свенціцький П. В. Назв. праця. С. 22.

⁹⁷ Свенціцький П. В. Назв. праця. С. 19.

⁹⁸ Третьяк А. М.. Назв. праця. С. 116.

закарпатського графа Шенборна, який володів 232 дес. землі та інші, всього 21 особа.

Можемо лише констатувати, що доля селян Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття стосовно земельного питання нічим не відрізнялась від долі селян Лівобережжя і Правобережжя, які уже перебували в складі Російської імперії. Єдине в чому їм поталанило було те, що від кріпацтва їх звільнили дещо раніше, ніж селян - наддніпрянців.

* * *

Через 30 років після ліквідації царатом Гетьманського правління на території колишнього Війська Запорізького, настала черга для вирішення державної належності території Правобережної України. Ця територія разом із тамтешнім населенням перебувала в складі Речі Посполитої більш як 100 років до часу приєднання її до Російської імперії, тобто від 1667 р. (Андрусівського перемир'я) і до 1793 р., (у 1795 р. до Російської імперії відійшла і Західна Волинь). Слід відзначити, що то були роки подальшого зростання там різних форм феодального землеволодіння, зокрема, великого. Латифундії польської шляхти зростали загалом трьома основними шляхами:

- по-перше, шляхом захоплення селянських земель;
- по-друге, за рахунок володінь корони;
- по-третє, в результаті пожалувань окремим особам державних і конфіскованих земель.

Найбільшими землевласниками на Правобережжі на час приєднання його до Російської імперії були Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, Яблонські та ін. Користуючись слабкістю королівської влади, вони в попередні роки активно освоювали королівські та колишні шляхетські землі. Так, Потоцьким належало Канівське староство, що раніше перебувало у власності короля. Сангушкам і Яблонським – Корсунське, Черкаське та Чигиринське староства. Магнатам Потоцьким належало майже все Покуття. Коронний гетьман К. Браницький мав у володінні 14 містечок, 92 села. За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння, як правило, поділялось на три розряди: велике (латифундійне, площею більше 500 дес.), середнє (від 100 до 500 дес.) та дрібне (від 50 до 100 дес.).

Більша частина дрібної та середньої шляхти, яка не зуміла довести обґрунтованості своїх претензій у земельних суперечках з магнатами, була змушена або одержати маєтності на умовах васальної

залежності та оренди, або просто поступала на службу до них економами, управителями, адміністраторами.

У той же час на Правобережжі фільваркова система господарювання не тільки зберігалася, але й суттєво зміцніла. Це проявилось перш за все у значному розширенні земель, що належали фільваркам. Тепер на 1 фільварок припадало понад 200 моргів (більше 100 га) землі (без врахування лук, лісів). Були і такі фільварки, що мали понад 900 моргів землі⁹⁹.

Існували також ленні земельні володіння, які польською королівською владою роздавалися магнатам і шляхті. Право на ленне земельне володіння скасовувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду. Іменем короля польського на поселення в Правобережжі запрошували козаків з Лівобережжя, надавали їм право бути користувачами землі, хоча козаки вважали землю своєю і намагалися утвердити приватну власність на неї. Реалії однак були такими, що основний земельний фонд Правобережжя і Східної Галичини з кінця XVII ст. уже належав польським магнатам і шляхті. Королю належало до 20% земельної площі цього регіону, зокрема, у Київському воєводстві – 17 сіл, Богуславському старостві – 40, Білоцерківському – 114, Димарецькому – 3, Звенигородському – 19¹⁰⁰. То була королівщина (державні землі), за користування тими землями козаки і селяни платили королю чинш. (1/4 від отриманого прибутку з даної ділянки землі).

Деякі польські поміщики на Правобережжі, зі свого боку з метою більш швидкого відновлення власних господарств, почали роздавати частину своїх земель польським шляхтичам. Для прибулих на запрошення королівської влади з Лівобережжя селян, козаків утворювали слободи (цей же процес мав місце і на Лівобережжі) Поселенці слобод звільнялися від податків на 5–6 років. Ці заходи дозволили досить швидко відновити економічне життя на Поділлі. За короткий час тільки в Подільському воєводстві утворено 158 нових поселень¹⁰¹.

Слобідські роки (роки вільні від оподаткування) швидко скінчилися і шляхта почала вимагати від селян повної покори, заперечувала їхнє право на земельні ділянки, що були у їхньому володінні. Реакцією селян став протестний рух, який увійшов в історію під назвою гайдамаччина. Повстале селянство хотіло повернутися у земельних відносинах до часів Хмельниччини.

---

⁹⁹ Овсінський Ю. В. Назв. праця. С. 207.

¹⁰⁰ Маркіна В. А. Назв. праця. С. 26.

¹⁰¹ Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині ХУП ст.. // Український історико – географічний збірник. К: 1972. Вип. 2, С. 85 – 104.

Польські магнати навпаки хотіли і робили все можливе для збільшення своїх земельних площ, кількості панщинних днів тощо. Один із них Ф. Потоцький на Уманщині у цей час володів 173 селами¹⁰².

Основними групами селян на Правобережжі під час перебування краю в складі Речі Посполитої були поміщицькі і державні селяни. Основою кріпосного господарства залишалася феодална власність на землю, якою мали право володіти тільки дворяни. Кріпосні селяни перебували в особистій залежності від поміщика, «прикріплювалися» до його землі, щоб гарантувати робочі руки феодалу. Закріплений за селянами земельний наділ не був їхньою власністю і міг бути у них відібраний поміщиками. В стані кріпосної залежності в Київській та Подільській губерніях перебували 80,1% осіб, у Волинській – 80,8% від загальної кількості селянства¹⁰³.

До державних селян належали ті, що проживали на території державних володінь – староств. Вони зобов'язані були відбувати на користь орендодавців повинності, розмір яких визначався орендними контрактами. Досить поширеною практикою в земельних відносинах Правобережжя було існування (ще з часів Волочної поміри) подвірно-надільної системи землекористування. Селянські господарства отримували земельний наділ в прямій залежності від свого розряду, тобто від наявної кількості робочої худоби в господарстві, ступеню матеріального благополуччя. Однак, господарства однакових розрядів у різних маєтках могли мати неоднаковий земельний наділ. Він залежав від кількості придатної для ведення сільського господарства землі в маєтку, загальної кількості селян, матеріальної здатності поміщика вести власне господарство тощо.

Для характеристики землекористування селян на Правобережжі можна навести відомості про середні розміри їхніх наділів. Наділ тяглих господарств був в межах від 6 до 12 десятин, піших – від 3 до 6,5 десятин. У той же час на 1848 рік там було не менше 17% селянських господарств, які не мали земельних наділів. Серед піших селянських господарств безземельні сягали 50%¹⁰⁴.

Землеволодіння церкви на Правобережжі структурно складалося із латифундійних володінь католицького та уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного

---

¹⁰² Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 245.

¹⁰³ Теленчук П. П., Паламарчук В. О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року. // Велика Волинь: минуле і сучасність (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. 1994. С. 132.

¹⁰⁴ Лещенко Н. М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. К: С. 40.

духовенства. Греко-католицький митрополит був найбільшим земельним власником серед служителів церкви правобережної України. Його землі знаходилися на Київщині, Волині. Там йому належало 1740 дворів. У Фастівському ключі Київському католицькому єпископу належало 802 двори. Близько 3 тис. селян мав Кам'янецький католицький єпископ, а Луцький уніатський єпископ – понад 1,8 тис. селян¹⁰⁵.

У XVIII ст. великими земельними площами володіли монастирі, що дозволяло їм вести багатогалузеву господарську діяльність, включаючи і неабияку прибуткову її частину – землеробство. Ця обставина буде спонукати церковних ієрархів до суттєвого збільшилося монастирських землеволодінь. Монастирі збільшували свої землеволодіння різними шляхами, зокрема, їм заможні люди дарували землі. Наприклад, поміщик Сосновський у 1719 р. подарував Шаргородському монастирю с. Калинівку Ямпільського повіту (201 ревізька душа), Немирівському монастирю граф В. Потоцький у 1783 р. подарував «поля орного на 25 днів, сіножаті на 10 косарів, лісу 22 морги¹⁰⁶. Ця система земельних відносин в Речі Посполитій на теренах України буде і надалі зберігатися. Однак, новий час внесе до них глибинні зміни.

Отже, на час приєднання Правобережжя до Російської імперії якихось особливих відмінностей у землевласників в земельних відносинах не було. Домінуючі позиції польських магнатів в земельних відносинах ніхто і ніщо не могло порушити. Українське селянство перебувало на стадії закріпачення і лише незначній його частині вдавалося уникнути такої долі.

Однак, в силу масштабних геополітичних змін в Європі, у 1793 р. Правобережжя приєднане до Російської імперії, а у 1795 р. – Західна Волинь. Відповідно з цього часу Російська імперія розпочала адміністративно – територіальні зміни на ново приєднаних землях. Перед відповідними державними структурами було поставлене завдання уніфікувати адміністративно – територіальний поділ. Замість воєводств утворювалися губернії.

Розпочнуться масштабні зміни в правовому полі і, перш за все, щодо набуття земель новими російськими власниками. Глобальним і, як з'ясується, досить складною для реалізації буде проблема «відтіснення» польських землевласників із зайнятих ними домінуючих позицій в земельних відносинах Правобережжя. Їх

---

¹⁰⁵ Зінченко А. Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні ХУІІІ ст. //Укр. істор. журн.. 1994. № 1. С. 99.

¹⁰⁶ Криськов А. А. Назв праця. С. 57.

земельні володіння, якщо не всі, то більшість, мали перейти до російських дворян. Російська влада взяла ці питання на контроль. Одразу ж проведена ревізія маєтностей. За даними п'ятої ревізії 1795 р. в трьох губерніях Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська) нараховувалось 3,2 млн. осіб¹⁰⁷. Матеріали ревізії також засвідчили, що на Правобережжі польська шляхта у поземельних відносинах зберігала сильні економічні позиції. Правобережжя все ще залишалось територією польського економічного, політичного та культурного домінування.

Тамтешні поміщики прийняли присягу на вірність російському престолу, а тому за ними зберегли їхні майнові права. Проте у 1794 р. частина з них брала участь у повстанні Т. Костюшка. Одним із покарань з боку російської влади «за зраду» було позбавлення права на земельні маєтності та передача їх у власність казни. У 1795 р. в такий спосіб відібрано 18 607 душ, що перебували у їх власності на території Волинської, Київської та Подільської губернії¹⁰⁸.

Новими власниками тих земель, що відібрані у польської шляхти, з дозволу російської влади, ставали російські офіцери, новоприбулі на ці території чиновники і православна церква. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, які змогли довести свою повну лояльність до російської влади.

Однак, польське повстання 1830–1831 рр., яке частково поширилося і на Правобережжя, спонукало російську владу спочатку стати на шлях посилення там централізації управління, а потім перейти до обмеження польського землеволодіння.

Російська влада вдавалась і до інших дій задля збільшення обсягів державних земель, зокрема, відбирала право на ленне користування, у її власність перейшли і землі конфісковані у Ордену ієзуїтів. Імператор Олександр I повернув чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви, хоча із політичних міркувань в невдовзі припинено передачу земель католицької та греко-католицької церкви православним церквам.

Як і слід було передбачати, російська влада не створювала російським поміщикам будь – яких перешкод щодо збільшення їхнього землеволодіння на Правобережжі. Упродовж першої половини ХІХ ст. цей процес до певної міри здійснювався і за рахунок перетворення тяглих селянських господарств на піші. Так, якщо в Сквирському повіті на початку століття наділ тяглих господарств становив 8, а піших 4 дес., то у 1847 р. тяглі, що

---

¹⁰⁷ Історія народного господарства Української РСР. В трьох томах, 4 – х книгах Т.1. К: 1983 С. 209.

¹⁰⁸ Крисськов А. А. Назв праця. С. 62.

працювали трьома парами волів, мали наділ розміром 4 дес., тягли з двома парами волів – 3¹⁰⁹. Селяни намагались компенсувати зменшення своїх орних земель за рахунок розорювання вигонів та земель, що були під їхніми садибами. За даними 1833 р. в Київській губернії під садибами і городами було 325 тис. дес. землі, а у 1861 р. – лише 227 дес¹¹⁰.

Державні селяни на середину ХІХ ст. в цьому регіоні становили до 12%, в Подільській губернії до 18%¹¹¹. Вони традиційно намагались розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають власність казни. У 1850 р. земельний фонд державних селян складав у Волинській губернії – 299,2 тис. дес., у Київській – 369,8 тис. дес., і в Подільській – 206 тис. дес¹¹². Більшість господарств державних селян на Правобережжі були малоземельними та безземельними. На початку 1850-х рр. на Київщині 86 тис. державних селян, або 38% не мали землі і утримували себе поденщиною¹¹³.

У 1841 р. в Російській імперії почалася секуляризаційна реформа, яка мала за мету серйозно змінити стан справ у церковному землеволодінні. Вона була поширена і на українські губернії. Найперше відбувалося вилучення земель вищого монастирського православного духовенства, а за ним – «іновірного», тобто католицького. Внаслідок проведення секуляризації у римо-католицького духовенства на Поділлі відібрано 29 маєтків, на Київщині – 3 і на Волині – 69 маєтків¹¹⁴. Спрямована проти католицького духовенства, секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства. Стосовно нього уряд застосував іншу політику. У 1842 р. опубліковане положення про забезпечення в західних губерніях православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою. Цей указ зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 дес. орної землі, 3 дес. сіножаті та 3 дес. землі для

---

¹⁰⁹ Гуржій І. О. Розвиток феодално – кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. К: 1954. С. 66.

¹¹⁰ Барабой А. З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля сахарной свеклы в помещичьем и крестьянском хозяйстве правобережной Украины в первой половине XIX в. Ежегодник по аграрной истории восточной Европы. Минск: 1964. С. 342.

¹¹¹ Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России. М: 1988. С. 109.

¹¹² Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодално – крепостнической системы. К: 1989. С. 60.

¹¹³ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К: 1970. С. 181

¹¹⁴ Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи //Исторические записки. Т. 112. М: 1985. С. 117.

городу. Реалізація цієї постанови дозволила церковним установам на Київщині заволодіти майже 49,8 тис. дес. землі¹¹⁵.

Власне, щодо селянського землеволодіння, то слід зазначити, що на початку XIX ст. в українському селі зберігалось два типи: приватне (селянське і двірське) і надільне селянське (общинне та подвірне). Попри усі зміни в земельному питанні революційного і реформаторського характеру, єдиною соціальною верствою, яка збереглася від «старої» гетьмансько-козацької України було селянство, до якого приєдналося рядове козацтво і навіть частина збіднілої шляхти та старшини¹¹⁶.

В українських губерніях, які на той час перебували у складі Російської імперії, поміщицьке землеволодіння складало майже 75% всіх земель. Із 13 млн. населення українських земель у складі Російської імперії, до середини XIX ст. 5,3 млн. становили приватновласницькі, а 5,2 млн. – державні селяни¹¹⁷.

І перша, і друга категорія українських селян в Російській імперії на початок XIX ст. ще не мали громадянських прав і відповідно права приватної власності. До державних селян належала та група, яка, по-перше, не була в кріпосній залежності і, по-друге – платила в казну податок у вигляді оброку. Це були в основному селяни, які поселилися на державних землях: українські козаки, військові відставники, вільні хлібороби, колоністи та інші. Забезпечення їх землею було різним: на одних припадало до 20 дес., на інших – півдесятини¹¹⁸.

Інкорпорація українських земель у державну систему Російської імперії співпала з початком занепаду існуючої там феодальної системи господарювання. За таких умов царат почав вносити суттєві юридичні зміни в земельні відносини, в основу яких покладено становість російського суспільства. У 1785 р. українська козацька старшина зрівняна у правах із російським дворянством, що дало їй можливість закріпити за собою раніше надбані землі. На наш погляд, одночасно це була реалізація на практиці колонізаційної політики з боку імперської влади: розділяй і володарюй. Щодо козацької старшини, то її «вдячність» царській владі є підтвердженням лише того, що вона була далека від інтересів рядового козацтва та селян і, найперше, в земельному питанні.

Усі вищезначені заходи з боку російської влади не давали для неї бажаного результату. Соціальна напруга через невирішеність

---

¹¹⁵ Криськов А. А. Назв. праця. С. 69 – 70.

¹¹⁶ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. К: 1997. С.20.

¹¹⁷ Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. К: 1996. С. 174.

¹¹⁸ Третяк А. М. Назв. праця. С. 28.

земельного питання зростала. У земельних відносинах накопичилось стільки проблем, що без глибинних змін у цій царині уже не можна було обійтися. Це добре усвідомлювали в уряді. Здійснювався пошук шляхів модернізації, щоправда досить обережно, хоч і на досить високому державному рівні. У 1803 р. цар Олександр І. видав «Указ про вільних хліборобів», який передбачав можливість звільнення якоїсь частини кріпосних селян на волю за викуп із наділенням їх землею, або цілими селами, або окремими сім'ями, але обов'язково за спільною угодою селян зі своїми поміщиками. Це мало дати можливість поміщикам продавати землю не тільки у чужі руки, але й своїм селянам. Однак, цей указ фактично не спрацював. Інерція кріпосної системи і оманлива видимість її доцільності не дозволила поміщикам ще на самому початку ХІХ ст. стати на шлях трансформацій у земельних відносинах. У 1809 р. цей указ зазнав незначних змін. У новій редакції передбачалось те, що поміщики могли відпускати селян на волю і без обов'язкового наділення тих землею. У 1815 р. вийшов указ, згідно з яким усім селянам заборонялося «шукати вольності», тобто здійснювати спроби вийти із кріпацтва.

У 1816 р. з ініціативи О. Аракчєєва російська влада в степових малозаселених районах Лівобережжя та Слобожанщини розпочала експеримент, яким передбачалося частину українських державних селян і козаків перетворити на «вічних солдатів», тобто вони мали одночасно виконувати сільськогосподарські роботи і нести військову службу. Створення економічно сильного військово-землеробського стану розширило би соціальну базу монархії. Таких селян найбільше було на Лівобережжі і нараховувалося їх 375 тис. осіб. Військові поселення на Правобережжі з'явилися у 1836-1837 рр., коли у військове відомство передали конфісковані в учасників польського повстання 1831 р. маєтки в Київській та Подільській губерніях 80 543 ревізьких душ¹¹⁹. Проживали вони у 4 містах і 125 поселенських пунктах. Поселенцям введено в обов'язок обробляти до 30 дес. землі, кожний поселенець мав земельний наділ від 2 до 3-х дес¹²⁰. Розміри поля поселянина залежали від кількості вільних земель в даній місцевості і якості ґрунту. За найменшу провину поселенців жорстко карали. Під час передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися зловживання офіцерами, що служили у поселеннях. До них можна віднести урізання розмірів поселенського земельного фонду. Військові поселення склалися із двох частин: діючої і

---

¹¹⁹ Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчєев. //Вопросы истории. 1991. № 12. С.45.

¹²⁰ Фролова Л. Н. Господарська діяльність військових поселень південної України. //Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 151.

поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися у поселеннях. До другої частини входило усе населення зі всією землею. За даними С. А. Сидорука, загальна територія Києво-Подільських військових поселень складала 353 990 тис. дес. землі, на яких проживало 111 662 особи¹²¹.

Військові поселення селян також слід розглядати як засіб прискореного освоєння земель, які до війни належали польським землевласникам.

Спроба російських урядовців, військових чинів в примусовому порядку поєднувати несення нашими селянами військової служби і одночасно виконувати сільськогосподарські роботи робило нестерпним життя у військових поселеннях. За найменші провини військових поселенців до них офіцери і прапорщики застосовували жорстокі тілесні покарання. Досить напруженими для військових поселенців були сільськогосподарські роботи. На кожного із них припадало від 10 до 12 дес. орного поля. З часом російські урядовці, козацька старшина будуть роздавати землі військових поселень як «пожалування» на ранг (за службу).

Усі попередні кроки, а їх було чимало, з боку царської влади не давали бажаного результату. Примирення поміщиків і селян не відбувалося. І ось у 1818 р. вийшов черговий указ імператора, згідно якого на поміщиків покладалося зобов'язання піклуватися про селян, забезпечувати їх хлібом, сільськогосподарським реманентом тощо. Але уже у 1822 р. за новим указом поміщикам надавалося право без суду відправляти кріпаків до в'язниці. Згідно указу від 1823 р. лише за дворянами залишалось право володіти кріпаками. Такі суперечливі, мало значимі кроки з боку царату засвідчували лише протистояння на верхах влади між консерваторами і лібералами.

Польське повстання 1830-1831 рр. спонукало царат до вироблення нового курсу щодо польського елемента на Правобережжі і, у церковному землеволодінні, зокрема. До цього часу система церковної земельної власності на Правобережжі забезпечували відносну економічну самостійність передусім римо-католицької та греко-католицької конфесій. Враховуючи це, самодержавство стало на шлях радикальних перетворень. Урядові заходи у церковній політиці проводилися послідовно у два етапи. Стан церковного землеволодіння став залежати від конфесійної належності: у греко-католицької церкви землі відбиралися і надавалися православним.

---

¹²¹ Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля ХУІІІ – першої третини ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець – Подільського національного університету. Історичні науки. На пошану професора С. Степанкова. Кам'янець Подільський: 2008. С.306.

Умовою збереження земель за уніатами була їхня згода перейти у православ'я. У католицької церкви воно також поступово зменшувалося, їхні землі за державну грошову винагороду попереднім власникам, передавали у власність російської держави.

Другий період щодо змін у земельних відносинах церковників позначився секуляризацією переважно земельної власності римокатоликів, остаточним знищенням на Правобережжі греко-католицької конфесії та переведенням усього духовенства на грошове утримання. Земельні володіння церкви розглядалися російською владою як державні і передавалися у корпоративне володіння духовенству. За ним збережено власність з обмеженням прав розпоряджатися землею та забороную набувати нові земельні володіння. У такий спосіб царизм забезпечував контроль за церковним землеволодінням та поступово уніфікував землекористування конфесій.

У 1870 р. на території Правобережжя ліквідований Орден ієзуїтів, а землі, що йому належали, передані у державну власність, зокрема Браїлівського, Могилівського, Ушицького і Кам'янецького монастирів. У результаті таких дій російської влади землеволодіння католицької церкви суттєво зменшилося, православної – збільшилося у 2 рази. У той же час православному монастирю дозволено володіти лише 60 десятинами землі. Лишки монастирських земель перейшли у власність держави, що привело до їх суттєвого збільшення.

Розглядаючи еволюцію в системі поміщицького і церковно-монастирського землеволодіння на приєднаних до Російської імперії українських землях Правобережжя, можна зробити певні висновки: царський уряд продемонстрував, що він шанує майнові права землевласників. Однак, така позиція в силу ряду повстань польської шляхти, буде поступово трансформуватися в обмеження землеволодіння польської шляхти, католицького і греко-католицького духовенства і передачі права на землі російським дворянам, чиновникам та православної церкви.

На території колишньої Гетьманщини у 1831 р. в процесі уніфікації російською владою територіально-адміністративного поділу утворені Полтавська та Чернігівська губернії. У 1835 р. Київська, Подільська і Волинська губернії разом утворили Південно-Західний край, який підпорядковувався Київському генерал-губернатору. Назва такої територіальної одиниці мала замінити вживання терміну – Україна.

У 1844 р. Микола І. дав дозвіл поміщикам відпускати кріпаків без землі на волю. Однак і цей крок не давав результату. Частина селян залишала свої земельні ділянки і вимушена з часом заробляти на

проживання, ставала батраками у панських дворах. У той час поміщики використовували це як додаткову можливість для зростання приватної земельної власності.

У 1840 – 1850 рр. земля уже була не тільки предметом купівлі-продажу, а й ставала об'єктом оренди. Поміщики у багатьох випадках здавали частину своїх земель в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Орендні земельні відносини, з одного боку свідчили про зростання майнових можливостей селян брати землю в оренду, а з другого боку, для тих, хто мав великі земельні площі і не міг з ними впоратися, або мав боргові зобов'язання, у такий спосіб міг вирішити свої проблеми.

У 1847 – 1848 рр. з метою попередження соціальних конфліктів та нормалізації відносин між поміщиками і селянами проведена Інвентарна реформа в селах Правобережжя, тобто описи поміщицьких маєтків з чіткою фіксацією розмірів земельних наділів селян та обсягів виконуваних ними повинностей, закріпила землі, що були у користуванні селян за останні 6 років. До складання інвентарів, тобто отримання інформації від селян на предмет того за що вони повинні відбувати повинності. долучались поміщики польської національності. Важко уявити, що вони могли лояльно ставитися до українських селян, готові були на додаткове наділення їх землею. Швидше, навпаки, вони самочинно, часто у потаємний спосіб, скорочували селянські наділи, що були зафіксовані в переписах, переселяли селянські двори на гірші землі. У результаті цих вищеназваних реформ поміщицьке землеволодіння лише зміцніло. І у цей час поміщики різними способами захоплювали землі селян. У Харківській губернії на середину ХІХ ст. співвідношення селянської і поміщицької землі було уже 31,82%, і 68,18%, Катеринославській - 18,4% і 81,57%¹²².

Північне Причорномор'я з його родючими чорноземами приваблювало можливістю вирощення там хліба на експорт. Наприкінці ХVІІІ ст. російським поміщикам в південних губерніях належало 4,5 млн. дес. землі¹²³. Російські владні структури створювали вигідні умови для переселенців з інших губерній імперії. Царським указом ще від 12 грудня 1801 р. купцям, міщанам та державним селянам дозволялося купувати там землю, незаселену кріпаками. Такі пільгові умови сприяли тому, що три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники

¹²² Олешко П. Особливості аграрних реформ 50 – 60 – років ХІХ ст. на Волині. Український селянин, Вип. 2. Черкаси: 2001. С. 241 – 242.

¹²³ Сарбей В. Г. Національне відродження України. //Україна крізь віки. Т. 9. С. 34.

приросту населення. Це дало початок зростанню там приватного землеволодіння, де господарство велося на нових, ринкових засадах. Як наслідок, наприкінці 1850-х рр. на Лівобережжі, Катеринославщині і Херсонщині 34,5 тис. державних селян мали у приватній власності понад 86 тис. дес. землі.

Малоземелля і безземелля в українському селі і після переходу Правобережжя від Польщі до Російської імперії залишалось ускладнюючим явищем економічного, соціального і морально-психологічного характеру. Воно зростало зі зростанням товарно-грошових відносин, ціни на землю. Було декілька шляхів втрати селянами землі: за борги, продаж своєї землі повністю чи якоїсь її частки, програвали в карти, пропивали в шинках, дарували дітям тощо

На всій території України незалежно від її належності до Австро-Угорської чи Російської імперії, сформувалось три групи власників на землю: держава, приватні особи (поміщики), церква. Основними шляхами переходу землі у власність були: старшинські, поїезуїтські (ті, що раніше належали Ордену єзуїтів), ленні землі (державна власність). З ленного фонду їх отримували за службу у війську і з часом вони переходили у власність тримачів. Земля була найдорожчим і найвигіднішим товаром. Її купували купці, міщани.

Українським селянам російська і австро – угорська влада залишили лише право бути користувачами у цих трьох категорій власників. До того ж, вони отримували у користування землю залежно від кількості днів роботи на панській землі чи у його господарстві. Пан, і тільки він, визначав величину наділу селянинові. Хоча і громада мала певне відношення до розподілу земель. Сільські старости розподіляли землю серед селян за спеціальними (неписаними) правилами, що передбачали наявність у їхньому господарстві тяглової сили. Ті селяни, що мали 2-3 пари волів отримували землі більше, ніж ті, що мали одну пару волів. Ті із селянських сімей, що не мали тяглової сили не могли претендувати на отримання якоїсь кількості додаткової землі. На середину ХІХ ст. поміщики в українських губерніях мали 65% землі, селяни – 34%, хоча 37% поміщицьких земель були у користуванні селян. Поміщики, аби не втрачати селянські робочі руки на своїх землях, неохоче давали свою землю у користування селянам¹²⁴.

Таким чином, перша половина ХІХ ст. в економічному житті селян Західної України, Лівобережжя і Правобережжя позначилася певними трансформаціями у земельних відносинах. Перш за все, це

---

¹²⁴ Олешко М. Назв. праця. С. 242.

були прояви достатньо гострої кризи феодального господарства. Ця криза проявлялася перш за все в низькій економічній ефективності кріпосницьких методів господарювання, які були засновані на використанні примусової праці селян, уже не могли задовольнити зростаючі потреби ринку. Намагання ж збільшити виробництво товарної продукції за допомогою старих методів (посилення феодальної експлуатації, збільшення панщинних днів у тиждень, оброку тощо) уже не давали позитивних результатів, а лише посилювали невдоволення селян, приводили до селянських повстань.

Отже, в першій половині XIX ст. в силу загострення земельного питання, а саме, неухильного зменшення кількості землі у вільних селян і вкрай обмежених можливостей, отримання землі селянами-кріпаками, зниження ефективності поміщицької системи господарювання російська і австро - угорська влада, і поміщики нащупували шляхи зменшення напруги довкола цього питання. Видані ними законодавчі акти тієї пори носили суто рекомендаційний характер, апелювали здебільшого до моральності поміщиків і, по-суті, не враховували протилежності економічних інтересів тих, хто володів землею і тих, хто її не мав, але дуже хотів мати. Неодноразові спроби внесення коректив у земельне питання не зменшили гостроту селянсько-поміщицького антагонізму, Як засвідчує історичний досвід, тільки радикалізація дій селян, їх готовність до рішучої боротьби за землю, були здатні змусити іноетнічні імперські влади до серйозних трансформацій, в основу яких буде покладено модернізацію аграрного сектору і, земельних відносин, зокрема. Наступали часи, які мали засвідчити великий злам в історичній долі українського селянства Лівобережжя і Правобережжя. Той злам розпочнеться зі спроб російської влади реформувати земельні відносини. Наступала епоха модернізації, тобто перехід від аграрного до сучасного індустріального суспільства. Щодо сільського господарства, то передбачалось його механізувати, порвати з архаїчним минулим.

З усіх проблем Російській імперії на середину XIX ст. найболючішим і найнебезпечнішим для її подальшого існування було земельне питання. Нагадаємо, що Австро – Угорська імперія уже провела відповідні реформи в земельних відносинах Західної України. Практично ніхто із представників російської влади і сам цар не заперечували необхідності його корегування, внесення деяких змін на законодавчому рівні і в першу чергу щодо додаткового наділення землі селянам. Розбіжності були лише довкола того скільки і на яких умовах треба буде надати селянам землі. Хоча усі сходилися на тому,

у будь-який спосіб треба зберегти для поміщиків дешеvu селянську робочу силу, якщо не на завжди, то хоча б на досить тривалий час. Так з'явиться ідея тимчасово зобов'язаних перед поміщиком (визволителем) вільних селян. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю надання поміщикам часу для перебудови свого господарства без потрясінь. Отож, щоб досягти цієї бажаної для поміщиків мети, земельний наділ селянина у результаті реалізації аграрної реформи мав бути мінімальним.

Детонатором, який прискорив започаткування аграрної реформи була Кримська війна (1853 - 1856 рр.), власне кажучи, поразка в ній Російської імперії. Кріпосницька система гальмувала промисловий розвиток імперії, внаслідок чого рівень технічної оснастки російської армії (застарілий парусний флот, кремнієві рушниці) був нижчим ніж англійської і французької.

Зрозуміло, існував цілий ряд об'єктивних передумов для проведення докорінної перебудови аграрного сектору. І це, передусім те, що поміщицьке землеволодіння і вся система господарювання на землі, була заснована на позаекономічному примусі, дедалі помітніше знижувалась економічна ефективність поміщицьких господарств, а це на Лівобережжі 61,1% на Правобережжі – 69,3%, на Півдні – 85,7% усіх володінь¹²⁵. Банкрутство феодальних методів господарювання проявилось, зокрема, і у розоренні господарств поміщиків, які були вимушені закладати та перезакладати свої маєтки та селян, що їм належали. На наш погляд, мабуть враховували приклад Австро-Угорської імперії. Все-таки це були сусідні держави. Можна припустити, що взаємна інформація верхів щодо важливих державних рішень мала місце.

Як і належало, в започаткуванні аграрної реформи на урядовому рівні були створені спеціальні структури, яким поставлені конкретні завдання. Це були перш за все спеціальні комісії. За короткий період часу вони підготували документи, які мали спрямовувати аграрну реформу за трьома основними напрямками – юридичний, адміністративний і господарський. В сукупності пропозиції урядових комісій стали компромісом між представниками різних груп дворянства та уряду і певною мірою враховували об'єктивні вимоги економічного та політичного розвитку країни.

Із законодавчих актів, які тлумачили ті чи інші питання селянської реформи в Російській імперії, на українські губернії поширювалися «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення про влаштування дворових

---

¹²⁵ Злупко С. М. Назв. праця. С.211.

людей, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення при викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осілості і про сприяння уряду про придбання цими селянами у власність польових наділів» та інші. Визначальним в пропонованих нововведеннях було те, що в них допускалось право селянина на отримання садиби і польової землі. До оформлення викупних документів вони упродовж двох років мали відбувати панщину, або сплачувати оброк. Як і передбачалось, «Загальне положення» було доповнене виданням «місцевих положень». Попри його досить розлогий зміст (22 окремих законодавчих акти), все-таки 9 нормативно-правових актів стосувалися врегулювання земельних відносин в українських губерніях, зокрема, «Загальні положення», «Положення про устрій дворових людей, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп», «Місцеві положення про поземельний устрій селян», та інші безпосередньо регламентували порядок трансформації земельних відносин у трьох групах територій України, а саме: норми наділення селян землею та нормативи викупних сум (вартість земельної ділянки).

До першої групи територій, які підлягали реформуванню, віднесена Катеринославська, Таврійська, Херсонська і частково Харківська губернії. Розмір наділу при звільненні селян від кріпацтва там мав бути від 3 до 6,5 дес. на ревізку душу, у південних губерніях – від 3 до 4,5 дес. і від 3 до 4,5 дес., - у Лівобережних губерніях.

До другої – віднесена Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії.

До третьої – віднесена Київська, Подільська і Волинська губернії. Така завбачливість розробників аграрної реформи зумовлена тим, що в цих українських губерніях переважало одноосібне, а не общинне землекористування. Загалом, принциповим підходом влади до формування принципів аграрної реформи в Російській імперії було те, що визнавались лише дві головні форми землеволодіння: приватне і общинне.

Давайте поставимо питання і спробуємо на нього дати відповідь: що ж вирішував весь комплекс підготовлених документів?

- по-перше, селяни ставали у правовому відношенні вільними;
- по-друге, отримали можливість стати власниками землі;
- по-третє, задовольнялись бажання поміщиків, які отримували викуп за належну їм землю.

У глобальному вимірі комплекс законодавчих актів умовно можна поділити на три рівні.

Перший рівень – безкоштовне звільнення селян від особистої залежності, тобто надання їм волі.

Другий рівень, це встановлення перехідного періоду для селян, що уже отримали волю, і за певний період часу вони повинні були адаптуватися до нових умов, особливо щодо налагодження власного господарства на наділеній землі.

Третій рівень був найскладнішим для селян, адже мова йшла про викуп землі у «свого» поміщика, власником якої поміщик залишався аж до повного розрахунку селянина – викупу.

Ми зосередимо свою увагу на становленні нових земельних відносин у ході аграрної реформи. «Загальне положення» зберігало право власності на землю за поміщиками до повного викупу її колишніми кріпаками, яка розподілялася та надавалася вільним селянам у безстрокове користування, відповідно до розмірів, встановлених місцевими поміщиками. Розміри польового наділу і повинностей мали бути зафіксовані в уставних грамотах. Складання уставних грамот доручалось самим поміщикам, а перевірка і введення їх в дію – мировим посередникам, які призначалися із числа місцевих поміщиків.

Аграрна реформа відривала селян від поміщиків, але прикріплювала їх до наділеної землі. В радянській історіографічній традиції на підставі цієї реальної обставини робився висновок про те, що то відбувалось повторне закріпачення селян. З формального погляду це начебто відповідало дійсності. Насправді ж, як можна було собі уявити життя вільного селянина без землі? Обов'язкове наділення селян землею якби пролонгувало його природний уклад життя, мало умотивувати його до підвищення продуктивності праці і, насамкінець, утримувати стабільність в селянському середовищі (а це абсолютна більшість тогочасного населення).

Аграрна реформа – це завжди досить значиме явище. Чи може воно відбутись без утисків інтересів окремих груп селянства на певних етапах її проведення? Ні. До такого роду проблем слід віднести те, що:

- по-перше, «вільний» селянин не мав права відмовитися від земельного наділу упродовж 9 років.

- по-друге, у разі зміни місця проживання, селянин повинен був сплатити поміщику увесь оброк чи вартість панщинної повинності.

- по-третє, до повного викупу свого земельного наділу селяни перебували у статусі тимчасово зобов'язаних й повинні були продовжувати відробляти повинності, які вони виконували до звільнення з кріпацтва.

Згідно Положень про реформу частина земель в кожному селі передавалась в обшинне землеволодіння, тобто у власність обшин як юридичних осіб, які могли надавати їх у користування у повному

обсязі чи частками сім'ям своїх членів. З 1893 р. обмежене право общини без згоди 2/3 селянського сходу продавати земельні ділянки. Садибні землі поділялися на дворові (спадкове користування селянських сімей) та ділянки спільного користування. Визнавалася оренда землі. А щодо сервітут, то вони суттєво зменшилися¹²⁶.

Таким чином, виділення землі селянам саме собою не позбавляло поміщиків права власності на земельний наділ, який відводився у безстрокове користування селян за визначений законом оброчний податок. Власністю селян надільна земля могла стати лише після переведення даної общини на викуп, але і тоді права власника одержували, як при общинному, так і при подвірному володінні не окремі господарі, а земельне товариство в цілому як юридична особа. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% селян Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських сімей отримували індивідуальне право на землю, це сприяло зміцненню прив'язаності селян до приватної власності¹²⁷.

Попри такі неоднозначні і навіть обтяжливі для селян реалії, слід визнати, що започатковані владою реформи у земельних відносинах були досить поважні. Чого варто лише те, що звільненим селянам залишався у постійне й безстрокове користування земельний наділ.

При спадково-сімейному землекористуванні (Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії) земля, яка до цього часу належала поміщику, наділялася усій громаді, а потім розподілялася між селянами у спадкове користування. Розподіл землі всередині сільської громади проводився шляхом виділення спадково-сімейних ділянок, які включали садиби і польовий наділ, або тільки садибу. Вища норма польового наділу для сім'ї, що не мала коней, складала по окремих місцевостях від 4 до 7 дес. Якщо розмір польової сімейної ділянки був вищий за норму, надлишки визнавалися «податковою ділянкою». Згідно з цим «положенням» сімейні ділянки зберігалися у дореформених розмірах, зменшуючись пропорційно до розмірів землі, що відрізались. Громада наділяла селян землею у постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідала кожна сім'я окремо. Подвірні земельні ділянки відтепер могли бути передані самими господарями у спадкове користування своїм дітям. Відтепер кожен двір окремо відповідав перед поміщиком за виконання повинностей, що у принципі було вигідно, і у першу чергу, самодостатнім господарям на селі. У випадку общинного землекористування громадська земля розподілялася між окремими

¹²⁶ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 94.

¹²⁷ Панченко П. П., Падалка С. С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб соціально – економічної модернізації Російської імперії // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 29.

господарствами (на тягла). При внесенні платежів за землю діяв принцип кругової поруки.

Аналіз основних положень аграрної реформи дозволяє зробити висновок про те, що на теоретико - ідеологічному рівні все було досить добре продумано і обраховано. Реалізація їх на практиці буде мати суттєві відхилення від теоретичних засад і, не на користь селян. Найбільший обсяг робіт і відповідальності покладено на мирових посередників. Вони забезпечували введення уставних грамот по губерніях. Уставні грамоти були юридичними документами, в яких фіксувалися, зокрема, кількість землі, виділеної селянам поміщиками. Засадничими нормами у процесі реформи були наступні: поміщики залишалися власниками усієї землі; кожна ревільська душа мала отримати обов'язково земельний наділ; розмір земельного наділу мав бути від 3 – 6,5 дес. на ревільську душу.

В українських губерніях, особливо південних, спостерігалась така ситуація, що в уставних грамотах рідко зазначався розмір дореформеного наділу. Це впливало із характеру селянського землеволодіння, оскільки чітко окреслених меж селянських наділів не існувало. В обов'язки Інституту мирових посередників входило також здійснення на місцях контролю за правильністю наділення селян землею. Вони повинні були також слідкувати, щоб поміщик самовільно не зменшував належний селянам наділ. Власне, на практиці їхні функції обмежувалися тим, що вони слідкували за величиною земельного наділу кожному селянському двору, яку зобов'язаний був надати поміщик, але вони ніяким чином не могли впливати на якість отримуваного селянином земельного наділу.

Згідно «Положення про устрій дворових людей», дворові люди (ті, що не працювали у полі на панщині, а виконували різні роботи у панських маєтках, і, таким чином належали конкретному власнику помістя), земельного наділу не отримували. Це був, ймовірно, шлях до розселення, поступового переходу їх в інший стан. Таких селян в Україні налічувалося близько 400 тис. Щось подібне повториться в кінці ХХ ст. в ході розпаювання між членами колгоспу колгоспних земель і спеціалістами, які проживали в селі. Їм земельний пай був недоступний.

Реалізація реформи призвела до скорочення селянських наділів у середньому на 28%. Майже 14% селян Правобережжя не мали польової землі і обходилися лише городами. Із поміщицьких селян (їх було більше половини) польові наділи за викуп отримали 87%. В Полтавській та Катеринославській губерніях селяни втрачали по реформі 37% свого попереднього наділу. За даними офіційної статистики, відрізки з селянських наділів на користь поміщиків

становили понад 2 365 тис. дес. землі, що дозволило поміщикам збільшити свої посівні площі на 18%. Найбільші втрати земель понесли господарства на Півдні України, до 70%. За оцінками М. Котляра, С. Кульчицького, селяни Лівобережжя та Півдня України втратили майже 1 млн. дес. землі, якою вони володіли, а на Правобережжі збільшили на 1/5 за рахунок землі польської шляхти¹²⁸.

Втрата деякими селянами частки своєї землі мала місце тому, що фактично відбувався новий «перемір» земель, тобто переділ, який мав вписатися у чіткі межі для кожної місцевості. Вихід за рамки передбачав відрізання (відбирання) того лишку. Це призведе не тільки до зменшення у деяких регіонах землі у селян до 50%, але й якісна земля буде бажаною справою для поміщиків, яку вони аж ніяк не хотіли віддавати селянам. У селян не було ніяких можливостей відстояти якісні ділянки землі. І. Ледовська зробила підрахунок «відрізків» по Полтавській, Харківській і Чернігівській губернії за даними уставних грамот. Її результати виявилися дещо іншими, у сторону зменшення кількості відрізанних земель, а саме, відповідно в Полтавській губернії – 5%, Харківській – 3%, Чернігівській – 14,2%¹²⁹.

В селах українських губерній, як і передбачалося законодавчими актами про аграрну реформу, у пореформені роки склалося три види селянського землеволодіння: особисте, подвірне та общинне. Ідеологія аграрної реформи надавала перевагу поширенню особистого і подвірного землеволодіння. З розвитком капіталізму у сільському господарстві (купівля-продаж земель сільсько-господарського призначення, поширення орендних відносин, застава землі в банках) община з її натуральним господарством мала бути зруйнована. Це станеться пізніше, у ході Столипінської аграрної реформи.

Особисте земельне володіння – це те, що викуплено у поміщика чи держави або земля, яку з часом селяни докуповували. Це була реальна приватна власність селянина, якої до аграрної реформи у нього не було і бути не могло.

Подвірне землеволодіння ще з часів Волочної поміри поширене у господарствах Правобережжя, частково Чернігівській та Полтавській губерніях. При подвірному господарстві селяни з часом також ставали власниками своєї землі і практично повністю втрачали економічні стосунки зі своєю громадою. Ці категорії селян, а це 80% на Правобережжі і 70% на Лівобережжі отримували індивідуальне

---

¹²⁸ Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 217; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. С. 196.

¹²⁹ Ледовська І. Український селянин. 2012. Вип.13. С. 103.

право на землю й несли особисту відповідальність за сплату за неї боргу. Це сприяло зміцненню прив'язаності до приватної власності, що й відрізняло більшість українських селян від російських, де переважало общинне землеволодіння. Подвірне землеволодіння передбачало перерозподіл землі між членами родини, а не общини. Це створювало можливості для набуття більшої свободи аж до проявлення підприємництва в організації індивідуального господарства.

Общинне землеволодіння передбачало володіння землею усією громадою. Громада надавала землю зі свого фонду частинами селянам у тимчасове користування. Можна припустити, що при сумлінному виконанні общинником усіх обов'язків перед громадою, така ділянка могла залишатися у його користуванні тривалий час, а, можливо, і назавжди. Щодо існуючої в історичній літературі думки про те, що в общині землі постійно переділялися, то ми вважаємо, що міг відбуватися наділ землею (якоюсь невеликою часткою) новоутворених сімей, або прибулих на постійне місце проживання нових членів общини. Переділи землі без нагальної потреби були недоцільними з економічного і морально-психологічного погляду. Такі дії могли вести до загострення відносин між членами общини і ускладнювати виконання общиною повинностей перед державою. І взагалі, з огляду на те, що на Правобережжі общинне землеволодіння складало лише 20% (у Волинській губернії взагалі не було общини), а на Лівобережжі – 30% селянських господарств, а решта були подвірними (одноосібними), то, власне, і проблеми як такої практично не повинно було існувати.

В ході аграрної реформи за короткий період часу здійснювалися суттєві трансформації у системі землекористування і землеволодіння. Вона стала знаковим кроком на шляху від феодального до капіталістичного суспільства. Цей процес ставав можливим в результаті досягнутого компромісу між царатом і поміщиками. Суть його полягала в тому, що закріплялося право селян, звільнених від кріпацтва, на земельний наділ, одночасно зберігалось і право поміщика на земельну власність. Єдине чого вимагала влада, щоб поміщики стали на шлях передачі частини своєї нерухомої власності уже звільненим селянам у постійне користування за викуп. Селян буквально «обкладали» землею. Поміщик зобов'язаний був надати землю під садибу, земельний наділ у полі. Селянин отримував право докуповувати собі землю на стороні, інколи навіть в іншому селі. З часом в українському селі стануть звичними і орендні земельні відносини. І чи не найголовнішою ознакою трансформації у поземельних відносинах у пореформений період було те, що дворяни

втратили монополію на володіння землею. Земля у пореформений період і особливо ближче до початку ХХ ст. так «рухалася» (продавалася, заставлялася, переділялася, дарувалася) як ніколи до цього часу. Цей новий для аграрного сектору процес ми схильні розглядати як позитив, Адже мова йде не про рух земель в прямому розумінні цього слова, а про рух капіталів. Відповідно кількість клієнтів в цьому процесі також повинна була зростати.

Як бачимо, земельне питання після оголошеної реформи, було на слуху практично в усіх верств тогочасного суспільства. Зміни і то у багатьох випадках, на краще, тобто збільшення кількості землі (докупували, брали в оренду) у розпорядженні селянської сім'ї, ставали реальністю. Селянин за короткий період часу пройшов шлях від користувача у садибі невеличким клаптиком панської землі – до можливості набути земельний клин в полі, купити, стати власником землі. Це уже був зовсім інший рівень вирішення земельного питання і, відповідно, розпочинались суттєві зміни і в його долі.

Отож, з погляду формального підходу до з'ясування трансформацій у земельних відносинах пореформеного села, усе виглядає досить привабливо. Однак, маємо зауважити, що з цього часу і, щонайменше аж до початку ХХ ст. в земельному питанні проявилися такі дві проблеми, які вирішити не змогли ні на той час, ні в наступні часи. Мова йде про безоплатний підхід щодо отримання селянами землі і про рівний її розподіл між ними. Українські селяни дуже хотіли мати у власності землю (про це добре знали укладачі Положення) і вважали, що «милостивий цар» її мав безкоштовно надати. Стосовно розміру наділу, то перш за все у його основу покладений існуючий у селянській сім'ї наділ, але це був наділ феодальної системи, який лише у випадку сплати чиншу давав можливість і чинш сплатити, і себе прогодувати. Але в Україні переважала панщина, і розмір наділу визначався з того, що селянин не менше 50% часу мав працювати на пана. Тобто наділ був формою оплати праці, а не базою для самостійного економічного розвитку селянського господарства. Це і визначило перенесення відносин старої господарської системи у нову. До того ж у законі зазначалося, що розмір наділу мав визначатися за добровільною угодою між поміщиками та селянами. Але ж інтереси їхні були протилежними, так що важко було очікувати таких добровільних і до того ж взаємовигідних угод. Норми наділу вказано у правилах поземельного упорядкування. Все наділення землею відбувалося за ревізькими душами, тобто кількості осіб чоловічої статі від 12 років, які були зафіксовані ревізією у 1858–1859 рр. У Чернігівській, Полтавській і

почасти Харківській губернії за принципом спадкового сімейного користування.

Слід зазначити, що законом норми наділу визначалися і залежно від місцевості. Вони були меншими там, де ґрунти більш родючі, і більшими там, де ґрунти – малородючі. В різних регіонах України наділи були різними: від 3 до 6,5 десятин у південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях. У лівобережних і південних губерніях українські селяни втратили до 1 млн. дес. землі, якою володіли до реформи. На Правобережжі селянські наділи збільшилися приблизно на 1/5 за рахунок поміщицької землі (переважно поляків). Під цю мінімальну норму не підпадали державні селяни. Їх було 43,9%, зокрема козаки, колоністи, чиновники, по суті, це була привілейована група. Вони отримали 20% усієї надільної землі, хоча складала всього 11%.

Положення про аграрну реформу містило ряд обмежувальних позицій:

- по-перше, земельні наділи отримували ті селяни, які уже мали землю до реформи. Це означало, що дворові селяни не могли отримати земельний наділ;

- по-друге, реформа не передбачала наділення селянських господарств лісами, угіддями тощо;

- по-третє, наділ ставав власністю селянина лише після внесення ним всієї вартості землі та ще й з відсотками;

- по-четверте, з 1881 р. викуп селянами отриманих наділів став обов'язковим. Мабуть, ця норма була встановлена тому, що селяни через безгрошів'я досить повільно здійснювали викупні платежі.

Згідно вимог реформи, поміщикам надавалося право без згоди селян робити «розверстання угідь до одних місць», виділяти селянам землі в інших місцях, а також переносити селянські садиби, якщо це викликалося «господарськими міркуваннями», тобто коли в землях селянського наділу знаходилися корисні копалини, прокладалась дорога тощо. Поміщики використовували право «розверстання» під час складання уставних грамот і розподілу земельних угідь. Інколи землі розмежовувалися так, щоб сільські наділи були розташовані далеко від села, склалися із багатьох смужок, з незручними під'їздами. Розверстання землі стосувалося значної частини лише поміщицьких селян. Для частини селян, які належали дрібнопомісним дворянам, пропонувалось переселитися в маєтки на казенні землі. Проведення розверстань, мабуть по причині спротиву селян, розтягнулося на довгі роки.

Аграрна реформа 1861 року в Російській імперії проводилась поміщиками, тобто власниками майже половини усіх земель в

українських губерніях. Вони апіорі не могли самі себе полишити основного засобу набуття прибутків. Попри усі новації реформи, 33 тис. поміщиків, церковників, купців зберегли в українських губерніях за собою 23 млн. дес. землі, а 1 510 тис. селянських дворів належало 22 млн. дес. землі. На один селянський двір припадало в середньому 10 дес. землі, а на одне поміщицьке господарство – 507 дес¹³⁰.

Законодавчі акти, покликані регулювати земельні відносини при переході від феодальної до капіталістичної системи суспільних відносин, не привели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі, залишалися різного роду сервітути. Спосіб розділення земельного фонду, прийнятий за реформою, призвів до зтяжнього обезземелення селянства на основі незмінності селянського наділу. Цей вкрай негативний соціально-економічний процес в українському селі відбувався в значній мірі по причині різкого збільшенні чисельності сільського населення.

Землі, наділені селянам у порядку поземельного устрою, стали їхніми наділами, так виникла окрема категорія земель – надільні землі. В цілому ж, реформа 1861 р. залишила великі земельні багатства за колишніми власниками. Реальний перехід селян із статусу землекористувачів у статусі земельних власників відбудеться дещо пізніше.

В адміністративному відношенні на Правобережжі на час реформи була Київська, Подільська і Волинська губернії, населення яких на 1859 рік складало 5 221 118 осіб, або 42,9% від населення усіх українських губерній у складі Російської імперії. За правовим і майновим становищем селяни були поміщицькими – 3 026 834 особи (57,9%). Усього населення Правобережжя, у тому числі ревізьких душ (осіб чоловічої статі, вписаних під час ревізії до списків) то їх на 1861 рік було у Київській губернії 550 821 особа, Подільській – 510 543, у Волинській – 422 721¹³¹.

Найболючішою проблемою для українських селян був викуп надільної землі. Селяни аж до відміни викупних платежів не могли повірити, що це була вимога царя і влади. І все ж, викупні операції проводилася за спеціальним «Положенням про викуп», відповідно до якого розрізнялося право викупу садиби та польового наділу. Садибу селянин міг викупити будь-коли, однак лише за відсутності недоїмок, а польовий наділ – лише за згодою пана. При визначенні викупної суми виходили із так званого капіталізованого оброку. Необхідно

---

¹³⁰ Сарбей В. Г. Назв. праця. С. 171.

¹³¹ Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення правобережної України в середині XIXст. (порівняльний аналіз). // Український селянин. 2001, №1. С. 51.

було заплатити таку суму, яка, якщо покласти її у банк під 6% річних, давала б річний чинш. А оскільки в Україні переважала панщина, то за грошовий оброк брали ціну певної кількості днів панщини, або перераховували повинності у чинш за певним коефіцієнтом. Так, якщо оброк становив 12 крб., то викупна сума – 200 крб. Нараховані викупні платежі на угоду поміщикам були настільки великими, що селяни були неспроможні сплатити їх відразу. Тому уряд взяв на себе проведення викупу: 80% викупної суми держава сплачувала поміщикам у вигляді цінних паперів під 5% річних, а 20% селянин повинен був виплатити панові готівкою при укладанні викупної угоди. До тих пір поки ці 20% не сплачено, селянин залишався тимчасово зобов'язаним; потім він набував статусу «вільного хлібороба».

Сума, на яку випущено цінні папери, проголошувалася селянським боргом державі, який вони повинні погасити продовж 49 років, сплачуючи щорічно 6% від викупної ціни (при цьому лише 0,5% йшло на погашення викупної позички, решта ж – на виплату відсотків за цінними паперами). Власне, у результаті зростання ціни на землю, селяни сплатили державі суму втричі більшу від суми боргу. Викупні платежі були повністю відмінено лише з 1 січня 1907 років.

Завершуючи аналіз основних аспектів аграрної реформи, варто сказати кілька слів про реакцію селян, якщо не усіх, то мабуть якоїсь їх частини на оголошену аграрну реформу. У 1861 р. прокотилася хвиля повстань. Невдоволення селян викликали умови відміни кріпацтва, збереження на два роки залежного стану, вищі та нижчі норми наділів, розмір викупної суми. Це все так, але у якоїсь частини селян-кріпаків був страх за своє майбутнє, яке відтепер мало бути лише їхньою проблемою. Пан звільнявся від опіки селянського буття, скажімо, допомагати збудувати хату, надати допомогу у разі якогось стихійного лиха чи сімейної біди.

Я, автор цієї наукової праці, пам'ятаю оповідь сусідської дуже старої жінки Софії. Вона засвідчувала такий епізод щодо оголошення про звільнення селян від кріпацтва. В село приїхав пан, селян зібрали біля церкви. Пан оголосив, що від нині за рішенням царя, вони усі вільні. Усі присутні на сході селяни, згадувала ця жінка, впали на коліна і благали пана не робити цього, бо вони без нього, його ласки пропадуть.

В січні 1863 року (через два роки після оголошення аграрної реформи) почалось польське повстання, керівники якого в разі їх

перемоги, обіцяли селянам вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини¹³².

Згідно указу від 1 березня 1863 р. розпочалася загальна перевірка уставних грамот і переведення їх у викупні акти. З цією метою розроблені спеціальні «Правила про порядок переведення в маєтках Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти». Місцеві селяни переводилися на обов'язковий викуп, тимчасово зобов'язані переходили до розряду селян-власників.

Влада пішла на значні поступки селянам. Уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі. Зміни у земельних наділах відбувалися у безпосередньому зв'язку з викупом. За цих обставин попередні розміри викупних платежів зменшилися на 20%. Закон забороняв відрізати землю від селянських наділів. Аналіз уставних грамот показав, що до появи цього указу селяни втратили близько 6% своїх дореформених земель, а у результаті перевірки та впровадження обов'язкового викупу покращили свій стан – кількість селянської землі збільшилася за рахунок повернення інвентарних наділів, що були до початку реформи. Кількість землі у селян Правобережжя зросла на 28%¹³³. Однак, навіть і ці заходи уряду не забезпечили мінімальних потреб усіх селян в землі. Перетворення уставних грамот на викупні угоди було тривалим, однак незворотнім процесом. У 1867 р. розпочалось переведення на викуп державних селян. Їм надавалися у повну власність земля, якою вони користувалися.

Великою проблемою для багатьох селян Правобережжя у пореформені роки було обезземелення, яке набрало перманентних проявів. При цьому 5149 поміщиків були власниками 63,3% землі, в середньому на одного поміщика припадало 272 кріпаки, а 1 484 135 селян володіли лише 36,7% землі. На ревізку душу припадало від 1,25 до 2,85 дес. землі¹³⁴. Ця остання обставина з погляду українського селянства була великою несправедливістю, це буде свого роду детонатором, який може і за певних обставин призведе до небачених до того трансформацій у поземельних відносинах.

У пореформеній період неоднозначні процеси відбувалися і у поміщицькому середовищі. Значна частина поміщицьких маєтків перебудовувалась і переходила на капіталістичний шлях, відбувалися істотні зміни у земельних відносинах, перш за все щодо тенденцій у розмірах їхніх земельних володінь. Так, Браницьким до реформи

---

¹³² Олійник І. В. Поміщики і селяни в (1861- 1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець – Подільського державного університету: історичні науки. Т. 12. 2004. С. 130.

¹³³ Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 218.

¹³⁴ Мельниченко В. М. Назв. праця. С. 51.

належало 484 тис. десятин землі, а після реформи залишилося 274 тис. дес. На кожне дрібне помістя припадало до 275 дес. орної землі. На Правобережжі $\frac{3}{4}$ усієї землі перебувало у власності поміщиків. У Київській губернії 1266 поміщиків володіли 3 631 тис. дес. землі, у Волинській – із 6 930 778 дес. землі поміщикам належало 4635 тис, або 66,9%, у Подільській - із 3 974 880 дес. частка поміщицької землі була ще вищою¹³⁵.

Паралельно із тенденцією до скорочення кількості земель у поміщиків у пореформений період, в окремих із них відбувалося збільшення кількості земель. Основними шляхами зростання поміщицького землеволодіння були: купівля, як правило, у тих селян, які мали перед поміщиком заборгованість і захоплення окремими поміщиками ділянок у селян; освоєння цілих та занедбаних ділянок землі. З огляду на ці та інші об'єктивні процеси, селянське землеволодіння мало тенденцію до скорочення. Досить важливим чинником, який носив об'єктивний характер, було непередбачуване стрімке зростання чисельності сільського населення. І, як наслідок вище зазначених факторів, на 1 рев'язьку душу в Подільській губернії припадало лише 1,23, Київській - 1,9, Волинській – 2,85 дес. землі¹³⁶.

Слід зазначити, що у пореформені роки поміщицькі маєтки все частіше ставали центрами виробництва різних промислових товарів. В багатьох маєтках при виробництві конкретної продукції працювали парові млини. Вони обслуговували сироварні, полотняні і суконні мануфактури, цегельні заводи, броварні, млини тощо. Чимало поміщиків змогли налагоджувати виробництво багатьох видів продуктів харчування, використовуючи кошти, які їм держава повертала за надільні землі селянам.

Маєтки нової доби – це господарсько – розважливе ставлення їх власників до землі, запровадження багатопільної сівозміни у землеробстві, розвиток селекційної справи, використання органічних добрив та розведення кращих, більш продуктивних порід худоби, овець, свиней тощо. Наприклад, маєток В. Ерделі в Херсонській губернії вирізнявся розведенням коней. Поміщик Сухомлинов в своєму маєтку розводив велику рогату худобу, закупував кращі породи за кордоном, випікав в хлібопекарнях чимало хліба, який реалізовував на ринках в Одесі. Е. Браницький в Катеринославській губернії завіз в свій маєток племінну худобу і почав вирощувати нові породи. Для зрошення землі будувалися штучні ставки. На землях

---

¹³⁵ Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 144; Соловйова Т. М. Землеволодіння та землекористування на правобережній Україні у пореформений період. //Український селянин. 2002. Вип. 2, С.47.

¹³⁶ Гуржій І. О. Назв. праця. С. 66 – 67.

В. Судієнко на Чернігівщині селяни вирощували тютюн, картоплю, просо та інші сільгоспкультури. Потоцькі на Поділлі перейшли на глибоку оранку землі, що було на той час досить незвичним явищем. В їх маєтках працювало декілька цукрових заводів, в кожному із яких було від 2 до 12 парових машин¹³⁷. На цукрових заводах Правобережжя виготовлялося 80% цукру від тієї кількості, яка припадала на Російську імперію¹³⁸. На Правобережній Україні діяло 123 цукрових заводи, з яких у Київській губернії було 72, у Волинській – 14, і в Подільській – 37¹³⁹.

У пореформені роки досить потужно розвивалося млинарство. Це було пов'язано з тим, що зріс запит на борошно в Європі і в межах Російської імперії. Млини все більше переводили на парову тягу. В Одесі працювало 17 млинів, в Єлизаветграді – 14. Всього на 1900 рік працював 961 промисловий млин. Більшість із них належали окремим поміщицьким родинам¹⁴⁰.

У пореформені роки змогли проявити підприємницьку активність окремі селянські родини. На Полтавщині чимало із селян займалися птахівництвом, на Київщині – молочарством, на Чернігівщині вирощували тютюн. Практично в усіх губерніях селяни освоювали винокуріння. Оскільки ці напрями трудової діяльності селян були в межах дрібного приватного сектору, інколи утаємниченого від органів влади, то не збереглося статистичних матеріалів щодо обсягів їх виробництв і можливих прибутків.

Цей перелік щодо новаторських підходів більшості поміщиків і окремих селянських родин до організації на нових засадах господарської діяльності в своїх маєтках, дворах можна продовжувати і далі. Однак, ми хочемо звернути увагу на те, що реформа 1861 року за своїми наслідками була позитивним явищем не тільки для селян, але й для поміщиків. Добре продуманий комплекс реформаторських заходів відкривав нову епоху – епоху модернізації, оновлення усіх сторін життя тогочасного суспільства, хоча і не без ускладнень.

Стосовно Лівобережжя місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених у поміщицьких землях Чернігівської, Полтавської й частині Харківської губернії регламентувало розмір наділу для цих губерній. Встановлений цим положенням розмір

---

¹³⁷ Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 144 – 147.

¹³⁸ Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико – теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). К: 1995. С 17.

¹³⁹ Криськов А. А. С. 75.

¹⁴⁰ Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: 2009. С. 81 – 82.

викупу значно перевищував реальні ціни на землю. У процесі визначення викупних платежів за основу бралися розміри загальних грошових повинностей тимчасово зобов'язаних селян (оброк). Так як у тих губерніях основною формою повинностей селян була панщина, то для визначення обсягу викупних платежів встановлювалася певна кількість днів панщини з відповідним грошовим еквівалентом. Цим же положенням запроваджувалося два розміри душевого наділу – вищий та нижчий. Останній становив половину вищого наділу.

Пішою (або корінною) ділянкою наділялися усі селяни, додаткові наділи отримували лише тяглові господарства, які мали робочу худобу. Від додаткового наділу селяни мали право відмовитися продовж перших 9 років. Корінний наділ надавався в обов'язковому порядку, в разі відмови від нього селянин сплачував оброк і втрачав право на садибу. У лівобережних губерніях ділянки землі у селян мали найбільший розмір. На Півдні, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, де переважало общинне землеволодіння, діяло «великоросійське положення». Там дозволялося й подвірне землекористування при згоді громади й губернської адміністрації.

Важливим завданням аграрної реформи була проблема визначення статусу державних селян. У зв'язку з цим у 1866 р. прийнятий закон, згідно якого їм було дозволено купувати землю не заселену кріпаками. В середині XIX ст. 34.5 тис. державних селян володіли 86 тис. десятин землі. У цілому по українських губерніях вони склали понад третину всього селянства. У їх власність перейшли земельні ділянки, що були у їхньому розпорядженні до реформи, але не більше 8 дес. у малоземельних губерніях, і 15 – у багатоземельних. Державні селяни у правобережній Україні володіли більшими від середніх наділів кріпаків. У результаті реформи виявилось, що у більшості українських губерній земельні наділи державних селян були вдвічі більші ніж у поміщицьких селян¹⁴¹.

Зростання кількості населення і зростання запиту на землю призвели до нестачі землі, зростання на неї ціни. Як вирішити ці проблеми? Першим напрямом могла бути купівля землі (при наявності грошей), другим - оренда землі і третім – були подружні стосунки між окремими сім'ями. Ті із селян, що не могли одразу вирішити земельну проблему, йшли на заробітки до заможних селян, в міста. Переселення селян у віддалені райони імперії також ставало все більшою необхідністю. І на кінець, була ймовірність і четвертого шляху вирішення проблеми нестачі землі – революційний, який

---

¹⁴¹ Лисяк – Рудницький. Історичні есе. К: 1991. С. 145 – 148.

передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх між селянам. Влада, аби не допустити такого розвитку подій буде змушена стати на шлях подальшого реформування, але при збереженні поміщицького землеволодіння, хоч і не у повному обсязі.

Напруга щодо набуття землі дещо спадала, оскільки поміщики з огляду на високу ціну на землю, стали більше продавати і менше купувати землі. Однак, слід мати на увазі, що процес продажу землі поміщиками не був однаковим на всій території України. Найбільше земель продали поміщики півдня України, більшість її стала власністю заможних селян. Вони купили у дворян близько 4,5 млн. дес. Перетворення землі у товар ще більше посилювало диференціацію за майновим (земельним) станом серед селянства. На середину XIX ст. в українському селі було 13,3% заможних і 23,4% середняків, які мали перспективу піднятися до заможних селян¹⁴².

Продавали землю поміщики і на Правобережжі. На той же час вони продали 6 602,4 тис. дес. землі для 2 318 тис. колишніх кріпаків. Упродовж 1863-1905 рр. селянські наділи зросли там на 1 922 тис. дес. землі, а дворянські землеволодіння за той же період скоротилися на 25%¹⁴³. Ця обставина докорінно змінила структуру землеволодіння:

- а) поміщицьке землеволодіння скоротилося на $\frac{1}{4}$;
- б) селяни купили 4,5 млн. дес. і селянське приватне землеволодіння зросло в 4 рази;
- в) в руках поміщиків ще залишалось 11 млн. дес. землі¹⁴⁴.

Чи були гальмівні процеси щодо купівлі селянами землі у пореформений період? Так, були. До них можна віднести :

1. Відсутність у селян достатньої кількості капіталів для придбання ними землі.

2. Надвисока ціна землі на ринку, яка до того ж постійно зростала.

У 1878–1887 рр. середня ціна 1 дес. землі коштувала 26,5 крб., 1888–1897 рр. – уже 42,5 крб., на 1906 р. (скасування викупних платежів) – 200 крб. З 1861 – 1914 рр. селяни. докупили у поміщиків понад 7 млн. дес. землі¹⁴⁵.

Щодо другого можливого шляху збільшення землі у користуванні – оренди, то і тут у селян були певні проблеми. Поміщики в очікуванні подальшого зростання ціни на землю, не поспішали з нею

---

¹⁴² Панченко П. П. Шмарчук В. А. Аграрна історія України. С. 41; Лященко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К: 1970 С. 43.

¹⁴³ Олійник. І. В. Участь селян правобережної України у торгівлі землею у другій половині XIX на початку XX ст... Український селянин. 2012. Вип.13. С. 119.

¹⁴⁴ Котляр М., Кульчицький С. Назв. праця. С. 200.

¹⁴⁵ Маркова С. В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку XX ст.) // Українській селянин. 2014. № 14. С. 114.

розстатися через що зменшилась кількість землі, яку вони здавали в оренду до цього часу. Ця обставина привела у свою чергу до того, що на ринку землі зросла орендна плата, що унеможливить для багатьох селян скористатися послугами орендодавців. Хоча на 1880 р. кількість селян орендарів сягала 40% і більше. При такій кількості бажаючих взяти землю в оренду, орендна плата постійно зростала. У кінці ХІХ – початку ХХ ст. вартість оренди 1 дес. землі у Київській губернії становила 16,36 крб. (орендарями було 10,1% селян), Чернігівській губернії відповідно – 10,08 крб. (15,4% селян), Полтавській губернії – 9,34 крб. (9,2% селян), Харківській губернії – 9,9 крб. (8,7% селян). Херсонській губернії - 8,57 крб. (57,3% селян), Таврійській губернії – 8,65 крб. (29% селян). Катеринославській губернії – 7,77 крб. (6,4% селян). Всього по Україні орендарями були 21,3% селян¹⁴⁶.

Такі високі орендні ставки призводили до того, що селяни, вступаючи в орендні відносини, часто не могли реально заробити.

На 1882–1889 рр. 85% селян Полтавської губернії самі займалися землеробством, 15% – здавали землю в оренду, безземельних і малоземельних селян було 23,3%. На 1900 р. ситуація у земельних відносинах губернії суттєво змінилась, безземельних і малоземельних селянських господарств стало 28,6%, а в оренду здавали свої землі лише 7% селян¹⁴⁷.

Отже, кількість тих, хто став самостійно обробляти землю зросла, зросла ціна на землю, орендовану зокрема. Паралельно відбувався й інший процес. Приведемо приклад по Полтавській губернії. Селяни Полтавщини стали більше купувати землі. За 1897–1906 рр. вони купили 105 852 дес. землі, площа посівів у них зросла на 13%.

Заслуговує на увагу інформація щодо земельних володінь в козацьких сотнях Полтавщини. Піщанська сотня на 100 душ мала 79 дес землі, Золотоніська – 56 дес, Мліївська – 68 дес Гельмантівська – 75 дес¹⁴⁸. Ці статистичні дані засвідчують, що і на початок ХХ ст. землеробство в козацьких господарствах не було пріоритетним видом занять.

У 1882 р. російський уряд заснував Селянський земельний банк. Ця фінансова установа була вкрай необхідна для нормального функціонування ринку землі. Він надавав селянам позики під заставу куплених земель від 12 до 55,5 років. У його розпорядженні було

---

¹⁴⁶ Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве на Украине в конце XIX ст. // Вопросы истории сельского хозяйства в революционном движении в России. Сборник статей. М: 1961. С. 315.

¹⁴⁷ Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава. 1914. С. 3.

¹⁴⁸ Из прошлого и настоящего черноземной деревни. С. 82.

зосереджено чималу кількість казенних та державних земель. Його діяльність була розрахована на те, щоб головними користувачами цієї банківської установи були малоземельні та безземельні селяни. Позику банк видавав під 90% вартості заставленої землі для селян-одноосібників. Діяльність цього банку була свідченням високого рівня розвитку аграрного капіталізму. В кінці XIX – початку XX ст. безземельних було 18,5% – стало 17,9%, середняків було 42% – стало 36%, багатих селян було 12,9% - стало 12,3%. Менше 1 дес. мали 8% селян, 5-6 дес. – 6%, від 15–18 дес. – 6%, понад 50 дес. – 1% селян¹⁴⁹. Як бачимо, динаміка руху земель і, відповідно, зміни в майновому статусі селян були взаємопов'язаними.

Ще одним результатом змін у земельному питанні у пореформені роки було витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У пореформений період 6 млн. дес. землі купили особи недворянського походження, а це 1/2 дворянського землеволодіння. Найінтенсивніше ці процеси проходили на півдні, де дворяни продали іншим станам 3,2 млн. дес. (49,9%) загальної площі землі. Поміщики Лівобережжя продали близько 1,7 млн. дес. (2/5 площі їх земель). Поміщики Правобережжя продали 0,9 млн. дес. (12,6% їх земель)¹⁵⁰. Спонукальною мотивацією для таких дій було масове розорення дрібних поміщиків.

Найменших втрат землі зазнали поміщики Правобережжя. Упродовж усього пореформеного періоду вони продали лише 1/6 всієї землі. Це можна пояснити переважанням на Правобережжі великих поміщицьких латифундій. Їхні власники, володіючи великими капіталами, зуміли безболісно перейти до нового, ринкового способу землеробства. Вагому роль у цьому зіграли також інтенсивний розвиток цукрової промисловості та регулювання царським урядом процесів розподілу земельної власності на користь російських дворян. Зауважимо, що у ході Столипінської аграрної реформи трансформації у цій площині наберуть ще більшого поширення.

Послаблення дворянського землеволодіння відбувалося і за рахунок здачі ними своїх земель у тривалу оренду. Спонукальними мотивами для здачі землі в оренду були: щоб виручені кошти використати для організації виробництва на нових територіях; було зниження врожайності земель; низькі цини на вироблену продукцію; зростали витрати на виробництво продукції. Кількість землі, що здавалась в оренду мала тенденцію до зростання. У Золотоніському повіті в оренді перебувало 37,4% орної землі, що призвело до

---

¹⁴⁹ Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 5, 7, 10.

¹⁵⁰ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. - С. 65.

збільшення земельних площ у селян на 12%. Загалом, на кінець XIX ст. селяни орендували у поміщиків 3,5 млн. дес. землі¹⁵¹.

Отже, у пореформеній період у землеволодінні та землекористуванні відбувалися істотні зміни. Поміщицьке землеволодіння явно втрачало свою монополію на землю. Його місце з часом і у все більших обсягах заступали власники, які належали до інших станів. Вони набували власність на землю на ринку за власні кошти.

Селянське землеволодіння та землекористування у ті роки пройшло шлях від складання поміщиками уставних грамот – через оформлення викупних актів і – до можливості оренди та придбання землі за гроші. В цьому надскладному і тривалому процесі пореформеного часу відбувалось також дроблення (вступали в самостійне життя нові покоління селян) надільної селянської землі (рівно як і дворянської), зростала майнова диференціація серед українського селянства.

У світовій економічній історії відомі два можливі шляхи капіталістичного розвитку сільського господарства. Поміщики в Україні відстоювали шлях розвитку (в науці його умовно називають пруським), при якому забезпечувалося б максимальне збереження їхнього землеволодіння та кріпосницькі методи господарювання. За цієї схеми феодальні відносини в аграрній сфері не ліквідовуються одразу, а поступово пристосовуються до ринкових умов. Такий шлях був небажаним для селян, адже він на тривалу перспективу, зберігав їхнє малоземелля та безземелля і залежність від поміщиків. Селяни боролися за утвердження власне такого шляху аграрного розвитку (умовно названого американським), за якого дрібні селянські господарства витісняють поміщицькі латифундії й розвиваються по шляху капіталістичного фермерства.

В українській аграрній пореформеній історії цілком виразно проявилися обидва ці шляхи і, як засвідчить історія, жоден із них не переміг. На українських землях пруський шлях мав перевагу у лівобережних та правобережних губерніях. Водночас у південних причорноморських губерніях, де залишки кріпацтва були неістотними, домінував подібний до американського шлях капіталістичного розвитку. Там поруч з великим поміщицьким землеволодінням розвивалися господарства фермерського типу. Обидві течії аграрних перетворень зустрічалися практично всюди.

Трансформаційні процеси у земельному питанні за 40 пореформених років виявились, мабуть, і для її ініціаторів

---

¹⁵¹ Клименко Т. А. Сільськогосподарське виробництво на Черкащині в другій половині XIX ст. //Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 102; Українське питання в Російській імперії(кінець XIX – початок XX ст.). 1999. С.72.

несподіваними. Земельні відносини, які до цього часу базувалися на поміщицькій власності на землю, змінювались до деякої міри у небезпечному, небажаному для влади напрямі. Головною небезпекою для влади була втрата монополії дворян на земельну власність. Чимало кроків буде здійснено, щоб цей процес якщо не можна уже зупинити, то хоча б його загальмувати.

Однак, те, що відбулося в українському селянському середовищі за 40 пореформених років, ніхто не міг передбачити. Ми маємо на увазі демографічний «вибух». Населення українських губерній зросло з 13,4 до 23,4 млн. осіб, тобто на 80%, а площа їх земель лише на 31%. Наприклад, у Харківській губернії на 1797 р. на 1 км. кв. припадало 1,1 мешканців, а у 1897 р. – 49¹⁵².

Мабуть, і через цю обставину з 1880 по 1890 рр. середній розмір надільної землі на наявну душу чоловічої статі у Волинській губернії зменшився з 2,6 до 1,7, Подільській – з 1,8 до 1,2, Київській – з 1,9 до 1,2 дес. Кількість дворів з земельним наділом до 5 дес. сягала на 1905 р. 1,4 млн. або 44%. Земельний фонд оброблюваних площ явно відставав від кількості зростаючого сільського населення. Скорегувати хід реформи до цих нових реалій виявилось неможливим. Можна сказати, що переповнені селянським людом села зведуть нанівець усі попередні, до того ж у значній мірі позитивні наслідки реформи. Трансформуватися, пристосуватися до нових умов в рамках заданих координат буде неможливо. Це мало стати передвісником того, що аграрна реформа на той час себе вичерпала і, що потрібно було з урахуванням «людського чинника» готуватися до нових масштабних пошуків вирішення земельного питання.

На початку ХХ ст. Російська імперія, у складі якої перебували українські землі, була великою аграрною державою. В 9 – українських губерніях на 1905 рік було 14,2 тис. дворянських маєтків і 7,4 тис. недворянських¹⁵³. Понад 75% усього населення України та понад 82% українців займалися хліборобством. У 1905 р. загальна кількість оброблюваної селянами землі була 39,2 млн. дес. Основними формами господарювання на землі були великотоварні поміщицькі господарства, общинні, та подвірні (одноосібні) господарства, 38,6% землі було у приватній власності. Общинних земель, за різними оцінками, було від 52% до 66%, а у Харківській губернії – 53%, Катеринославській – 94,4%, Чернігівській – 51,5%, Київській – 16,7%, Полтавській – 15,4%. В Подільській та Волинській губерніях понад

---

¹⁵² Маркова С. В. Назв. праця. С. 119; Панченко П. П., Шмарчук А. В. Назв. праця. С. 41.

¹⁵³ Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С.147.

90% селянських земель були в подвірному користуванні¹⁵⁴. Наводячи таку статистику С. В. Маркова застерігає, що вона є лише однією зі спроб встановлення істини, що, на її думку, на даний час є дуже проблематично. Це застереження нею зроблено з огляду на те, що в історичній літературі попередніх років, і радянської зокрема, наводились дещо інші дані про розподіл земель за формами господарювання. Там зустрічаються суперечливі дані та оцінки щодо розподілу земельних угідь на початок ХХ ст. між різними групами сільгоспвиробників України.

Розбалансованість у статистичних даних по досліджуваній нами проблемі, мабуть, має місце тому, що на той час не існувало української держави і відповідно спеціальних органів обліку земель та їх господарів. Статистика, що велася у рамках Російської імперії, не завжди вірно відображала ситуацію в українських губерніях. Нижні межі статистичних даних не є однотипними, вони могли визначатися як кінець року, початок року, середина року, перша чи друга половина десятиліття тощо. До того ж земельні відносини ніколи не були сталими, навіть у рамках досить невеликого проміжку часу: купівля землі, продаж, застава в банку, оренда, дарування – усі ці напрями землеустрою мали тенденцію до змін, що ускладнювало їх облік. Були проблеми щодо кадрового забезпечення статистичної служби. Ми, по можливості, користуємося новітніми статистичними даними, що містяться у збірниках документів, фундаментальних дослідженнях українських істориків.

На початок ХХ ст. в українському селі існували три основні проблеми: малоземелля і безземелля; викупні платежі за надільні землі; висока орендна плата за тимчасове користування землею. Упродовж 1861–1900 рр. населення українських губерній зросло майже у два рази, вільних земель залишалося все менше. Земельний голод в українському селі, особливо на Правобережжі, ставав жорстокою реальністю. Все більше зростало розшарування на заможних і бідних селян. Із майже 4 млн. селянських дворів лише 5% були заможними (мали 9-10 га землі), 44% дворів мали не більше 5 га землі. Прибутковими були селянські господарства, які володіли від 6-9 га землі.

Одночасно з цим, поміщики володіли 10,9 млн. землі, в середньому по 400 га на одного поміщика. До найбільших земельних магнатів належали Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Терещенки,

---

¹⁵⁴ Маркова С. В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського села поч. ХХ ст.) //Український селянин. 2014. – Вип. 14 – С. 118. Статистика землевладення 1905 г. Вып. Х1111. Киевская губерния. СПб. 1905 (Центральная типография М. Я. Мишкова. 1907 г.

Харитоненки, Яхненки, Семиренки та ін. Вони свої капітали вкладали переважно у розвиток харчопереробної промисловості, зокрема, цукрової, винокурної в борошномельну, пивоварену, олійні, тютюнову та ін. На 1913 рік у Волинській губернії було 90 харчопереробних підприємства, Київській – 288. Катеринославській – 136, Подільській – 230, Полтавській – 195, Таврійській – 93, Харківській – 157, Херсонській - 239, Чернігівській – 198. В цукровій галузі найбільшими виробниками цукру були Потоцькі, Сангушки, Браницькі, Бобринські. Цукровий завод у Млієві, власниками якого були Яхненки – Семеренки виробляв в рік 18 тис. пудів цукру. Вони ж займалися організацією вирощування цукрового буряка картоплі, зерна. В Києві Жорж Дертенман, виходець із Східної Пруссії, заснував кондитерську фабрику, яка випускала продукцію на рівні світових показників. В Катеринославі німець Езау заснував підприємство по виробництву сільськогосподарського інвентарю. В Немирові граф Строганов збудував цукровий завод, млин, електростанцію¹⁵⁵. Такі здобутки в харчопереробній промисловості стали можливими тому, що на ринку праці після відміни кріпосного права з'явилась велика кількість вільних робочих рук Підтримка товаровиробників з боку держави, інвестування власних коштів у будівництво давали позитивний результат.

Схожою щодо розподілу земель між великими власниками і селянами, розбудови харчопереробної промисловості, була ситуація і у Східній Галичині, на Буковині і у Закарпатті. Там 85% всього українського населення було зайнято у сільському господарстві, яке давало до 70% загального прибутку. 40% усіх земель належали польським, румунським, угорським, австрійським і українським поміщикам.

На 1900 рік в Західній Україні було 5527 «панських маєтків» 474 родин. . Приватні власники в Галичині володіли 4 762 896 тис. дес. орної і неорної землі, або на 4 762 896 тис. дес. (1,1%) більше, ніж мільйони селянських сімей. В Галичині було 4084 поміщики¹⁵⁶.

У Східній Галичині мали 1000 і більше га земель, зокрема, Потоцькі, Бадени, Сапєги, Козебродські, Любомирські та інші. Вони вкладали свої капітали у розвиток борошномельної, цукрової, тютюнової галузі а також у винокуріння. На цей час в Галичині працювало 3500 млинів, 900 гуралень та інші об'єкти харчопереробної промисловості. В окремих із них, наприклад, у

---

¹⁵⁵ Енциклопедія історії України. Т. 9; Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С 162.

¹⁵⁶ Осечинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро – Угорщини. Наукові записки Львівського університету. Львів: 1956. Т. 36. серія історична. Вип 6. С. 36.

млинарстві застосовували сучасні технології, так звані американські млини¹⁵⁷.

На рівні окремих повітів і волостей розподіл земель в Східній Галичині за національною ознакою був досить очевидним: в абсолютній більшості були польські поміщики і єврейські землевласники і орендарі. Для підтвердження цієї ситуації можемо послатись на архівні матеріали по Тернопільщині: в Чортківському повіті із - 45 землевласників поляків - 41, євреїв -3, українців -1; в Борщівському повіті із - 72 землевласників – 60 поляків, 12 євреїв,; в Бучацькому повіті поляків – 177; в Тернопільському повіті поляків – 82, євреїв – 8, чехів – 1¹⁵⁸.

Польські і єврейські землевласники від виробленої в їх господарствах сільськогосподарської продукції отримували великі прибутки. Вони їх вкладали в основному у винокурну галузь, будували винокурні заводи, млини. брали ліцензії на вирощування на своїх землях тютюну. Маємо такі статистичні матеріали щодо винокурної галузі. в Бучацькому повіті працювало - 28 винокурних заводів, Бережанському повіті – 24 (Козлів, Потутори, Трегубове та ін.), Борщівському - 25, Заліщицькому – 15, Підгаєцькому – 30 (Новосілка, Зарваниця та ін.), Чортківському – 18, Скалатському – 24 (Баранівка, Глібове та ін.). Хочемо зауважити, що на виробництво горілчаної продукції в Польщі була жорстка монополія. Українці не могли отримати відповідну ліцензію¹⁵⁹.

Такою ж була ситуація щодо вирощування тютюну і виробництва махорки. На Тернопільщині дозволи на заведення тютюнових плантацій мали 32 особи. Кожна із плантацій була від 1948 до 2378 моргів землі¹⁶⁰.

Інші галузі промисловості значного розвитку не получили. Будувались в основному підприємства для задоволення потреб на місцевому рівні. В Бучацькому повіті збудовано - 4 цегельні заводи, - 2 лісопильні, -1 пивоварня і-1 цементний завод. В Борщівському повіті працювала - 1 лісопильня, - 3 цегельних заводи, Досить поширеним було млинарство. В Бучацькому повіті було - 85 водяних млинів, - 4 парових, в Заліщицькому повіті - 22 водяних млинів, - 5 з двигунами і -2 з паровими машинами¹⁶¹.

---

¹⁵⁷ Шандра. В., Аркуша О. Назв. праця. С.146, 162.

¹⁵⁸ ДАТО. Ф.322. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 58 – 65, 77 -78, 101 – 148.

¹⁵⁹ ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3 – 4, 18 – 19, 31, 58.

¹⁶⁰ ДАТО. Ф. 118. Оп. 1. Спр.17. Арк.

¹⁶¹ ДАТО. Ф. 322. Оп.!. Спр. 7. Арк. 37, 43, 32, 33, 43, 58, 82, 83, 104.

Отже, наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. в українських губерніях існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальних форм земельної власності (дворянське і надільне землеволодіння) на користь капіталістичній, що підтверджується як розпадом дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення селянського землеволодіння., його участю у купівлі землі. Залишалась практично без змін лише одна складова земельних відносин: дрібному селянському землеволодінню протистояли величезні поміщицькі латифундії.

Такий стан призводив до соціальної напруги в суспільстві. Потрібні були рішучі і неординарні кроки з боку влади задля подолання такого ненормального явища. Питання про необхідність нової аграрної реформи піднімалося у правлячих колах Російської імперії ще у 90-ті роки ХІХ ст. Було декілька причин, які спонукали владу до початку нової аграрної реформи: це гальмівні впливи общини на прогрес у землеробстві, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві поставив питання про необхідність переходу до нового типу селянського господарства. Головною причиною початку нової реформи С. Ю. Вітте ще у 1898 р. назвав низьку можливість селян сплачувати податки. У Російській імперії сільське населення платило вчетверо менше податків, ніж у Франції, а його матеріальне становище було набагато гіршим.

Аграрні реформи, що проводились іноетнічними землевласниками на українських землях, мають тривалу, складну, інколи трагічну історію. Їх наслідки суттєво впливали на долю українського селянства. Не була виключенням із цього правила і аграрна реформа в Австро-Угорській та Російській імперії середини ХІХ ст. Про кожен із них написано чимало історичних праць. Пильна увага до них з боку вчених і громадськості цілком зрозуміла, оскільки в історії аграрної країни вони визначали долю переважної частини населення.

Селяни ще не забули «змін» 1861 р., а на них, їх земельні відносини уже наближались нові. В кінці ХІХ – початку ХХ ст. аграрна криза в Російській імперії стала доконаним фактом. Її ознаками було малоземелля (багато користувачів землею), демографічний бум. Влада усвідомлювала необхідність певних кроків задля її пом'якшення. У 1902 р. указом царя створена Особлива нарада, якій доручено зайнятися розробкою конкретних пропозицій щодо запровадження аграрної реформи. Уже на тому етапі визнано за необхідне надання селянам дозволу на вільний вихід із общини та надбання ними землі у приватну власність. У 1903 р. уряд скасував кругову поруку, один із залишків кріпосницьких взаємовідносин

(забезпечувала надходження викупних платежів і інших зборів). У 1904 р. скасоване право тілесних покарань селян за виροками волосних судів.

Державні структури Російської імперії усвідомлювали, що економічною основою революції 1905–1907 рр. було земельне питання. Ця обставина змусила Урядовий сенат, міністерство земельних справ і голову уряду П. А. Столипіна невідкладно приступити до реформування аграрного сектору економіки. Ініціатором і провідником аграрної реформи в цій системі координат вважається голова Ради міністрів Російської імперії (уряду) П. А. Столипін. Він планував здійснити її за 15–20 років. У процесі аграрної реформи передбачалося розв'язати проблеми, породжені ще реформою 1861 року: неефективність общинного землекористування; малоземелля селянських господарств; черезсмужжя, далекоземелля, вузькоземелля тощо. Реальністю, яка буде ускладнювати проведення аграрної реформи земельних відносин українського села було те, що селянські господарства співіснували в різних формах: подвірні і общинні. Подвірні господарства на Поділлі становили 94,6%, Волині – 77%, Київщині – 89,3%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3%. На Півдні в Херсонській губернії було 11,3% подвірних господарств, Катеринославській – 3,5%¹⁶². Узгодити їхні земельні інтереси в ході Столипінської і наступних земельних реформ буде надзвичайно складно.

Як передбачалось організаторам аграрної реформи подолати ці та інші проблеми? Найперше, зруйнувати общину, наділити селян землею і створити умови для передачі її у приватну власність селян, надати їм право об'єднувати свої ділянки в одну – відруб і створити хутір на власній землі; заохотити селян купувати та орендувати землю; у територіальних межах імперії здійснювати переселенську політику. Чи здогадувались наші селяни, яка їх чекає доля? Мабуть, ні. Чи відчували вони на інтуїтивному рівні потребу у змінах щодо стану в земельному питанні? Так. Чи будуть ті зміни для них безболісними? Ні.

Нова (Столипінська) аграрна реформа розпочалась з опублікування 3 листопада 1905 р. Маніфесту та прийняття урядовим Сенатом указу «Про відміну викупних платежів», який вступав у дію з 1 січня 1907 р. Цей указ започаткував правові засади аграрної реформи та розпочав реалізацію нової земельної програми. Одночасно розширювалася діяльність Селянського банку з мобілізації

---

¹⁶² Рєєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа. // Історія українського селянства. Т.1. С. 390 – 391.

поміщицьких земель і продажу їх селянам. У 1906 р. уряд передав Селянському банку 9 млн. дес. казенних і удільних земель для продажу малоземельним селянам за зниженою ціною. Однак, селяни хотіли і вели боротьбу у роки революції проти подальшого збереження поміщицького землеволодіння, за здійснення перерозподілу поміщицьких земель між собою на безоплатній основі, за зрівняльним принципом. Вони уважали, що конфісковані у поміщиків землі перейдуть у їхнє користування і таким чином раз і назавжди будуть вирішені усі їхні економічні проблеми. Політичним гаслом селян революційної доби було «Землю тим, хто її обробляє!»

В багатьох випадках вони самочинно приступали до реалізації свого права на землю. На сільських сходах приймали рішення про розподіл між собою необроблюваних поміщицьких земель. Деяких поміщиків проганяли зі своєї місцевості і, щоб вони не змогли повернутися, палили їхні маєтки, їхнє зерно забирали у свої господарства. Влада намагалася зупинити такі дії селян, жандарми арештовували бунтарів, інколи хати їхні спалювали.

Для втілення у життя розроблених урядовими структурами заходів ними підготовлена відповідна документальна база, яка складала основу реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм Столипінської реформи:

1) законодавство про зміну характеру землеволодіння та землекористування;

2) законодавство про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малозаселених регіонів Російської імперії.

До першого блоку законодавчих актів слід віднести: царський указ від 4 березня 1906 року «Про організацію землеустрою та утворення комітету по землевпорядкувальних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій», «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р».; закон «Про зміну і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння» від 14 червня 1910 р».; «Положення про землеустрій від 29 травня 1911 р». Указом 14 жовтня 1906 р. змінювалися строки та розміри банківських платежів, які суттєво спрощували цю процедуру.

Основним державним актом реформи був царський указ від 9 листопада 1906 р. Суть його полягала у наступному: усі землекористувачі (домогосподарі) отримували на підставі своїх заяв у приватну власність ті землі, які знаходилися у їх користуванні на час закріплення. Це могли бути належні їм присадибні ділянки, а також і ті земельні ділянки, які були в общинному володінні, але за умови, що

вони були передані цим «домогосподарям» у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили із общини, були вправі вимагати надання у їх особисту власність замість декількох наділів єдину земельну ділянку – польовий відруб, (знаходився на території общини) з можливістю відселення на неї із подальшим утворенням там самостійного хутора (знаходився за межами общини). Принциповим моментом у цій системі було те, що селянин міг вийти на хутір тільки після закріплення своєї земельної ділянки у приватну власність. Вийшовши із общини, селяни зберігали за собою право користування громадськими¹⁶³.

Побічно, і це було важливо, мало бути ліквідоване багатосмузжя і черезсмузжя. Зведення земель в єдине ціле – відруб, а також облаштування земельного наділу у полі мало засвідчити появу нового господаря на землі. Важливо, що цей процес відбувався добровільно і був вигідний для багатьох селянських родин. До 75% одноосібних господарств відтепер мали землю на одній ділянці, тоді як до реформи майже стільки ж становило черезсмузжя і багатомужжя¹⁶⁴.

Упродовж 1909–1911 рр. прийнята низка законів та доповнень до указу від 9 листопада 1906 р., зокрема, 29 травня 1911 р. закон «Про землеустрій». Його норми регулювали земельні відносини у нових умовах і таким чином значно прискорювався землевпорядний процес у селах з різними видами землеволодіння як з громадським, так і з подвірним.

Закон від 14 червня 1910 р. «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» містив у собі значні нововведення порівняно з указом від 9 листопада 1906 р. Стаття 1 закону закріплювала автоматичний перехід усіх сільських общин, утворених до 1887 р. без проведення загальних внутрішніх переділів земельних ділянок, у приватне особисте або подвірне володіння незалежно від бажання членів общини. Отже, особиста заява селянина уже була не потрібна, а це на практиці значно прискорювало хід реформи. Стаття 56 встановлювала максимально допустимі розміри надільних земель в одних руках шляхом їх купівлі у межах одного повіту. При цьому передбачалася диференціація за регіонами (Великоросія, Малоросія, Бессарабія тощо). Розділ III закону врегульовував права неповнолітніх селян на отримання земельної ділянки¹⁶⁵.

---

¹⁶³ Економічні основи аграрної революції на Україні. К: 1973. С.32.

¹⁶⁴ Шмарчук В. Г., Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ - поч. ХХ ст. // Український селянин 2001. Вип.1. С.46.

¹⁶⁵ Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. К: 2009. С. 95 – 97.

Розглядаючи «переселенське» законодавство слід сказати, що воно сформувалося ще напередодні революції 1905–1907 рр. Основний законодавчий акт переселенської політики затверджений царем 6 червня 1904 р. «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських жителів і міщан-землеробів». Згідно цього документу допускалось два види переселення, яке відтепер не потребувало спеціального дозволу уряду. Для самовільних переселенців встановлювалася заборона з приводу отримання компенсації від громади за свій наділ. Для законних переселенців (ті, що укладали угоду із відповідними державними службами) скасовано вимогу безкоштовної передачі свого наділу громаді.

Фактично цим законом встановлювалося вільне переселення селян, яке мало зменшити гостроту селянської потреби у землі. Зростанню переселенського руху сприяв царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав можливість селянам при переселенні продавати свої земельні наділи односельцям, родичам. Нам не вдалося знайти інформацію на предмет того скільки землі переселенцями було продано. Відсутність таких даних, мабуть пояснюється тим, що часто такі операції здійснювалися у родинному середовищі і вони не реєстрували їх у відповідних земельних установах.

Зі свого боку урядові служби здійснювали агітаційно-роз'яснювальну роботу серед селян на предмет того наскільки вигідно їм переселятися в Амурську область та на Зелений клин, бо там кожному переселенцю гарантовано отримати безкоштовно від 8 до 15 дес. землі¹⁶⁶.

Важливим і, до певної міри новим для багатьох селян було те, що з'явилися можливості передачі землі в оренду іншим селянам, тобто здійснювалась перебудова сільського господарства на засадах господарства фермерського типу. В оренду могли здаватись найперше казенні землі терміном від 12 до 30 років. На ту пору в оренді перебувало біля 20% площ земель селянського землекористування¹⁶⁷.

Значну роль в утворенні хуторів П. Столипін відводив Селянському земельному банку Йому надано 1 800 тис. дес. казенних земель для продажу певними частками селянам. Банк також скуповував поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. Число господарств Полтавської губернії, що купили землю у банку менше 6 дес.

---

¹⁶⁶ // Українська народна ілюстративна газета для селян і робітників. 1909. 8 жовтня.

¹⁶⁷ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.95.

складало 35%, від 6-9 дес. 47% від 9–15 дес. 16%. У 1906–1909 рр. через банк поміщики продали 385 тис. дес. землі¹⁶⁸.

Чимало селян купували у банку землі, та не маючи змоги виплачувати щорічні внески й відсотки, розорялися, а земля у такому випадку поверталася до банку. Зауважимо, що високі ціни, за якими банк продавав землю селянам, були одним із суттєвих недоліків Столипінської аграрної реформи. В даному випадку скористаємось статистичними даними щодо зростання ціни на землю з 1861 до 1906–1915 рр., приведену М. Прядкою. За 100% він бере ціни 1863–1865 рр. У 1891–1895 рр. вони зросли на 381%, у 1901–1905 рр. – на 710%, у 1906–1914 рр. – на 943%¹⁶⁹.

Не слід забувати, що аграрну реформу 1905–1914 рр. уже вдруге започаткували і проводили власне поміщики. Для себе вони і на цей раз також визначили проблеми, які належало вирішити у нових умовах. Першою із них було завдання зберегти своє землеволодіння при частковій продажі (на досить вигідних умовах) своїх земель.

Важливою ланкою Столипінської аграрної реформи було переселення заможних селян на хутори і відруби. Нам видається, що П. Столипін хотів відродити в нових умовах ті організаційно-виробничі форми господарювання, які були у козацькому середовищі – відруби (в них було щось подібне на зимівники та хутори). П. Столипін планував у такий спосіб вирішити щонайменше дві проблеми: ліквідувати багатосмужжя і черезсмужжя, утворити за межами перенаселеного і до того ж збіднілого села міцну верству багатих господарів-селян. На них же покладалися сподівання щодо того, щоб вони з часом заступили товарне виробництво поміщицьких господарств. Однак, в цьому питанні була об'єктивна проблема, Мова йде про общинне землеволодіння, яке було переважаючим на Півдні України, Чернігівщині, Харківщині. Виробити механізм утворення хутору в тих конкретних умовах було досить проблематично. Столипінська аграрна реформа мала лише легалізувати наявне подвірно – спадкове землеволодіння в Київській, Подільській, Полтавській і Волинській губерніях¹⁷⁰.

Заснування хуторів мало відбуватися на надільних, поміщицьких та казенних землях. Селяни-хуторяни мали об'єднувати свої землі в одну ділянку, і розпочинати будівництво хати, господарських приміщень. Ця нова система землеустрою формувала вільне індивідуально-господарське землеволодіння. В українських губерніях, без урахування Волинської, на початок 1916 р. на хутірську систему

¹⁶⁸ Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 61.

¹⁶⁹ Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. К: 2013. С. 12.

¹⁷⁰ Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 137.

господарювання перейшло понад 382 688 селянських господарств, що становило приблизно 11% загальної кількості селянських дворів¹⁷¹. Зауважимо, що до визначення кількості хуторів в історичній літературі мають місце, розбіжності. П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник та В. А. Вергунов в книзі «Аграрна історія України» (с.97) пишуть про 13% селянських дворів на хуторах. Шандра В., Аркуша О. взагалі цю цифру понижують до 7%¹⁷². Такі досить суттєві розбіжності у визначенні відсотків хуторів мають місце, мабуть, тому, що названі автори застосовували різні методики обрахунку.

Такий незначний показник щодо заснованих хуторів можливо пояснюється тим, що залишали общину і виходили на хутори селяни з земельним наділом, як правило, до 6 – ти дес. землі. Якась частина селян не поспішала виходити на хутори і таким чином ставати одноосібниками, очікуючи «прирізки» поміщицьких земель. І, взагалі то, селяни уже давно були налаштовані на отримання землі безоплатно і порівну. Мабуть, тому реформа, яка їм таких можливостей не надавала, була для них річчю взагалі то небажаною. Глухий спротив реформаторським заходам буде не тільки від поміщиків, але й деякої частини селянства.

Доконаним фактом є те, що в хутірських господарствах врожайність зернових була вищою ніж у поміщицьких господарствах. За своїм майновим станом, і саме перше за кількістю землі, хутірські господарства не були рівноцінними. Доконаним фактом є те, що далеко не усі хуторяни стали класом «міцних власників» і не змогли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. На 1917 р. за підрахунками О. К. Мицюка площа хутірського й відрубного господарства становила 17% усієї зручної для обробітку землі¹⁷³.

Здійснення усіх складових аграрної реформи покладене на спеціально утворені губернські та повітові землевпорядкувальні комісії. Вони здійснювали розділ земель між поселеннями, в громаді, під висілки, окремим домогосподарям, на хутірські та відрубні ділянки та розділ загальних угідь. За 1906–1911 роки комісії перерозподілили 31 182 тис. дес. землі, виділили у натурі 1 436 600 одноосібних хуторів та відрубних господарств¹⁷⁴.

На першому етапі Столипінської реформи передбачалось забезпечити поступовий вихід селян із общини і закріплення за ними

---

¹⁷¹ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа. //Історія українського селянства: Нариси. У 2 – х Т. К: Т. 1. С. 405.

¹⁷² Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 138.

¹⁷³ Мицюк О. К. Аграрна політика (1800 – 1925 рр.). Т.2. Ч.1. Подебради. Видання при українській господарській академії в ЧСР. 1925. С. 115.

¹⁷⁴ Мірошнічепко А. М. Назв. праця. С.95.

землі у приватну власність. Чи були готові усі общинники до такого кроку? Мабуть, ні, бо столітні традиції їхнього господарювання пройшли в общині. Малоземельні селяни побоювалися, що руйнування общини (а саме з цього почалися зміни на селі) й закріплення землі у приватну власність може призвести до розорення їхніх господарств. Вони часто виступали проти цих заходів, не поспішали виходити із общини (щось подібне повториться у 1990-і рр. під час деколективізації).

Заможні селяни навпаки, позитивно сприймали можливість виходу із общини, намагалися докупити собі землі, що призводило до «земельної лихоманки». За 1907 – 1913 рр. 263 тис. господарств продали 744 тис. дес. землі. Продаж землі – це рух землі, зміна власника і можливо зміна призначення. Одночасно це було свідченням зростання економічної активності, тобто змін, що здатні впливати на поземельні відносини як в окремому регіоні, так і у межах України. Динаміка цих змін була наступною: у 1905 р. в особистому володінні у Подільській, Київській, Волинській губернії оброблялось 5,8 млн. дес. землі і лише 709 тис. дес. було у приватній власності селян. На 1914 р. особиста приватна власність селян сягала уже 6,7 млн. дес. землі. За той же період земельна власність дворян, духовенства, купців скоротилася на 10%. Колективна приватна власність на Правобережжі (сільські товариства, торгово-промислові товариства, банки, міські та земські управи) та у Волинській губернії придбали 239,2 тис. дес. землі, Подільській губернії – 102,3 тис. дес. і Київській губернії – 64, тис. дес. землі. Разом 406 тис. дес. землі. Окремі селяни придбали лише 19 382 дес. землі. Вони у цьому процесі були на останньому місці. Мабуть першопричиною цього фактору було безгрошів'я¹⁷⁵.

В особистій власності на Лівобережжі (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) на кінець 1905 р. оброблялось 449 890,7 дес. землі, а на початок 1915 р. – 4 188 920,5 дес. землі. У колективній власності на кінець 1905 р. було 866 822 дес. землі, а на початок 1915 р. – 1 172 075,4 дес. землі. Приватними власниками землі там були: дворяни, духовенство, чиновники, офіцери російської армії, міщани, купці, селянські власники, іноземні піддані та інші. Колективними власниками були також сільські громади, селянські та інші товариства, залізниці, адміністративні установи тощо. В означений період землі в особистій власності на Лівобережжі скоротилися від 4,5 млн. дес. у 1905 р. до 4,2 млн. дес. у 1915 р., тобто

---

¹⁷⁵ Шевченко В. М. Еволюція приватної земельної власності на правобережній Україні у 1906 – 1914 рр. (за результатами поточного дослідження). // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 191 – 193.

на 310 тис. дес. Найбільше скорочення особистої приватної власності відбулося у дворян і сягнуло 645,4 тис. дес. У селян - власників у 1905–1915 рр. земельні володіння збільшилися на 270 тис. дес., зокрема, в Полтавській губернії вони становили 39,5 тис. дес. Отже, на 1915 рік кількість купленої землі в українських губерніях порівняно із 1862 роком зростає в 10 разів і досягла 8 206 тис. дес.¹⁷⁶. Чи не засвідчують ці статистичні дані того як боляче і безстрашно українські селяни будуть вести боротьбу за збереження своєї землі від спроб радянської влади її усупільнити (відібрати) в колгоспах, комунах тощо?

Враховуючи те, що у ринковий обіг надходила значна кількість земель, то можна стверджувати, що поземельні відносини за цей період суттєво трансформувалися. Земля стала «цікавою» навіть для тих суспільних верств, які до Столипінської аграрної реформи не могли і мріяти про набуття земель у приватну власність. Значний запит на землю призвів до її суттєвого подорожчання. Десятина надільної землі до скасування викупних платежів коштувала приблизно 64 крб., а після скасування викупних платежів – 190 крб. Найдорожчими були землі у Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській і Херсонській губернії й перевищувала 200 крб. за одну десятину¹⁷⁷.

У ході аграрної реформи відбулись ґрунтовні зміни: селяни ставали повноправними власниками надільної землі і що ще важливіше – купували землю і таким чином також ставали її власниками. Ось цей другий шлях набуття землі із кожним роком зростає. У 1877 році на 100 дес. надільної землі селяни докупили 6,2 дес., а у 1905 році – 27,9 дес. землі¹⁷⁸.

Орендні відносини в ході аграрної реформи розвивалися на основі передачі в оренду в основному казенних земель. Терміни орендування землі були визначені владою від 12–30 років. На 1917 рік в орендних відносинах в українських губерніях було 43,2% селянських господарств, що орендували 6 287 тис. дес. землі (біля 20% площ земель селянського землекористування). На півдні України – 2.400 тис. дес., на Лівобережжі – 1.300 тис. дес., на Правобережжі – 414, тис. дес.¹⁷⁹.

Однією із причин зростання запитів на землю і відповідно зростання її ціни був демографічний вибух, що стався в останній чверті ХІХ ст. До початку ХХ ст. сільське населення України зросло

¹⁷⁶ Прядка М. Назв. праця. С. 12; Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 60.

¹⁷⁷ Лазарович М. В. Економічна історія. Навчальний посібник. К: 2003. С. 219.

¹⁷⁸ Прядка М. Назв. праця. С.11.

¹⁷⁹ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. С. 97.

на 86%, а площа селянських земель лише на 33%. Землі для ведення прибуткового господарства усім не вистачало. В Полтавській губернії сільським господарством займалось 67,6% всього населення. З 1900 по 1910 рр. кількість селянських дворів там зросла на 31 302 господарства, безземельних господарств було 5,2%, а тих що мали 50 дес. і більше – 29,8%¹⁸⁰.

На наш погляд, в історичній літературі цей феномен, з погляду його впливу не тільки на земельні відносини, але й весь спектр соціально-економічних проблем не тільки періоду Столипінської аграрної реформи, але й у наступні роки, ще недостатньо досліджений. Справа у тому, що сільський соціум опинився в екстремальних умовах, вихід із яких на ту пору міг бути тільки за рахунок додаткової кількості землі в особистому господарстві. Не можна сказати, що селяни не шукали виходу з цієї надскладної ситуації. Вони накопичували гроші для купівлі землі, відмовляючи собі у самих необхідних речах, хоч і небагато, але все-таки купували землю. Селяни йшли на ризик, брали землю в оренду. Селянські сім'ї старалися добавити собі землі за рахунок подружніх стосунків. І все ж, землі не вистачало. Де ж її добрати?

У кожному селі була певна кількість поміщицької землі, яку поміщик не вводив в сільськогосподарський обіг. Селяни готові були обробляти і отримувати відповідний прибуток. Ось це і була та стежина, яка, на переконання селян, могла раз і назавжди вирішити їхню земельну проблему і покращити матеріальне становище. Більшість селян чекали і вимагали щораз настирливіше перерозподілу поміщицьких земель. Не розуміли селяни того, що природний приріст сільського населення швидко «з'їв би» поміщицьку надбавку до селянських господарств. Отож, позитивні трансформації у поземельних відносинах, яких очікували і, ближча перспектива для селян, були протилежними, примарними. Таким же примарним було сподівання наших селян на «добраго царя», який мав додати їм землі за рахунок скорочення земель у поміщиків. То був свого роду «селянський монархізм».

За оцінками сучасних економістів – аграрників, Столипінська аграрна реформа була найбільш теоретично обґрунтованою, зрозумілою за своїми цілями і можливими наслідками, основними із яких були – забезпечити вихід селян із общини та його поступ до приватної власності на землю¹⁸¹.

---

¹⁸⁰ //Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. 1913. 3 апреля.

¹⁸¹ Дудка Г., Заремба В., Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні. // Аграрна економіка. 2011. Т.4. № 1-4. С. 123 – 124.

В українських губерніях аграрна реформа, хоч і не була доведена до кінця, мала найбільший на той час успіх. Чисельність українських селян, які до 1 січня 1916 р. вийшли із общини і закріпили землю в приватну власність, була найбільшою серед інших регіонів Російської імперії. Якщо у 40 губерніях Європейської Росії із общини вийшло 24% господарств, то на Правобережжі – 50,7%, на Півдні – 34,2%, на Лівобережжі – 13,8%. На Полтавщині общинне землеволодіння зникло майже зовсім, на Чернігівщині стало переважати особисте землеволодіння, а на Харківщині воно охоплювало близько половини сільських дворів.

На початок Першої світової війни з общини вийшли 12,9% селянських господарств на Полтавщині, 22,5% – на Харківщині, 22,5% на Одещині, 20,9 – на Катеринославщині. У цих місцевостях організаційно-управлінські функції перебрали на себе громади. Подвірно-спадкове землеволодіння ставало нормою звичаєвого права. Громади тут (на відміну від общини) практично не втручалися у регулювання земельних відносин на селі¹⁸².

На другому етапі (з 1911р. і до початку Першої світової війни) в ході реалізація основних положень аграрної реформи сільське господарство отримало хороший результат, підтвердженням чого було зростання виробництва продукції.

Перша світова війна стала останнім етапом аграрної реформи, а антимонархічна революція в Росії не тільки її зупинила, але й започаткувала зовсім інші, революційні підходи з боку значної частини селян, до вирішення земельного питання.

Доба між революцією 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни у 1914 р., для Наддніпрянської частини України, як ми уже зазначали, позначена зростаючою диференціацією селянства, в основі якої була наявна у їх господарствах кількість землі. Заможні селяни продовжували зосереджувати у своїх руках землю. З 1905–1912 рр. вони купили понад 1 млн. дес. землі, у результаті чого земля, що була у них у приватній власності, дорівнювала майже 25%¹⁸³.

На початок Першої світової війни населення українських губерній, що перебували в складі Російської імперії, складало понад 32 млн. осіб, із них селян – понад 27 млн., або 84,81% населення¹⁸⁴. За

---

¹⁸² Ковальова Н. А., Корновенко С. В. та інші Аграрна політика в Україні періоду національно – демократичної революції (1917 – 1921 рр.) Черкаси. 2002. С. 54.

¹⁸³ Маркова С. В. Назв. праця. С.118.

¹⁸⁴ Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 194.

підрахунками М. Н. Лещенка, більше половини селянських дворів залишалися малоземельними або взагалі не мали землі. Сільська біднота становила 50% дворів, середньо заможне селянство – понад 33%, а заможні селяни становили 18% дворів¹⁸⁵. Під посівами в українських губерніях за різними оцінками було від 19 до 22 млн. дес. землі. Кількість селянських господарств досягла 4 200 тис., із них поміщицьких – 33 тис¹⁸⁶.

В багатьох поміщицьких господарствах тривав занепад. Причиною тому було падіння ціни на хліб, зростання ціни на землю, що призвело до падіння у них прибутків. До того ж, з 1910 і наступних років держава надавала преференції на промисловий розвиток (підготовка до війни), а не на сільське господарство.

З початком Першої світової війни взагалі увага з боку владних структур до земельного питання зменшилася. Головним питанням ставало військове. Влада призупинила землевпорядні роботи. Щонайменше 1/3 селян-чоловіків була мобілізована на фронт. Заготівля сільгосппродукції велася в особливий спосіб – через запровадження з 1916 р. хлібної розкладки, для чого створено «хлібармії». За перші три роки війни посівні площі на приватновласницьких землях скоротилися майже вдвічі. У 1916 р. у руках селян виявилось 90% посіву. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р. в європейській частині Російської імперії приватновласницьким господарствам належало лише 10,7% всієї посівної площі¹⁸⁷.

У солдатському середовищі (а це 2/3 селяни) все більшою підтримкою користувалися ті політичні сили, які обіцяли швидкий кінець війни, безкоштовне наділення малоземельних і безземельних селян землею. Одночасно вірус анархії, особливо на завершальному етапі війни, поширював епідемію погромництва. Розгром поміщицьких маєтків, фільварків солдатами, що самочинно покинули фронт, в Новоушицькому, Летичівському, Літинському, Вінницькому повітах став доконаним фактом. До погромів часто долучалися і місцеві селяни¹⁸⁸.

В Російській імперії і на початок ХХ ст. власність селян на землю все ще розглядалася як «особиста» і відокремлювалася від приватної обмеженнями, які влада накладала на право селян розпоряджатися своєю власністю. Ці проблеми у поєднанні з проблемою малоземелля

---

¹⁸⁵ Лещенко М. М. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К: 1956. С. 29.

¹⁸⁶ Ковальова Н., Корновенко С. Назв. праця. С. 32.

¹⁸⁷ Ковальова Н., Корновенко С. Назв. праця. С. 58.

¹⁸⁸ Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни С. 219.

спрямовували енергію селян у політичне річище, тобто вони ставали політично свідомими того, як можна і потрібно вирішувати земельну проблему. Зауважимо, що перший етап політизації відбувся під час скасування кріпосного права. Другий етап – від початку ХХ ст., яке означене такими явищами, як економічна криза 1901–1903 рр.; революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа. Перша світова війна виявилась детонатором, який акумулює усі вищезазначені чинники і надасть їм небаченої до того радикалізації всього суспільства і селянства у тому числі.

Надто складно робити узагальнюючий висновок по історії земельних відносин та їх впливу на долю українського селянства упродовж більш як за 250 років перебування в складі Російської імперії. В загальному курсі історії України такі спроби взагалі відсутні. Чому ми, усвідомлюючи усі складнощі, все – таки вирішили піти цим шляхом? По - перше, в земельному питанні, можливостях для українських селян його вирішення, тобто набути достатню кількість землі для нормального життя аж до середини ХІХ ст. практично нічого не змінилось. Наші селяни попри застосування усіх можливих засобів боротьби за землю: участь в козацько-селянських повстаннях початку ХVІІ ст., участь у Національно – визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, в змаганнях з козацькою старшиною за землю, в роки Гайдамаччини і Коліївщини - попри великі жертви з їх боку так і не змогли навіть наблизитись до вирішення на свою користь земельного питання. Не допомогли їм у його вирішенні такі борці – відчайдухи, як Устим Кармелюк, Олекса Довбуш та багато інших.

Ознакою своєї незгоди, протесту проти існуючого становища в земельних відносинах доби Російської імперії стали декілька хвиль міграції наших селян в малозаселені регіони України і навіть за її межі. Велика кількість селян були безпосередніми учасниками Російської народно – демократичної революції 1905-1907 рр., застосовували в її ході різні способи боротьби за землю. Вони ж, серед інших соціальних груп, складали більшість воїнів на фронтах Першої світової війни, проявляли в битвах мужність і масово гинули. Попри усі перенесені ними страждання, вони так і не змогли вирішити свою головну економічну проблему.

Чому? Однозначної відповіді на це питання не має. Упродовж всього часу супроти селян діяли загальноцивілізаційні, внутрішні, і зовнішні чинники. Приватна власність на землю в усіх європейських країнах була прерогативою владних структур і осіб які їх представляли. Територія України вписувалася у ту канву. Інакше і не могло бути. Наших селян спочатку сусідні держави Велике князівство

Литовське і Річ Посполита позбавили права на землю. Вони ж їм грубою силою нав'язали кріпосну систему. Опинившись у складі Російської імперії, українське селянство було поставлене в ті ж самі рамки, що уже існували для російських селян. Все це відбувалось тоді, коли в більшості країн Європи кріпосна система уже скасовувалась. В усіх дослідженнях сучасних істориків України присутній висновок про те, що усі проблеми, які нам створювали сусідні держави, були тому, що ми в означений історичний період не мали власної державності. Ми повністю з цим висновком погоджуємось.

Щодо внутрішніх чинників, які не дозволяли вирішувати земельне питання в інтересах більшості селян, то ми схильні вважати, що вони були об'єктивного характеру. Приватна власність взагалі не передбачає рівності суб'єктів господарювання, в земельних відносинах зокрема. Об'єктивно існували різні шляхи набуття земель: купівля, оренда, спадкові землі, надбані за службу і так далі. За таких обставин у кожного окремо взятого селянина були свої можливості, які в кінцевому рахунку впливали на його земельні статки і, за великим рахунком, на його долю. Тільки слід мати на увазі, що наявні можливості не завжди перетворюються в реальність. Мали бути якісь додаткові гальмівні процеси в земельних відносинах, які не призводили до позитивного результату. Можемо припускати, що наше селянство дуже неохоче «прощалося» з господарюванням на землі. Общинний характер земельних відносин також завинив у вирішенні проблеми. Гарантія з боку общини забезпечувати збіднілі сім'ї мінімальним «споживчим кошиком» робила їх малопридатними до зміни свого соціального статусу. І, на кінець, демографічна проблема. Дітонародження в тогочасних селянських сім'ях не планувалося, . все відбувалося, як тоді казали, від Бога. Бог дав можливість народити дитину, то так воно має бути.

XVIII – XIX ст. - це час зміцнення економічних позицій Австро-Угорської і Російської імперії і, за рахунок надбаних українських земель, зокрема. Українські землі і селяни, що проживали в той час в них, розглядалися ними лише як надійний засіб їхнього подальшого зміцнення. За таких умов сподіватись на справедливе вирішення земельного питання в інтересах селян годі було очікувати.

Отож, земельні відносини в українському селі, були такими, якими вони могли бути в тих реаліях. На панщині, за наділену паном землю, страждали від непосильної і до того ж майже дармової праці, у війнах, в ході повстань гинули. І лише скасування кріпосної системи та реформи 1848 - 1849 рр., які проводила Австро – Угорська імперія і

реформа 1861 і 1906 – 1914 рр. які проводила Російська імперія, хоч і не в повній мірі і не для всього селянського загалу, все – таки дали позитивний імпульс для вирішення земельного питання. І лише щонайменше два фактори серйозно гальмували подальший прогрес у його вирішенні. Першим із них було те, що надто нерівномірним був розподіл земель між селянами і поміщиками. Другий фактор полягав в непередбачуваному, надто стрімкому зростанні чисельності сільських жителів. Сталось так, що обидва ці фактори проявилися практично одночасно. Суспільство виявилось не готовим до розв'язання цієї дилеми.

Отож, у ході Столипінської аграрної реформи українські селяни із різних джерел все-таки добавили собі землі. У них одразу ж з'явилося бажання чогось більшого, і то якомога швидшого додаткового набуття землі. Для них це був шлях до насильницьких дій, по суті-шлях до революції у земельних відносинах.

На другому полюсі, супротивниками аграрних реформ, виступали великі землевласники. Вони боялися втратити найманих робітників у результаті набуття ними власних земель. В Україні лише поодинокі великі землевласники такі, як Харитоненки, Терещенки, Чикаленки, Журавські поставилися до аграрної реформи сприятливо.

У такому масштабному проєкті, якою була аграрна реформа, деякі із поміщиків так і не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, ставали банкрутами, частками продавали свою землю. Вони стануть основними постачальниками земель на ринок. Ця обставина приведе до зменшення їхнього землеволодіння і збільшення селянського землеволодіння. Радянська історіографія на цій підставі робила висновок, що поміщицьке землеволодіння уже віджило і його необхідно замінити селянським на соціалістичних засадах. Н. Р. Темірова ретельно проаналізувала стан поміщицьких господарств у Правобережжі на початок ХХ ст. і заперечує такий висновок., Вона вважає, що поміщицькі маєтки залишалися крупними товаровиробниками зернових культур і тваринницької продукції¹⁸⁹.

Чимало поміщиків, прийнявши для себе рішення залишитися в аграрному секторі, перш за все, задля вирішення своїх боргових зобов'язань, здавали свої землі в оренду іншим землевласникам, промисловим товариствам, купцям. Орендарі поміщицьких земель або вели власне господарство, або здавали землю в суборенду на умовах половинщини чи за відробітки. Суборендарями переважно були євреї. З часом суборенда була заборонена і відтоді орендарями

---

¹⁸⁹ Темірова Н. Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках правобережної України на початку ХХ ст. // Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 201.

ставали українські селяни. В окремих випадках оренда поміщицьких земель нашими селянами набувала лихварського характеру.

Аграрні реформи поклали початок переходу землі від дворян до не дворян-власників. Вони зламали у свідомості десятків тисяч селян стереотип, що власником землі могли бути тільки поміщики. Ці нові власники будуть продукувати нові підходи не тільки щодо розширення своїх земельних площ, але й в організації сільсько-господарського виробництва. Це нове річище набрало великої потуги особливо в ході Столипінської аграрної реформи.

Відкривався шлях до пришвидшення зрушень і змін у соціальній структурі сільського населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом. За великим рахунком, аграрні реформи середини ХІХ – початку ХХ ст. – це позитив, вони сприяли також початку розшарування у селянській спільноті та її розселення (переходу в інші соціальні групи).

При всій видимості спільних ознак аграрних реформ в Російській і Австро-Угорській імперії, були і деякі відмінності. Українські селяни звільнялись від кріпацтва в Австро-Угорській імперії в нових політико-державних реаліях, а саме, в результаті революційних процесів, влада монархії була обмежена Конституцією. Це в свою чергу зробило запит на створення таких інституцій, які б дозволяли громадянам на ділі реалізовувати надані їм Конституцією права, зокрема, запровадження виборчого права, свободу діяльності політичних, громадських об'єднань тощо.

Відчуття селянами Галичини, Закарпаття, Буковини особистої волі, як нам видається, стане на порядок вищим. Мабуть, це дозволяло тим же поміщикам утримувати ситуацію під контролем аж до початку 1920-х років.

В Російській імперії через пролонгацію абсолютистської монархії з усіма її караючими структурами, в умовах коли їх чиновники до селянина продовжували ставитись як до безправної, сірої маси, протестні настрої в їх середовищі носили перманентний характер. Влада це знала, спроба з її боку взяти ситуацію під контроль черговою аграрною реформою видавалась їм як єдино правильний і можливий захід в тих конкретно-історичних умовах.

Аграрні реформи в Російській імперії були по своїй суті глобальним соціально-економічним явищем. З огляду не цю об'єктивну реальність, історики, економісти, юристи з тих пір і до сьогодні в своїх наукових доробках не оминають питання їх впливу на подальшу долю селянства і всього суспільства. Одні із них вважають їх епохальними явищами, інші – вважають, що вони носили поверховий характер і були проведені лише в інтересах поміщиків.

Ми з цією останньою позицією, такими оцінками аграрних реформи не можемо погодитися. Давайте пригадаємо події, пов'язані з викупом із кріпацтва Тараса Шевченка. З'ясувалося, щоб вирішити цю проблему довелося долучитися досить авторитетним інтелектуалам і, цариці Російської імперії. Виникає питання, чому власник Тараса Шевченка не хотів втрачати «свою власність»? Справа у тому, що згідно економічних відносин в умовах кріпосної системи _ кожен кріпак розглядався лише як товар, який приносив прибуток його «власнику» в даний час і мав виконувати цю роль на тривалу перспективу. Позбавлення поміщиків власності на селян, відпуск їх на волю – це можна вважати революційним кроком, бо цим юридичним актом започаткований процес, який мав відправити у небуття те становища, про яке писав Тарас Шевченко:» село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть...». Так, селянам доведеться ще тривалий час відробляти у пана за отриману волю і надільну землю. Однак, уже не було і не могло бути вороття до попереднього кріпацького стану.

Столипінська аграрна реформа в українських землях Російської імперії проводилася через 40 років після скасування кріпосного права 1861 року, стала наступним кроком на шляху прискореного розвитку капіталістичних відносин на селі. Внаслідок руйнування общини все більше селян почали набувати земельну власність, усувалося черезсмузжя. З іншої сторони – посилювався процес концентрації земель у руках поміщиків і окремих заможних селян, що у найближчій перспективі ускладнить соціальні протиріччя на селі.

Реалізація основних завдань аграрної реформи П. Столипіна відбувалась у короткому, з погляду історичної перспективи, часі. Не варто бути надто категоричним в оцінці її результатів. Деякі історики беруть одну або декілька проблем, які на ту пору не вдалося вирішити, і роблять висновок про невдачу аграрної реформи. До таких проблем найперше відносять те, що в її ході не забезпечено створення твердого капіталістичного ладу на селі, бо збереглася економічна основа кріпосництва – поміщицьке землеволодіння, що земельне питання на селі загострилося, а боротьба селян за поміщицьку землю посилювалася. Дійсно, у 1907–1910 рр. селяни спалили понад 500 поміщицьких маєтків і господарств заможних селян.

У той же час слід визнати, що вирішення надскладних завдань трансформації земельних відносин в ході аграрних реформ розраховано на еволюційний, до того ж досить тривалий проміжок часу.

Історія розпорядилася так, що цього тривалого часу суспільство не отримало. Винуватцем цього непередбачуваного реформаторами, і у першу чергу П. А. Столипіним, розвитку стала Перша світова війна, в якій Російська і Австро – Угорська імперії будуть зятими ворогами. З її початком перервався еволюційний розвиток, поступове вирішення усіх проблем, земельної зокрема, яка до того ж була однією з найгостріших. Недовершеність Столипінської аграрної реформи, її зупинка в умовах війни продукували посилення невдоволення становищем в земельних відносинах серед селянства, солдат на фронті. Політичні сили, що претендували на лідерство в Україні, пропонували нові, на цей раз революційні підходи у вирішенні земельного питання. Чимало селян в українських губерніях ставали їхніми симпатиками, сподівалися, що з їх допомогою вони здобудуть собі кращу долю.

Уроки Столипінської аграрної реформи полягають у тому, що для успіху у такій надскладній справі, держава повинна створити сприятливі фінансові умови для купівлі селянами землі; законом визначити кількість землі, якою може володіти фермерське господарство; має постати реальна множинність форм власності на землю; не допускати спекуляції землею з боку бізнесових структур; аграрна реформа може бути реалізована тільки в умовах політичної стабільності, мирного часу.

Чи вплинули аграрні реформи в Російській і Австро – Угорській імперії середини ХІХ – початку ХХ ст. на хід вирішення земельного питання в українському селі? Селяни та їх господарства в тих умовах з боку влади були лише об'єктом реформування. Вони були приречені господарювати на землі, пристосовуючись до нових економічних реалій. Далеко не усі з цією новою обставиною впорались. З огляду на це можемо сказати, що для тих селян, які мали на час реформи більші земельні площі – їхня доля стане до них більш прихильною. Ті ж селяни, які знаходилися (за земельними статками) на межі, або за межею бідності – їх доля залишалась важкою.

2 березня 1917 р. в Російській імперії перемогла антимоноархічна революція. Російська імперія як державний організм перестала існувати. Внаслідок її перемоги в Росії постав Тимчасовий революційний уряд. Завершувався більш як 250 – річний період перебування українських земель в складі Російської імперії. Українська політична еліта в терміновому порядку повинна була визначитися зі своїм ставленням до нового уряду Росії і своїм місцем в новій державі. З огляду на ці обставини, в порядок денний постало питання про можливість відродження української державності.

Однак, на ту пору українська політична еліта не мала чіткої програми дій з вирішення цієї проблеми. Українські губернії (такий був статус наших територій в Росії до виходу III Універсалу УЦР), а від того часу і до виходу IV Універсалу УЦР, УНР де-юре залишалася в складі Росії. Як засвідчать політичні і військові події в Росії в наступні місяці, наш шлях до виходу із її підпорядкування буде досить складним.

Земельне питання для нової влади в Росії, попри низку реформаторських дій середини XIX – початку XX ст., залишалося далеким від свого вирішення. Новопосталий уряд одразу ж проголосив про намір провести «велику земельну реформу». Зауважимо, що вона мала проводитися на всій території Росії, зокрема і в українських землях. Її підготовку доручили Міністерству землеробства. 12 березня 1917 Тимчасовий революційний уряд Росії видав указ про конфіскацію земель, що належали царській сім'ї, 16 березня 1917 р. націоналізовані усі удільні (землі дворян) і кабінетські землі. 17 березня 1917 р. оголошено, що питання про долю поміщицьких земель будуть вирішувати Всеросійські Установчі збори, а делегати Першого Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів (там були присутні делегати від українських губерній) у травні того ж року однозначно і рішуче виступили за здійснення в країні зрівняльного розподілу конфіскованих земель. 17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня 1917 р. опублікував звернення до населення, в якому закликав утримуватися від самовільних захоплень поміщицьких земель до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами. 28 березня 1917 р. при уряді утворена Особлива нарада з питання про примирні камери (мабуть, вони мали виконувати функції досудових органів) для запобігання непорозумінням у земельних справах.

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про охорону посівів», згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися у тимчасове підпорядкування місцевих продовольчих комітетів, які отримали право здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захоплень землі селянами.

У липні того ж року скасована подальша дія усіх законодавчих актів, що стосувалися проведення Столипінської аграрної реформи. Тоді ж прийняте рішення про передачу у розпорядження Земельних комітетів, утворення яких на місцях набирало обертів, не оброблюваних поміщицьких земель. Разом із тим, і на цьому етапі Тимчасовий уряд виступив проти самочинного відчуження селянами поміщицької землі, оскільки 80% її було закладено у банках. Такий

хід подій, на думку уряду, і ми з цим погоджуємось, міг привести до краху банківської системи. Одночасно здійснювались репресивні заходи проти тих земельних комітетів, які почали роздавати землю, не чекаючи скликання Всеросійських Установчих зборів.

Таким чином, після перемоги антимонархічної революції Тимчасовий уряд став на шлях проведення аграрної реформи, метою якої було здійснити перерозподіл землі на користь тих, хто на ній працював. (Столипінська аграрна реформа передбачала дещо іншу парадигму, а саме: створити невеликий прошарок міцного господаря на селі, який повинен мати землю у приватній власності). Таким бачився урядом шлях до вирішення земельного питання і відповідно становлення кращої долі для селян. Для цього створювалась відповідна юридично-правова основа, вивершенням якої мало стати прийняття Всеросійськими Установчими зборами відповідного закону.

З метою надання аграрній реформі організованості і керованості, Тимчасовий уряд створив Головний земельний комітет у Петрограді і дав розпорядження створювати такі ж органи на рівні губерній, повітів і волостей. Місцеві земельні комітети мали допомагати уряду готувати проект земельної реформи, не допускати самовільного захоплення селянами приватновласницьких земель, здійснювати розподіл у користування орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами.

На 1917 рік в українських губерніях земельне питання було чи не найскладнішим з усіх регіонів Росії. Із 44,1 млн. дес. землі в 9-ти українських губерніях поміщикам належало 8,9 млн. дес. (20,2%), купцям – 3,3, дворянам – 4, селянам – 13 млн. дес. Середнім вважалося селянське господарство, яке мало 9,8 дес., бідним – 5,1 дес. землі¹⁹⁰. Багатоземельних господарств в українських губерніях налічувалось приблизно 500 тис. Їм протистояло 2,3 млн. дворів малоземельного селянства¹⁹¹. До того ж з'ясувалось, що руйнація общини, вихід міцних господарств на хутори, переселення селянських сімей в інші регіони імперії мали короткотерміновий позитивний результат і, за великим рахунком, не вирішували земельного питання. Особливо складним воно залишалось на Волині, Поділлі та Київщині.

Після звістки про повалення влади російського царя українські селяни, самі без будь – якого втручання політичних сил, якби поспішали скористатися новою і, як їм здавалось, слушною ситуацією

---

¹⁹⁰ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. С. 126 – 127.

¹⁹¹ Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст. К: 1999. С. 72.

для вирішення земельної проблеми на свій розсуд. Показовою в плані розуміння селянами її розв'язання є постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що усю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобам у одноосібне та довічне володіння. Такої ж думки дотримувалась редакція газети¹⁹².

В основі тогочасного розуміння селянами вирішення земельного питання було тотальне невизнання приватної власності поміщиків на землю. Одразу ж зауважимо, що селяни виступали не проти приватної власності взагалі, а лише проти приватної власності поміщиків. Вони себе бачили приватними власниками землі. Мабуть, для революційної доби це було нормальним явищем. Місцеві громади та земельні комітети самі ухвалювали рішення про умови земельної оренди, строки та обсяги відчуження землі у поміщиків. Кількість самочинних дій з боку селян різко зростала. Заклики органів Тимчасового і наступних урядів мало впливали на дотримання селянами правопорядку. Вони не хотіли чути закликів уряду і почали захоплювати поміщицькі землі. Це уже було схоже не на аграрну реформу, яку започаткував Тимчасовий уряд, а на початок аграрної революції.

В Україні Земельні комітети почали виникати у другій половині травня – на початку червня 1917 р. Особливо активно створення повітових та волосних земельних комітетів відбувалося у Київській, Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях. На осінь 1917 р. на території України було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів. Як правило, їх очолювали соціалісти-революціонери. З цих пір і, до завершення Української революції, процес створення різних органів по здійсненню землевпорядкувальних робіт на теренах України буде практично перманентним. Така була вимога того часу. Проблема була лише у тому, що кадрів для тих новостворюваних органів було явно недостатньо. Були питання щодо їхнього фахового рівня. Ця проблема не є предметом нашого дослідження. Однак, ми виходимо із того, що від рівня фаховості кадрів, їх громадянської позиції багато чого залежало в плані реалізації земельних законів, постанов, розпоряджень ухвал вищих державних структур. Такі виконавці тих рішень, як голови і члени земельних комітетів, землеміри, рахівники, кур'єри, та інші могли досить суттєво впливати на своєчасне і

---

¹⁹² Лозовий В. С. Назв. праця. – С. 17; // Земля і воля: орган Харківського комітету соціалістів – революціонерів, 1917. 23 березня.

правильне інформування селян щодо важливих рішень органів влади, надати або не надати їм допомогу. На практиці було так, і це ми почерпнули під час роботи над даною темою в архівах. На вищезазначені посади інколи попадали випадкові особи, схильні до корупції. Для них було чи не головним отримати хоч якусь платню за свою роботу, а ще краще – продовольчий пайок. В архівних справах є багато письмових звернень працівників землевпорядних структур до повітових, губернських органів влади про надання їм та їхнім сім'ям різного виду матеріальної допомоги, зокрема, одягу, взуття, продуктів харчування тощо.

Повітові земельні комітети у ту пору, коли у становленні нових земельних відносин ще не було ясності і однозначності, часто діяли на свій розсуд, а вірніше за вимогами селян. Спільним з боку селян до них була вимога – негайно розпочати переділ поміщицьких земель. Однак чіткої уяви як у земельних комітетів так і у селян на вирішення цього питання на практиці не було. Заможні селяни вимагали ділити поміщицьку землю за кількістю робочої худоби в господарстві, бідніші селяни вимагали розподілу земель за кількістю їдців в сім'ї. У тій ситуації земельні комітети реально перебирали на себе функції розпорядників конфіскованих поміщицьких земель, намагалися враховувати інтереси усіх селян. Черкаський повітовий земельний комітет у цьому плані діяв обережно. Він запропонував поміщику М. Мачена «уступити комітету всю рільничу землю в кількості 300 дес., яка буде передана в оренду по одній десятині селянам-біднякам»¹⁹³.

В Кременецькому повіті Волинської губернії активно діяли повітовий і волосні земельні комітети в Кременці, Білокриниці та ін. населених пунктах Кременецький земельний комітет прийняв рішення про взяття на облік млинів і земель поміщика Гуменицького, що розташовувались в с. Лози. В с. Бережці прийняли рішення про конфіскацію земель місцевого поміщика. В с. Антонівці взяли на облік землі графа Ходкевича. Їх було: орних -180 дес., луків – 120 дес., лісів – 700 дес., вигонів – 100 дес¹⁹⁴.

Одночасно із рішеннями повітових земельних комітетів із земельних питань приймалися рішення на чисельних сільських зборах (сходах). На одному із таких сходів у с. Сагунівка Черкаського повіту громада прийняла рішення – церковну землю розділити, тобто віддати в оренду¹⁹⁵. На сході в с. Білокриниця Кременецького повіту

---

¹⁹³ Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К: 1987. С.213.; Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Вінниця: 2018. С. 149 – 154.

¹⁹⁴ ДАТО. Ф.241. Оп. 1. Спр.35. Арк. Арк. 2, 8.; Спр. 75. Оп.1. Арк.2, 12.

¹⁹⁵ Державний архів Черкаської області.. Ф.915. Оп. 1. Спр. 1. Арк.9.

Волинської губернії в січні 1918 р. було присутніх – 68 чол. Вони прийняли досить радикальні рішення : взяти під свій контроль всі землі в їхньому селі, передати під контроль земельного комітету маєток поміщика Бухенця, а у поміщиці Рибіцької та Толубеєвої відібрати 2/3 врожаю 1917 р¹⁹⁶. Нам, по документах архіву, не вдалось прослідкувати яким чином виконувались такі рішення і, чи взагалі вони мали хоч якийсь шанс на їх виконання. Мабуть, справа обмежувалась миттєвим розподілом якогось майна маєтків і не більше того.

На хвилі політичної активності селянства, його готовності до боротьби за землю здійснювала свою діяльність Українська Центральна Рада (далі – УЦР). Селяни сподівалися на її підтримку, , про що свідчать рішення губернських, повітових селянських з'їздів. У травні 1917 р. відбувся перший Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому було 2500 делегатів. Основні принципи земельної реформи в Україні сформовані в резолюції «Про соціалізацію землі», тобто про скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнонародну власність. Землю, згідно тієї резолюції, належало передавати до земельного фонду (тобто державі), а він у свою чергу мав передавати її земельним комітетам, які мали її розподіляти у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що вели господарство власною працею. Общинні землі повинні періодично розподілятися за трудовим принципом¹⁹⁷. Щодо згадки в цьому документі про общинні землі, то, мабуть, учасники з'їзду мали на увазі пасовища, луки та ще невелику частину наявних громадських земель.

Після тривалих дискусій з'їзд прийняв підготовлений перший Універсал (оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 10 червня 1917 р.). Ось якою бачили делегати селянського і Військового з'їздів програму аграрних перетворень: «ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським зборам (Соймові)».

---

¹⁹⁶ ДАТО. Ф.241. Оп.1. Спр.12. Арк.28; Спр. 3. Арк.2, 6, 8, 57.

¹⁹⁷ ДАЧО. Ф. 915, Оп. 1. Спр.1. Арк.17 зв.

Селянські з'їзди тієї пори засвідчили готовність значної частин українського суспільства до глибоких економічних перетворень і, перш за все, у земельних відносинах. У цій важливій справі вони поклали великі надії на Генеральний секретаріат (перший український уряд), Він утворений 15 червня 1917 р. на чолі із В. Винниченком. Тоді ж утворене Генеральне секретарство (міністерство) земельних справ, яке очолив український соціал-демократ Б. Мартос. Одразу ж зауважмо, що названі керівні органи не були самостійними у прийнятті та виконанні прийнятих рішень. Ми робимо цю заувагу для того, щоб не допускати зайвої критики першого українського уряду щодо вирішення земельного питання. Тимчасовий уряд продовжував контролювати усі дії Генерального секретаріату.

Хоча в низах, на рівні сіл не надто зважали на різного роду погрози з боку Тимчасового уряду. Можливо, вони про них і не знали. У 1917 р. вони вели боротьбу за землю щонайменше за трьома напрямками:

– першим із них весною 1917 р. був відносно мирний – потрави посівів, лук, заборона власникам продажу землі, в деяких місцях вимагали перерозподілу орендних земель.

– другим напрямком у липні-серпні 1917 р. стало захоплення поміщицьких маєтків і поділ їхнього майна, земель у Волинській, Подільській, Київській, та інших губерніях. восени 1917 р. головною формою селянського руху стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння: селянські погроми охопили Правобережжя, а у жовтні – Лівобережжя та Південь України.

Причини неухильного наростання в українському селі напруги довкола земельного питання весни та осені 1917 р., поступового переростання еволюційних методів боротьби в революційні полягали у невдоволенні селян зволіканням Тимчасового уряду з вирішенням земельного питання та психологічних потрясіннях фронтників, викликаних Першою світовою війною й антимонархічною революцією в Росії. Названі фактори прискорили налаштування селян на безкомпромисний поділ землі. Вони чекали лише слушного часу для самочинного її захоплення.

Попри досить велику кількість юридично – правових документів, реалізація Тимчасовим урядом основних завдань аграрної реформи в Україні була досить проблематичною. Справа в тому, що в різних регіонах домінували різні форми землеволодіння. На Волині, Поділлі, в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях переважаючим було подвірне (родинно-трудова) землекористування; в Харківській, Катеринославській, на Півдні України – общинна форма

землекористування. Додатковими складнощами у вирішенні земельного питання на нових засадах було те, що усі українські селяни, в усіх регіонах хотіли бути власниками землі, однак у такій кількості скільки може обробити одна сім'я. По суті, селяни не розрізняли понять «власність», «володіння», «користування». Головне для них було мати хоч якусь кількість землі.

До того ж варто враховувати і те, що мала місце специфіка соціально-економічної диференціації в кожному селі, що ускладнювало консолідацію сільських громад. Були також різні підходи до вирішення земельної проблеми у багатих селян (вони мали землю у приватній власності) і у бідних (вони не мали землі у приватній власності). Український незаможний селянин взагалі був проти власності на землю у інших (заможних селян, поміщиків), але хотів сам володіти дещо більшою часткою землі. Ось ця досить неоднозначна (але об'єктивна) ситуація буде спостерігатися на всіх етапах Української революції. Жоден з українських урядів не зможе знайти консенсусу у її вирішенні.

Ускладнюючими факторами у реформуванні земельних відносин була позиція сільських громад і політичних партій. На захист інтересів всього села (за звичкою) на сходах виступила община. Відомо, що Столипінська аграрна реформа серйозно послабила її роль і соціальні функції. Революційні події 1917 р. консолідували селян і сприяли відновленню і зміцненню в окремих місцях общинних зв'язків. Відбувався ренесанс суспільної інституції, яка виявилась необхідною у процесі отримання землі і вона допомагала селянам у цій справі, а також у застосуванні колективної відповідальності (безвідповідальності) за пограбовані маєтки і самочинно розподілені землі поміщиків. Отож, вплив общини на селянське життя у 1917 і наступні роки революції проявився у забезпеченні своїм громадам мінімальних умов виживання, сприяння їх боротьбі за землю, захисту від втручання представників влади¹⁹⁸.

Не було єдиної позиції відносно того, як на практиці вирішити земельне питання серед українських революційних партій (УПСР, УПСФ). Вони погоджувалися з тим, щоб передати відібрані у поміщиків землі земельним комітетам, але не могли знайти способів відносно подвірного землеволодіння. Його ж ділити неможливо. Ще однією проблемою, яка постала влітку 1917 р. у практичній площині було вироблення курсу надбання землі. УПСФ вважала, що землю

---

¹⁹⁸ Український національно – визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К: 2003. С. 149 – 150.

селяни мають купити, а УПСР – викупити у поміщиків землю мала держава.

Для УЦР, в якій були представлені вищеназвані партії, земельне питання виявилось чи не найскладнішим. Справа не тільки у теоретичній новизні цієї проблеми, але й у тому, що УЦР, аж до проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки (далі – УНР), залишалась громадсько-політичною організацією. Здійснення аграрної реформи такою структурою було вкрай проблематичним. Хоча певна робота у цьому напрямі велася. В УЦР досить швидко були сформовані необхідні структури для проведення перетворень у земельних відносинах – секретарство земельних справ, відповідні комісії. За роботу взялися знані фахівці – аграрники Б. Мартос, М. Ковалевський, К. Мацієвич та інші. Комісії обговорювали різні проекти земельної реформи, напрацьовували шляхи для її реалізації. Ускладнювало цю роботу УЦР те, що усі законопроекти мав затверджувати Тимчасовий уряд, перестороги селян-землевласників щодо подальшого збереження у них земель. УЦР намагалася переконати заможних селян, що у ході аграрної реформи придбана ними земля не буде перерозподілятися. Щодо поміщицьких земель, то думка була така: вони підлягали розподілу лише після Установчих зборів.

Такий план дій УЦР не задовольняв малоземельних і безземельних селян і вони, як ми уже про це говорили раніше, почали самочинно захоплювати поміщицькі землі. Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицьких земель проявилася уже влітку і набирала обертів осінню 1917 р. Спроба УЦР шляхом роз'яснення зупинити такі дії селян не давали результату. Сталося швидше навпаки. Селяни, які не мали у власності землі, почали розподіляти порівну, включаючи і землі тих односельців, що мали землю у приватній власності. Це, по суті, був другий фронт боротьби, який досить швидко набрав ознак громадянської війни.

Попри такі чисельні об'єктивні проблеми, Генеральний секретаріат земельних справ у липні 1917 р. приступив до підготовки плану земельної реформи. Однак, у серпні 1917 р. його ж рішенням подальша робота по розробці аграрної реформи передана на місця. Це було, по суті, зволікання з ґрунтовною розробкою аграрної реформи. 5 жовтня 1917 р. Мала рада УЦР повернулася до розгляду питання про земельну реформу, надала повноваження Секретарству земельних справ приступити до її підготовки. Практичне керівництво цим

процесом покладалося на Український земельний комітет, проект статуту якого затверджено на цьому ж засіданні¹⁹⁹.

25 жовтня 1917 р. в Петрограді відбулася подія, яка в історичній літературі має різні означення: революція, державний переворот, заколот. Який би термін ми не вживали, маємо визнавати, що до влади в Росії прийшли радикальні політичні сили. Для УЦР наступали часи, коли знову ж таки, як то уже було в березні того ж року, необхідно буде терміново приймати рішення про ставлення до цієї нової влади в Росії і визначатися зі своїм місцем в новому державному утворенні. Слід сказати, що на цей раз ці питання були вирішені досить швидко. УЦР заявила про не визнання законним приход до влади в Росії Ради Народних Комісарів (Голова В. Ульянов (Ленін)).

II Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (м. Петроград) ухвалив перший законодавчий акт радянської влади у галузі аграрних перетворень, декрет «Про землю». Згідно декрету скасовувалась приватна власність на землю, запроваджувався принцип безоплатного землекористування, поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. У тогочасній Україні декрет більшовиків не викликав особливого ідеологічного заперечення, оскільки політичні сили УЦР підтримували ідеологію ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, в українському селі було не так все однозначно. У нас якби самі собою постали дві течії селян: ті, що мали достатньо землі – не хотіли ніякого перерозподілу і ті, що не мали землі у приватній власності, вважали перерозподіл цілком необхідним. До речі, саме ця остання категорія селян ще активніше буде захоплювати землі та грабувати поміщицькі маєтки. Як приклад, наведемо події в с. Куцівка Черкаського повіту. Там селяни самочинно захопили і між собою розподілили 800 дес. землі²⁰⁰.

УЦР не змогла таким діям ніяк протистояти. До того ж такі дії українських селян ніяк не співпадали з теоретичними напрацюваннями УЦР щодо проведення перетворень у земельних відносинах. Селяни на свій розсуд продовжували втілювати близькі і бажані для них принципи аграрного соціалізму, який базувався на засадах архаїчної справедливості «всім – порівну» і, як кажуть, під «гарячу руку» попадало, перш за все, майно і земля поміщиків.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Третій Універсал, Віднині буде існувати Українська Народна Республіка як федеративна частина

¹⁹⁹ Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні. //Український селянин. 2003. Вип.№2. С. 108.

²⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 1115. ОП. 1. Спр. 13. Арк. 104.

демократичної Російської республіки. Він став поворотним пунктом у державотворенні та у справі визначення стратегії щодо земельного питання. У ньому записано про скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні (дворянські), монастирські та церковні землі в разі перевищення 50 дес. Землі названих суб'єктів господарювання мали перейти у власність трудового народу, щоправда лише як заборона їх відчужувати. У цьому ж документі земля оголошувалась добром всього народу УНР²⁰¹.

Поява в Універсалі такої надрадикальної законодавчої норми була можлива в основному через наполягання представників партії есерів. Наступні дні були такими, що земельне питання, так як воно поставлене в Універсалі, буквально «зірвало» політичні, державні кола УНР. В усі губернські земельні комітети надіслано Універсал УЦР і одразу ж земельні комітети розпочали роз'яснення селянам, працівникам земельних комітетів суть основних положень Універсалу з земельних питань. Так само поступив Київський губернський земельний комітет, який спеціальним розпорядженням вимагав від волосних земельних управ «взяти на облік землі, ліси і подати інформацію про стан справ в повітовий земельний комітет»²⁰². Спр. 6. Арк. 3. Звенигородський повітовий з'їзд прийняв революційне рішення: розподілити поміщицькі землі між малоземельними і безземельними селянами безкоштовно за нормою на сім'ю від 3-6 душ – 3 дес., 6-8 душ – 3,5 дес., і 9–12 душ – 4 дес. землі²⁰³. Дахнівський земельний комітет звернувся з проханням до Черкаського повітового земельного комітету передати 950 дес. земель нетрудових господарств селянам Дахнівської волості²⁰⁴. Селяни Дахнівської волості оперативно провели облік земель поміщика Бразоля і встановили, що він володіє 100 дес. ріллі і 100 дес. луків; поміщик Штафинський володіє 250 дес. луків. Всього вони нарахували і взяли на облік 750 дес. землі, яку мешканці волості мають бажання набути у свою власність²⁰⁵.

Із вищезначеного випливає, що на місцях були самі різні підходи до вирішення там земельного питання: негайна конфіскація поміщицьких земель, передача в оренду селянам, передача у

---

²⁰¹ ДАЧО. Ф.1. Оп. 1. Спр.1. Арк. 103; Селянство Черкащини в добу Української революції. Зб. документів і матеріалів. Черкаси. 2017. С. 22, 23, 29, 33, 47.

²⁰² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 – х Т. К: 1996. С. 400; ЦДАВОУ України. Ф. 1061. Оп. 1.

²⁰³ ДАЧО. Ф. 915. Оп. 1. Спр.1. Арк. 33.

²⁰⁴ ДАЧО. Ф.1. Оп -1. Спр. 1 Арк.35.

²⁰⁵ ДАЧО. Ф.1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

розпорядження земельних комітетів і навіть бажання набути у власність, тобто купити поміщицькі землі.

Різні, часом взаємовиключні напрацювання щодо нових підходів у земельних відносинах призвели до політичної кризи в УЦР. Керівництво Секретарства земельних справ пішло у відставку, протестні дії були з боку великих землевласників, фінансових кіл, цукрозаводчиків, союзу польських землевласників. В. Винниченку довелося пояснювати, що відповідне положення Універсалу слід розглядати лише як погляд УЦР на дане питання, а кінцеве рішення буде за Українськими Установчими зборами.

Зважаючи на важливість земельного питання для долі Української революції, уряд УНР обговорював його усі наступні дні. В результаті склалася загальна думка: варто відтермінувати процес скасування в УНР приватної власності на землю. Така позиція може бути зрозумілою з огляду на неоднорідність політичних сил, представлених в УЦР. Провідні діячі УЦР, зокрема, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Туган-Барановський та інші у своїх виступах на засіданнях УЦР, в опублікованих працях сформулювали своє бачення вирішення аграрної проблеми в Україні. В. Винниченко відстоював принцип соціалізації землі, М. Грушевський – ідею передачі землі у приватну власність селянам. Принципова позиція голови УЦР М. Грушевського і на цей час була у тому, що вся земля повинна бути в руках тих, хто її обробляє. Земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників²⁰⁶. Проте сильний тиск землевласників з одного боку, самочинні дії селянства по захопленню поміщицьких земель з другого боку, ускладнювали конкретний і, що було дуже важливо в тих умовах, реалістичний вибір політичного курсу у визначені соціальної опори, на інтереси якої спрямовувалась би її земельна політика. Як покаже найближчий час така невизначеність буде дорого коштувати і УЦР і Українській революції.

«Чорний переділ» з боку селян йшов повним ходом, що змушувало УЦР пришвидшити розробку аграрного законодавства. 10 листопада уряд УНР прийняв рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих, (відшкодування їм збитків передбачалось здійснити дещо пізніше). 15 листопада 1917 р. уряд створив комісію на чолі з Б. Мартосом для підготовки планів аграрної реформи. В принципі це мав бути земельний закон. Після напружених дискусій 14 грудня 1917 р. проект земельного закону був представлений на обговорення VIII сесії УЦР. Основні його положення були такими:

---

²⁰⁶ ДАЧО. Ф.1. Оп. -1. Спр.1. Арк.41.

- скасування без викупу приватної власності на землю;
- заборона продажу і передачі землі в оренду;
- розпоряджатися землею могли лише земельні комітети;
- зрівняльному розподілу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам;
- трудова норма земельного наділу зменшувалася з 50 до 40 дес²⁰⁷.

Зауважимо, що із основних положень цього документу, як і після появи попередніх аграрних документів, розпочалися тривалі і гострі дискусії і найбільше з приводу норми трудового наділу у 40 дес., яку більшість вважала зависокою і наполягали на здійсненні повної соціалізації землі. У кінцевому рахунку в УЦР зійшлися на тому, що необхідно підготувати новий земельний законопроект. Б. Мартос не зміг впоратись з прийнятного для більшості членів УЦР курсу на вирішення земельного питання, пішов у відставку. Секретарство земельних справ очолив есер О. Зарудний.

Ось у такий спосіб відбувалися трансформації в земельних відносинах українського села упродовж 1917 р. До того ж селяни були цілком задоволені перспективою передачі відібраних поміщицьких земель у спадок своїм дітям, хоча єдиної лінії у розподілі поміщицьких земель між селянами не було. У цій справі здійснювався пошук оптимальних для кожного регіону шляху – від передачі поміщицьких земель громаді чи земельному комітету – до розподілу по дворах.

На початок, нового, 1918 року ускладнилася військово-політична ситуація довкола УНР. В спішному порядку прийнятий IV Універсал УЦР. Віднині УНР оголосила про свою незалежність від Росії. Це означало, що і в земельних відносинах наступають нові часи і нові можливості для їх подальшого реформування.

18 січня 1918 р. уряд В. Голубовича у терміновому порядку, без обговорення прийняв Земельний закон (опублікований у м. Житомирі), основною ідеєю якого було скасування права приватної власності на всі землі. Верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів надавалося УЦР, а на місцях – на земельні комітети. Отримання селянами земельного наділу та користування ним мало бути безкоштовним. Передбачалося, що землекористування могло бути індивідуальним і сільськими громадами та добровільними товариствами. Землекористування з дозволу громади могло бути спадковим. Велике землеволодіння мало бути урізаним і за рахунок цього мало відбутися наділення землею

---

²⁰⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К: 1991. С.119.

малоземельних і безземельних селян. Поза зрівняльним розподілом залишалися землі, що містили природні багатства, дослідницької справи, для будівництва залізниць та інших промислових потреб. Принцип зрівняльності у земельних відносинах мав корегуватися за допомогою податкової політики²⁰⁸.

Усі вищезначені норми закону «Про землю» у своїй більшості мали задовольняти інтереси селянства. Проте були і такі норми, з якими воно, по крайній мірі якась частина, не могла погодитися. Мова йде про скасування приватної власності на подвірні, індивідуальні та куплені землі. Це було більше подібним на популізм, бо на практиці ці завдання виконати було неможливо. Втрачати такі землі селяни аж ніяк не хотіли. М. Шаповал, один із провідних діячів УПСР і УЦР, у положеннях земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності²⁰⁹.

Земельний закон від 18 січня 1918 р. підтвердив положення Третього Універсалу про ліквідацію на території УНР приватної власності на землю. Земельні комітети аж до скликання Установчих зборів мали керувати цим процесом. Земля мала передаватися селянам безкоштовно у користування. Зауважимо, що приватна власність скасовувалася на поміщицькі, церковні землі і це було зрозуміло з погляду революційної доби. Однак, земельний закон УНР від 18 січня 1918 року не спрацював, не заспокоїв українських селян, не був і. не міг бути реалізований в тих конкретно-історичних умовах. Мабуть, його варто розглядати як прогноз на перспективу. З іншого боку, заклик УНР до селян з вимогою повернути захоплені землі власникам сприймалися ними як відстоювання керівництвом УНР інтересів буржуазії. Селяни в своєму баченні вирішення земельного питання пішли значно далі того як то бачилось керівникам УНР. Оголошену експропріацію поміщицької землі селяни розуміли лише як перехідний етап на шляху до спадкового землеволодіння і до особистої приватної власності.

Таким чином, у 1917 – початку 1918 р. у настроях значної частини селянства було очікування аграрних перетворень і невпевненість, що уряд УНР зможе їх реалізувати. По суті, селяни уже на початковому етапі революції пішли далі УЦР. 15 квітня 1918 р. створений Всеукраїнський земельний комітет задля координації роботи місцевих земельних комітетів. Селом оволоділа аграрна лихоманка. Застосування в українському селі «революційного права» ставало

---

²⁰⁸ Українська Центральна Рада. : документи і матеріали. 1992. Т.2. С.23.

²⁰⁹ Там само. С.128.

звичним явищем. Можливість, яка також ставала реальністю, безкоштовно отримати землю, призводила до обмеження прав односельців, інколи уже на тому етапі при вирішенні земельних проблем вдавалися до зброї.

На початку березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Народне міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолив соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Він розумів, що Земельний закон від 18 січня потребував деяких уточнень, зокрема щодо долі тих селянських господарств, що мали 12–15 дес. землі. Наступною проблемою було те, на який час передавати селянам землю у користування. Була думка, що з огляду на непевну ситуацію варто цей термін обмежити одним роком. Невизначеність з таких засадничих питань означала, що кінцева концепція земельної реформи Центральною Радою так і не була розроблена. До того ж, на весну 1918 р. стало зрозуміло, що зрівняльний принцип, який застосовувався при розподілі поміщицьких земель і вважався необхідним та справедливим з боку селян, явно ставав недоречним на наступному етапі реформування земельних відносин, коли в межах одного села зіткнулися земельні інтереси заможних і малоземельних селян України.

На весну 1918 р. село наче потонуло в анархії нового перерозподілу. Заможні селяни категорично виступали проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання. У деяких випадках, як це мало місце у Лубнах, заможні селяни пішли ще далі – вони поставили питання про відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого мінімуму тієї землі, яка залишається за господарством, передачу решти землі малоземельним²¹⁰.

У березні-квітні 1918 р. УЦР підготувала рішення, згідно якого мав бути виконаний Закон про землю від 18 січня того ж року. На цей час селяни уже розгромили до 50% маєтків у прифронтових повітах Подільської та Волинської губерній, а заможні селяни були категорично проти соціалізації і виступали за збереження приватної власності на землю. Зблизити ці позиції було неможливо.

Обставини весни 1918 р. склались так, що УЦР не змогла реалізувати свою аграрну програму. Обтяжуючим для УЦР елементом у земельному питанні була позиція німецької влади, яка виступала проти соціалізації землі в УНР, видала указ про відновлення власності поміщиків на землю. Додамо ще, що і українське селянство, про що мова йшла раніше, тепер уже було не за соціалізацію землі, а за те,

---

²¹⁰ Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. Кн. 1 1921. С. 141 – 144.

щоб бути вільним господарем на своїй землі, тобто тій землі, яку вони в різні способи уже набули з літа 1917 року. Чи зрозуміли керівники УНР ось таку непередбачувану зміну у планах селян щодо подальшої долі земельних відносин покаже найближчий час.

Таким чином, земельна політика УЦР з весни 1917 і до весни 1918 рр. пройшла складний шлях від розробки у самих загальних рисах весною-влітку 1917 р. концепції земельної реформи, до підготовки загального земельного закону осінню 1917 – взимку 1918 р. Годі було сподіватися на те, що затверджений закон міг бути досконалим. Аналіз рішень, виступів діячів УЦР наводить на думку, що вони якби не помітили кардинальної зміни до трансформацій у земельних відносинах самих селян. Вони також за рік революції пройшли шлях від вимоги ліквідації поміщицького землеволодіння та перерозподілу їх земель між собою – до усвідомлення простої істини – а чому ми, ті хто працює на землі, не можемо бути власниками вивільненої землі? За таких обставин завершити аграрну реформу так як це було розроблено щонайменше на теоретичному рівні уже було неможливо.

У 1917 р. започатковані такі зміни в державному будівництві України, в земельних відносинах, зокрема, що вони у своїй сукупності вчинили кардинальні впливи на долю українського селянства. Воно втягнулось у вир політичного життя при одночасних революційних діях щодо вирішення земельного питання. По-суті, той рік у цьому відношенні виявився стартовим. Ніхто ще не міг передбачити наступні етапи. Вочевидь було лише одне: здолати вікові правила у земельних відносинах, які для нашого селянства мали надто обтяжливий характер, буде досить складно.

У той же час на горизонті після декількох століть бездержавності з'явилась надія і, що саме головне, власна державна структура – УНР, яка спробувала, і то досить радикально, уже на тому етапі здійснити суттєві корективи в земельних відносинах українського села і відповідно щодо долі українського селянства.

Українська Держава на чолі з П. Скоропадським у значній мірі постала тому, що з погляду крупних землевласників потрібно було покласти край подальшому проведенню соціалізації землі, прихильників якої навіть серед селян з середніми земельними статками залишалось все менше і менше. Це зовсім не означало, що аграрна реформа не потрібна. Навпаки. Тільки потрібно було врахувати усі, або принаймні більшість суперечностей, які з'явилися у підходах до реформування земельних відносин попереднього періоду. До них можна віднести такі:

1) довкола максимальної норми землекористування в окремих регіонах України;

2) принципи підходу до визначення контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля;

3) визначення засобів розподілу земельного фонду²¹¹.

П. Скоропадський, звернувшись з «Грамотою до всього українського народу», заклав фундамент аграрної реформи, розпочав новий (старий) курс у земельних відносинах Української Держави з підготовки законодавчої бази. Основними його засадами були:

- відновлення і функціонування приватної власності на землю;
- свобода укладання договорів купівлі-продажу землі;
- велика земельна власність має бути скасована;
- відчуження у великих землевласників за викуп частини земель, які мали передаватися малоземельним селянам;
- поміщики мали передати частку своїх земель у державний банк для утворення державного земельного фонду;
- хлібороби повинні отримати право на володіння землею у межах 25 дес. за викуп при посередництві держави шляхом переділу земель великих земельних маєтків.

Проблемність ситуації полягала у тому, що за результатами усіх новацій в земельних відносинах українського села попереднього 1917 року у селян утвердилася думка, що земля уже їхня і вона має їм належати безкоштовно. У гетьмана П. Скоропадського була дещо інша думка. Він діяв рішуче і уже 29 квітня 1918 р. оголосив про відновлення в Українській Державі приватної власності на землю. 24 травня уряд обговорював законопроект міністра земельних справ В. Г. Колокольцева «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави». 14 червня опублікований Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким вводились обмеження на земельні володіння у рамках 25 десятин, (щоб не допустити появи нових латифундистів). З іншого боку, задля недопущення колективного господарювання, купівля землі могла бути здійснена однією особою, або ж товариством, яке мало її розділяти між собою. Передбачалась ліквідація великих маєтків, які у примусовому порядку мала викупити держава. Як бачимо, П. Скоропадський та його уряд проявляли послідовність у реалізації розробці ними аграрної програми, по крайній мірі, на законодавчому її забезпеченні, чого не можна сказати про поміщиків.

---

²¹¹ Верстюк В. Ф. Назв. праця. С. 247.

Вони були проти такої аграрної реформи, допускали лише поверхневі зміни в їхньому землеволодінні. У принципі позиції уряду і поміщиків можна було б узгодити, якби не було селянського фактору. Селяни уже не хотіли бачити поміщиків як таких і, щоб вони не повернулися, розпочали збройну боротьбу, яку підтримали політичні діячі зліквідованої П. Скоропадським УНР (крім М. Грушевського).

П. Скоропадський не міг з цією реальністю не рахуватися. Трансформації у земельних відносинах ставали неминучими і то бажано якомога швидше. Отже, як і у добу УНР, ситуація якби повторювалася. Влада розуміла, що курс реформ потребував тривалого часу, але його не вистачало, селянська боротьба за землю наростала. Це пришвидшувало дії влади, змушувало її йти на компроміс задля негайного наділення селян землею. До речі, саме у такому курсі уряду були переконані і представники німецької окупаційної влади. Проте склалося так, що виконати це виявилось неможливим. З літа 1918 р. військове питання у діяльності уряду П. Скоропадського висувалося на перший план.

Можемо стверджувати, що запропонована урядом земельна реформа була компромісом. Проблема була у тому, що ніхто не хотів уступати. Навіть за 10 днів до падіння Української Держави 5 листопада 1918 року на з'їзді хліборобів вирішення земельного питання його учасниками бачилось дещо спрощено. Вони пропонували зайнятись врегулюванням орендних відносин, вважали неприпустимим з боку влади здійснювати примусове відчуження землі, а банк, на їх погляд, мав зосереджувати тільки казенні землі²¹².

Можна припустити, що не могли селяни зрозуміти, а тим більше підтримати рішення уряду П. Скоропадського про створення «земельного військового фонду», з якого передбачалось наділяти землею офіцерів-українців колишньої російської армії²¹³. На ділі сталося так, що ні поміщики, ні селяни не були задоволені запропонованим П. Скоропадським реформаторським курсом. Поміщики так і не змогли перебудуватися до нових умов, брутально поводитись з селянами, не бажали прощатися хоч з якоюсь часткою своїх земель. Вихід з цієї ситуації П. Скоропадський бачив у тому, щоб у примусовому порядку примусити селян обробляти панські землі. Він, як відповідальний державник, добре розумів, що незасіяні землі – це голод на найближчу перспективу.

---

²¹² // Голос Києва. 1918. 16 травня.

²¹³ ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп.3. Спр. 6. Арк.34 – 34 зв.

Селяни у своїй значній частині, підбурювані есерами, більшовиками, не погодилися з вимогами влади здійснювати обробіток земель і почали втікати у ліси, де організовувались у повстанські загони. У ході їхньої збройної боротьби тільки у Єлисаветградському повіті було вбито 150 поміщиків. Гетьман навіть за таких обставин не зупинив аграрну реформу. Він уважав, що земельне питання має бути вирішене на основі порядку, закону, співвідповідальності усіх зацікавлених сторін. Тому він пропонує, щоб держава приступила до викупу землі у поміщиків, а селяни повернули поміщикам самочинно захоплені землі. Певні надії гетьман покладав на державний земельний банк, як кредитора. За короткий час банк купив у поміщиків 150 тис. дес. землі, а у перспективі мав довести цю величину до 10 млн. дес. землі.²¹⁴ У разі виконання цього завдання 400 тис. селянських дворів додатково отримали б нові землі. При цьому 4 100 тис. селянських дворів відповідно залишались би у стані невирішеності своїх земельних проблем.

Більшість дослідників аграрної реформи уряду П. Скоропадського вважає, що пропонована ним аграрна реформа носила половинчастий характер і ніхто нею не був задоволений, що і робило неможливим її виконання. Додатковим ускладнюючим елементом для гетьмана була позиція німецької влади. Німеччина у конфлікті між селянами і поміщиками однозначно стала на сторону поміщиків. Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від політичних і економічних інтересів Четверного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Українській Державі, проте не могли допустити кардинальних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. За таких умов гетьману не було дозволено ліквідувати велике землеволодіння²¹⁵. Така позиція німецької влади цілком влаштувала українських поміщиків. Уряд П. Скоропадського вони підтримували суто із прагматичних інтересів задля збереження свого великого землеволодіння.

Аграрна реформа в Україні упродовж 1917–1918 рр., за винятком стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, з боку українських урядів УНР і Української Держави залишалася «декретованою», тобто ще не реалізованою. Гетьман П. Скоропадський де-юре підтвердив право поміщиків на земельну власність і оголосив її недоторканою. Його залежність у вирішенні

---

²¹⁴ ЦДАВО України. Ф.106. Оп. 3. Спр.13. Арк. 5 – 7.

²¹⁵ // Голос Києва. 1918, 23 липня, 28 серпня.

аграрної проблеми в Українській Державі від німецької влади була, мабуть, ще більшою, ніж УЦР від Тимчасового уряду. Ми погоджуємося з Є Чекаленко, який цілком слушно вважав, що слабкий уряд не може провести аграрну реформу²¹⁶.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування так і не наблизившись до вирішення аграрної проблеми. Спроби уряду П. Скоропадського реставрувати поміщицьке землеволодіння, хоч і в дещо обмеженому вигляді і в такий спосіб повернути долю українського селянства до попередніх часів – то уже була справа майже неможлива.

Переможне антигетьманське повстання, дійсно широка підтримка його селянськими масами поставила на порядок денний розв'язання найпекучішої проблеми для відновленої УНР – земельної. У той час, при ще не достатньому рівні національної свідомості широкого селянського загалу, коли ідея української державності ще не стала домінуючою серед селян, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення в ході її реалізації селян землею, могло значно збільшити соціальну базу підтримки української державності, забезпечити перемогу національної революції.

Ще 21 листопада 1918 р. Директорія видала «Наказ селянам №1», яким передбачалося заборона купівлі та продажу землі, а селян закликали до порядку та спокою. 15 грудня 1918 р. опубліковане «Розпорядження Директорії УНР», яким оголошувався курс на аграрну реформу: розпорядником землі визнавався уряд Директорії; приватні землі, крім трудових і дрібних селянських господарств, мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян²¹⁷.

Так, з другої половини грудня 1918 р. розпочався процес відновлення УНР. Верховним органом у ній на цей раз була Директорія на чолі з С. Петлюрою. Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися у аграрній політиці у період Директорії УНР, необхідно проаналізувати програмні положення і політику українських партій, що мали вплив на вирішення аграрного питання. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за проведення аграрної реформи на принципах соціалізації. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм

---

²¹⁶ Верстюк В. Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів. // Історія українського селянства. К: 2006. Т.1. С.550.

²¹⁷ Пиріг Р. Земельна реформа П. Скоропадського: німецький вплив. // Український селянин. 2008. Вип.11. С. 15.

УПСР та УСДРП і підтримували «трудове сільське господарство» на засадах приватної власності²¹⁸.

Основні політичні супротивники Директорії – більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації землі. Потрібно зазначити, що пропаганда більшовиків була помітним чинником, який впливав на аграрну політику Директорії, оскільки вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу для того, щоб привернути селянство на свій бік.

25 грудня 1918 р. опублікована Декларація, в якій оголошено, що до остаточного вирішення земельного питання усі трудові селянські господарства залишаються у користуванні їх власників, а інші землі (насамперед поміщицькі) переходять у користування безземельних та малоземельних селян.

На місцях замість земельних комітетів розпочалося створення земельних управ, які мали виконувати основні завдання аграрної реформи, що була проголошена ще 25 грудня 1918 р. Однак, з невідомих причин реалізацію аграрної реформи уряд відклав майже на півтора місяці. Поки уряд Директорії обдумував засоби реалізації аграрної реформи, селяни, як це було і у 1917 р., на своїх з'їздах у Харкові, Києві вітали Директорію і вимагали відновлення чинності земельного закону УЦР та скасування приватної власності на землю, що діяв в добу Гетьманату²¹⁹.

Партія есерів та Всеукраїнська селянська спілка підготували нову аграрну програму. Новим у ній було зниження норми землекористування з 25 до 20 дес., за користування землею селяни повинні були сплачувати податок.

На початку 1919 р., через три тижні після відновлення влади УНР в Києві, радянська Росія на східних кордонах УНР розпочала бойові дії проти неї. За таких умов військове питання висувалось на перший план. Викликає подів те, що навіть в таких екстремальних умовах, якщо брати до уваги щільність в часі щодо вироблення програмових засад реформування земельних відносин, то було зроблено досить багато.

За браком часу, за основу для вироблення земельного закону уряд Директорії взяв відповідний закон УЦР і у дещо зміненому вигляді 8 січня 1919 р. ухвалив представлений «Закон про землю в УНР», який з провідних партій підтримали УПСР та УСДРП, а УПСФ, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти. Ним

---

²¹⁸ ЦДАВОУ України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

²¹⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Серентон. 1963. Т. 3. С. 201 – 203.

передбачалось: скасування приватної власності на землю в УНР; отримання селянами в процесі перерозподілу мінімального розміру земельної ділянки (5–6 дес.), передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безоплатній основі та оренди строком не менше 10 років. Це було не що інше, як націоналізація землі конфіскаційним шляхом. Держава ставала єдиним власником землі. Приватна власність на землю в УНР будь-кого скасовувалась. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, у розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів, але місцеві земельні управи у кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на селянський двір. Не виключалась можливість створення добровільних кооперативних хліборобських спілок.

Земельний закон УНР доби Директорії скасовував приватну власність на землю і вона ставала «добром народу». Земля відводилася земельними управами у приватнотрудове користування селян, але, як показав подальший досвід, рівень свідомості та організованості селян не дозволив втілити і цю демократичну норму закону. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісій по технічному проведенню земельної реформи, «об'єктивного рішення годі чекати, мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись». За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадкове користування, але на ділі цей процес повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство у переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадкове землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі. У своїй постанові ще від 11 грудня 1918 р. по земельному питанню УПСР та Селянська спілка звернулися до Директорії УНР і запропонували, щоб у селянських господарствах залишалось до 20 дес. землі. Врешті, зупинилися на гранично найбільшій нормі у 15 дес., яку М. Шаповал вважав «головним пунктом закону». Він стверджував, що виходив із конкретних даних, згідно яких землі в УНР вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). і лише у Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу норму – 5 дес. землі. За великим рахунком можна припустити, що норма у 15 дес. була політичною, не відповідала економічним інтересам держави, бо у такому разі було б відсутнє крупнотоварне виробництво сільгосппродукції.

23 лютого 1919 року цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що «земельний закон Директорії

скерований виключно на те, щоб забезпечити землю трудове селянство»²²⁰.

На наш погляд, у земельному законодавстві Директорії допущена велика помилка щодо земель підданих чужеземних держав, які не зараховувалися у запасний земельний фонд УНР. Можливо, такий крок в перспективі мав сприяти налагодженню близьких контактів перш за все з Польщею. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення в суспільстві і дало підстави для більшовицької агітації проти Директорії.

У тих надскладних умовах Директорії було досить складно забезпечити інформацію селян про завдання аграрної реформи. Вони часто не мали уяви про те, що відбувається і чого варто очікувати. Не завжди були узгоджені позиції щодо проведення аграрної реформи і з повітовими комісарами, які часто порушували видані у земельній справі закони та інструкції²²¹.

Який же принцип аграрних перетворень закладено у земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і дослідники у подальшому по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші - що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактування, бо вказував, що землею, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватися як націоналізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не брала на себе функції роботодавця, не наймала селян для праці на ній. Держава через земельні управи передавала землю у приватно - трудове користування окремим господарствам або товариствам. До того ж земля господарств могла переходити у спадщину. Це не що інше як соціалізація.

Отже, у земельний закон закладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфісковувала у поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім мала передавати землю у приватно - трудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність партії есерів, так і боротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії в земельному питанні. Ця боротьба у тих надскладних військово-політичних умовах завершилася компромісом. Селянство, звичайно ж, було далеке від теоретичних суперечок політичних партій. Воно хотіло

---

²²⁰ // Республіканські вісті, 1918, 13 грудня. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1929 рр. Нью – Йорк. 1969. В 4 – х Т. Т. 4 С. 45 – 47.

²²¹ Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР. /Укр. істор. журн. 1997. № 2. С. 74.

якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої нарізки землі: «головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування»²²².

Таким чином, закон про землю Директорії УНР був швидше за все політичним документом, він мав на меті якомога швидше залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені у законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати роль, яка йому відводилася, – забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави

Для правового забезпечення аграрної реформи УНР видала низку інших законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі, 16 січня 1919 р. Міністерство земельних справ затвердило план проведення земельної реформи, за яким передбачалося:

– до початку весняного посіву, у найзагальнішій формі наділити землю кожному селу;

– знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи,

У лютому 1919 р. опублікована «Інструкція про порядок наділення трудящого народу УНР землею». Для реалізації цього завдання на місцях активізувалась робота по створенню повітових, волосних та сільських земельних управ. Перші кроки вищеназваних установ по проведенню земельної реформи проходили у складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди В. Чеховського, С. Остапенка та Б. Мартоса. Поступова втрата Директорією території УНР унеможлиблювало проведення на втрачених територіях аграрної реформи, хоча Директорія ще продовжувала видавати відповідні декларації, зокрема, і у час перебування у м. Рівне. Не змогла Директорія як, власне, і селянство УНР, у ту пору подолати принципову суперечливість щодо форм володіння землею. Селяни були проти приватної власності на землю у поміщиків, але вважали, що, як це було записано в резолюції селянського з'їзду, що відбувся у Проскурові, що земля має належати тим, хто на ній працює, тобто селянам²²³.

Хоча вони допускали на першому етапі реформи після ліквідації приватної власності поміщиків і отримання землі у своє користування, запровадження зрівняльного принципу розподілу отриманої землі.

---

²²² ЦДАВУ України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр.88. Арк. 1.

²²³ Лозовий В. С. Назв. праця. С.74.

На другому етапі аграрної реформи (після ліквідації поміщицького землеволодіння) вони згодні були купувати землі, що мало додавати їм гарантій недоторканості земельної власності. Проте, ми не повинні упускати із виду того, що усі заходи по здійсненню аграрної реформи намагалися проводити в умовах бойових дій, зміни лінії фронтів. Ні земельні управи, ні сільські громади, ні землеміри не могли реалізовувати правові напрацювання уряду директорії щодо проведення земельної реформи. Ще одним ускладнюючим елементом, який гальмував проведення аграрної реформи було те, що селяни на той час уже де-факто користувалися самочинно поділеною ними землею. І, як кажуть, ця проблема їх уже не надто пекла.

Влітку 1919 р в результаті спільного наступу з півдня України на Київ армії Директорії, УГА, розпочався процес звільнення частини території Правобережжя від влади більшовиків. Тоді ж була спроба відновити аграрну реформу. З цією метою видані відповідні інструкції, в деяких місцях поновлювали роботу управи. Однак, і на цей час головною все - таки була військова проблема. Пересування лінії фронту, часті переїзди міністерств, хаос на місцях заважали вирішенню земельного питання по суті. Воно все ще залишалось декларованим. І це, на наш погляд, була не вина, а біда і для Директорії УНР, і для українського селянства, доля якого в цей, мабуть самий трагічний період Української революції, була, прямо скажемо, не прихильною до нього.

Таким чином, в першій половині 1919 року земельна політика Директорії УНР вироблялася в умовах внутрішніх протиріч та реальних зовнішніх загроз, які не було можливості подолати, що і не дозволило провести досить детально розроблену програму аграрних перетворень в УНР.

1917 -1919 рр. стали для селян суцільним полем битви за землю, державність. Українська земля дала тоді тисячі героїв, які очолили ту боротьбу. Поміщицькій системі землеволодіння в українському селі нанесений вирішальний удар. В цьому відношенні доля селянства незаперечно змінювалась.

Практично одночасно з виробленням Директорією політики реформ у земельних відносинах і першими кроками по її реалізації ті ж самі процеси у 1919 р. відбувалися в Західній Україні, виконавцем яких виступила ЗОУНР, на Лівобережжі і в центральних районах України, виконавцем своєї аграрної політики виступила УСРР, на Південному Сході України, розпочали реалізовувати свою аграрну програму російські білогвардійці, в південних районах відстоювала право українських селян на землю селянська армія Н. Махно. В усіх (крім білогвардійської армії) збройних формуваннях добровільно чи

по мобілізації брали участь українські селяни. Це і була ознака громадянської війни, яка в значній мірі привнесена в українське суспільство зовнішніми політичними і військовими силами.

1919 рік був найтрагічнішим в долі українського селянства доби Української революції. Зрозуміти, зорієнтуватись в тому калейдоскопі влад практично було неможливо. Селяни часто поступали так що довіряли свої долі тій чи іншій владі. Як правило, наслідки такої поведінки для них були вкрай негативними.

Сільське господарство західноукраїнського села було майже зруйноване у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР здійснення аграрної реформи та надання допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний секретаріат земельних справ. Для розробки проекту реформи при секретаріаті створена окрема комісія, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени Української Національної Ради (далі: УНради). Її очолив І. Макух. Зауважимо, що аграрна політика УНР (доби Директорії) і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск, аграрне перенаселення тощо. Разом з тим у Західній Україні мали місце і деякі відмінності, подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗОУНР. Досить таки видимою була нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80% селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними²²⁴.

Ще однією особливістю було те, що чимало земель не оброблялося. Це було по причині відсутності інвентарю, робочої сили, посівного матеріалу, військових фортифікаційних споруд, що займали великі площі земель сільськогосподарського призначення.

Розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР чимало українських селян зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від Наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. У деяких повітах (Богородчанському, Збаразькому, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах. Наприклад, у Яворівському

---

²²⁴ // Голос села. Орган Проскурівської повітової село-спілки. 1919, 10 жовтня.

повіті на одне селянське господарство вирішили давати «по 15 моргів землі тим, хто служив у війську, а іншим селянам – тільки по 4». Загалом же слід мати на увазі, що війна Польщі проти ЗУНР фактично унеможливила проведення аграрної реформи²²⁵.

Попри те, керівництво ЗУНР і в такій ситуації готове було працювати над розробкою аграрної реформи. Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Державного секретаріату 4 лютого 1919 р. Він передбачав викуп селянами землі, збереження приватної власності на землю, передачу великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і була утворена нова комісія, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося відбирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР крім інших питань у порядок денний постала проблема: визнавати чи не визнавати закон «Про землю УНР»? Рішення уряду ЗОУНР було однозначним – не визнавати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, обмежував селянський земельний наділ 15 дес. на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж закон «Про землю в УНР» прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗОУНР.

Керівництво ЗОУНР прийняло рішення приступити до розробки свого земельного закону. Безпосередню відповідальність за хід його підготовки покладена на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку багатьох, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплати селянами отриманих додаткових земель. Під час сесії УНРади в Станіславі 2–4 січня 1919 р. створена земельна комісія ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви. У березні 1919 р. земельна комісія ухвалила проект земельної реформи.

Слід відзначити, що кінцевий варіант розробленого законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР долучилися колишні державні діячі УНР Директорії, зокрема, голова ради державного секретаріату С. Голубович, автор закону «Про землю в УНР», М. Шаповал. 14

---

²²⁵ Литвин М. Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Т.1. К: 2006. С.601.

квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

1) вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;

2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;

3) першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела унр, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;

4) створення установ, які відповідали за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;

5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентарю;

6) перехід у державну власність лісів;

7) виплата компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель. Виконання цього закону покладалося на раду державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб. Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель²²⁶. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-теоретичній площині, щодо вирішення аграрного питання. До того ж аграрні реформи у ту пору проводились в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Це була вимога революційної доби, національного державного будівництва, важливим завданням якого було реформування аграрного сектора економіки.

Обмеженість існування ЗОУНР в часі, шалений військовий натиск з боку Польщі не дозволили в практичній площині здійснити аграрну

---

²²⁶ Литвин М. Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. // Історія українського селянства. К: 2006. Т.1. С. 605.

реформу. Відповідно і в долі українського селянства щодо вирішення земельного питання якихось змін не відбулося.

Весною 1919 р. сталося те, що уже здавалось би не могло бути. Монархічні сили колишньої Російської імперії вирішили збройним шляхом реставрувати монархію. Вони розпочали свій військовий похід з Кубані і Дону і невдовзі уже були на території України. В цей час більша її частина контролювалася радянськими військами і повстанською армією Н. Махна. На південному заході перебувала армія УНР. З часом до неї долучиться Українська Галицька армія ЗУНР.

Попри реальну загрозу реставрації в Росії монархії білогвардійцями і як наслідок того можливої втрати української державності, об'єднані армії УНР і ЗУНР пішли на тимчасову угоду з ними заради визволення території України від більшовиків і Польщі. Білогвардійський режим А. Денікіна існував в Україні до кінця 1919 р. В кінці 1919 р. на посаді верховного головнокомандувача білогвардійської армії став генерал П. Врангель. Його ставка була на території Криму. Термін Україна зникає із їхнього вжитку. Натомість з'являється новий політико – географічний термін – Південь Росії.

Підтвердженням того, що земельне питання було чи не головним у боротьбі за взяття влади, її утримання упродовж 1917 – 1920 рр. засвідчує і те, що навіть білогвардійські генерали і ті займались розробкою аграрної політики. Маємо на увазі уряди А. Денікіна, П. Врангеля. 24 березня 1919 р. уряд А. Денікіна опублікував Декларацію з земельного питання. До основних її положень слід віднести такі:

- забезпечити інтереси (малось на увазі земельні) трудового населення;

- створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державних та поміщицьких землеволодінь;

- зберегти за власниками їхні права на землю.

Задекларована позиція уряду А. Денікіна знайшла своє відображення і в ході роботи особливої наради для впровадження земельної реформи. Там конкретизовано можливі шляхи наділення землею селянства. До них були віднесені землі державного земельного фонду, а також колишні удільні землі. Як один із необхідних заходів в аграрній реформі передбачалось обмежити поміщицьке землеволодіння максимально в 200 дес Це був новий етап в еволюції не лише до сутності аграрної програми, але й засад, на яких можна було її вирішити. А. Денікін готовий був піти на цей крок задля розширення соціальної бази Білого руху Півдня Росії, перетворення його на серйозну антибільшовицьку силу. Це було

свідчення нелегкої трансформації ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю.

Не маючи особливих заперечень до тексту Декларації, слід визнати, що урядовцями не був чітко визначений механізм її введення у дію. Неоднозначно до Декларації поставились і поміщики, вони вимагали захисту «дворянських гнізд». Хоча, наприклад, поміщики Харківщини на своєму з'їзді схвалили Декларацію, готові були «пожертвувати своєю власністю, оскільки доки селянська маса не буде задоволена землею, доти не буде спокою на Русі»²²⁷.

Аграрна політика А. Денікіна і П. Врангеля і усього спектру політичних сил, який увійшов в історію як Білий рух Півдня Росії суттєво відрізнялась від аграрної політики українських урядів і саме перше тим, що мала базуватися на принципі недоторканності приватної власності на землю, збереження, нехай і у дещо обмеженому вигляді, поміщицького землеволодіння. Це аксіома їхньої аграрної політики. Коли уряд А. Денікіна розпочав відновлення поміщицького землеволодіння, селяни так само протестували як і проти подібних дій П. Скоропадського у 1918 р. В Україні літом – осінню 1919 р. мав місце широкий антиденікінський, а вірніше антипоміщицький партизансько-повстанський рух, в якому брали участь щонайменше 75 тис. осіб²²⁸.

Разом з тим, лідери Білого руху усвідомлювали, що на 1919 рік українське селянство уже було настільки політично досвідченим і мало можливість, хоч і нетривалий час, користуватися відібраною у поміщиків землею, що воно не погодиться на відновлення поміщицького землеволодіння у повному обсязі. Саме тому у проектах урядів А. Денікіна і П. Врангеля щодо проведення аграрних реформ не ставилось за мету відновити поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах. Навпаки, воно регламентувалося і обмежувалося (Денікін пропонував його обмежити 500 дес.). «лишки» поміщицьких земель мала викупити держава і продати селянам²²⁹.

Це був курс на утворення дрібних індивідуальних селянських господарств. Проблема була у тому, щоб реалізувати намічену програму потрібно було порозуміння між поміщиками і селянами, тобто поміщики повинні були проявити готовність розпрощатися з якоюсь часткою своєї землі (за викуп), а селяни повинні були погодитись на те, щоб її придбати (навіть з допомогою держави) і

---

²²⁷ ЦДАВОУ України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк.11, 23, 24.

²²⁸ Корновенко С. В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно – політичний резонанс. // Український селянин. 2012. Вип.8. С.178.

²²⁹ // Реєнт О. П. Назв. праця. С. 34.

найскладніше – погодитися на збереження поміщицького землеволодіння. Після двох років революції ось ця остання позиція не могла бути реалізована. Можливо земельні відносини селян і поміщиків на ту пору розвивались би дещо по іншому, якби представниками інтересів поміщиків були не генерали царської армії, а, скажімо, цивільні особи. Українське селянство, і не тільки, на дух не сприймало царських генералів, знаючи їхнє привілейоване становище при царській владі, їхнє недоброзичливе ставлення до солдатів (а це були в основному селяни). Однозначно можна стверджувати, що довіри до генералів не було, а без цього морально-психологічного фактору реалізувати будь-які аграрні проекти ставало неможливо.

Аграрна політика білогвардійських урядів не влаштовувала українських селян і вони не тільки відмовили їм у підтримці, але й стали на шлях збройної боротьби. Найзавзятішими борцями була селянська армія під керівництвом Н. Махна.

Проблема білогвардійських урядів була і в тому, що і у них (як і в українських урядів) бракувало часу для реалізації аграрних програм. Реформування земельних відносин за декілька місяців перебування при владі – то річ неможлива. До того ж, для них, військових, головним було військове питання, організація бойових операцій на фронті тощо.

Давайте поставимо запитання гіпотетично: що змінилось би в долі українського селянства в разі перемоги білогвардійців? Законсервованість в земельних відносинах на дореволюційному рівні була б гарантована. Їх військова поразка, до чого доклали чимало зусиль і понесли втрати українські селяни, була цілком закономірною. І ще, доля білогвардійців і доля українського селянства ніяким чином не перетиналися, не було і не могло бути між ними нічого спільного.

Утвердженню радянської влади в Україні у 1918, 1919 і 1920 рр. сприяло ряд зовнішніх і внутрішніх чинників. До досить важливих внутрішніх чинників ми відносимо невирішеність земельного питання як до початку, так і в ході Української революції. Вище ми уже з'ясовували причини цього явища. Тут ми тільки зауважимо, що від того, хто із претендентів на владу на тривалий час отримає підтримку з боку селян, в такій же мірі залежала тривалість і можливості тієї влади щодо вирішення земельного питання. Можна сказати, що радянська влада в земельних відносинах і у запровадженні організаційно – господарських форм обробітку земель, обрала шлях радикальних змін. Це означало, що не всі селяни будуть задоволені

такими діями. Так ось, до незадоволених застосовувалися різного роду репресивні дії.

Перші кроки радянської влади щодо радикального вирішення земельного питання зроблені ще у березні 1918 року на другому Всеукраїнському з'їзді рад. Делегати того з'їзду прийняли «Положення про земельні відділи губернських, повітових і волосних комітетів». Якщо говорити про наміри щодо вирішення земельного питання, то делегати з'їзду пропонували досить радикальні дії: ліквідувати приватну власність на землю, реалізувати на практиці принцип зрівняльного користування землею в українському селі. Зі свого боку Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР 29 листопада 1918 р. видав Маніфест, згідно якого «усі землі поміщиків відібрати і передати селянам». Ця позиція підтверджена і у декларації уряду УСРР від 25 січня 1919 р.²³⁰

Позбавлення поміщиків землі планувалося здійснити у найближчий час. У зв'язку із цим постало питання: а як, кому, скільки потрібно наділяти землі і хто, які органи треба створювати для регулювання земельних відносин. В радянських урядах, що існували у 1919 і у 1920 рр., були створені спеціальні структури на рівні міністерств або відділів при урядах. Вони розробляли рекомендації і виступали організаторами їх реалізації на місцях. Вихід із непростой ситуації у земельних відносинах українського села ними був знайдений і, як тоді вони вважали, досить справедливий. Вводились такі категорії як споживча норма розподілу земель і трудова норма наділення землею. Споживча норма – кількість землі, що була необхідна для прожиття однієї сім'ї. Оскільки сім'ї за своєю величиною були різні, то і кількість землі у них не могла бути однаковою. Трудова норма – наділення селянській сім'ї такою кількістю землі, скільки вона могла обробити без залучення найманої робочої сили. Наприклад, у Київській губернії трудова норма на одного дорослого члена сім'ї вираховувалась у розмірі від 0,52 до 1,5 дес. землі²³¹. Можна вважати, що так була започаткована реалізація в УСРР декрету «Про землю», прийнятого 25 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом рад в Петрограді.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалася норма земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на Лівобережжі - до 30 дес. у степовій

---

²³⁰ Радянське будівництво в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр). С.41, 49.

²³¹ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 103.

частині України. Одноосібникам радянська влада дозволила обробляти від 50 до 100 дес. землі²³².

Все це було більше схоже на популізм, а сам дозвіл був вимушеним задля весняного засіву необроблених земель з подальшим відбиранням вирощеного селянами урожаю. Наркомзем УСРР оголошував себе розпорядником поміщицької землі, зажадав виселення поміщиків з їх маєтків, але забороняв селянам самозахоплення земель і у той же час спонукав волосні і повітові земвідділи до передачі селянам у тимчасове зрівняльне користування земель та впровадження соціалістичного (суспільного) землеустрою. На них же покладалося і визначення норм землеволодіння у кожній окремо взятій місцевості.

Найкоротшим і найлегшим шляхом до цієї мети у 1919 р. вважалася націоналізація (одержавлення) землі у конфіскаційний спосіб, що означало ліквідацію приватної власності на землю. Офіційне проголошення ліквідації поміщицького землеволодіння на території УСРР відбулося у Харкові 4 березня 1919 р. Третій з'їзд КП (б) У прийняв резолюцію «Про земельну політику». Першим її пунктом була вимога скасування приватної власності на землю з подальшою передачею її у власність радянської держави, тобто це було підтвердження курсу на націоналізацію землі²³³.

На третьому Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся одразу ж після завершення роботи третього з'їзду КП(б)У, прийняте «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землекористування». На з'їзді серед його делегатів селян з одного боку і партійно-державних управлінців – з другого, велися гострі дискусії щодо пошуку нових форм землекористування, налагодження сільгоспвиробництва. Селянські делегати відстоювали право селян на одноосібне господарювання на отриманій від влади у користування за зрівняльним принципом землі. Партійно-радянські представники переконували селян у доцільності організовуватись у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артілі. Не виключалось після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб. Вся ця парадигма будувалась партійними структурами УСРР на тому, що дрібне селянське господарство – це відживаючий землеустрій. Селяни повинні на власному досвіді переконатись у їх недоцільності, а можливості раціонального використання техніки та людських ресурсів мали сприяти вирішенню

---

²³² Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр, К: 1999. С. 201.

²³³ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К: 2002. С. 202.

досить складної продовольчої проблеми в державі та ліквідувати подальшу експлуатацію людини людиною.

25 травня 1919 р. ВУЦВК прийняв «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Це означало, що питання про зрівняльний розподіл земель між селянами відсувалося на задній план, а на найближчу перспективу ставало пріоритетним відбирання у селян тих земель, що були рівномірно розподілені.

Однак, така аграрна політика радянської влади не співпадала з інтересами селян. На селянському з'їзді Одеського повіту в резолюції по земельному питанню була вимога негайного відбирання землі у поміщиків та її рівномірного розподілу серед селян. Обробіток землі мав відбуватися в одноосібних господарствах, а суспільні форми господарювання мали бути лише на добровільних умовах²³⁴.

Положення про соціалістичний землеустрій передбачало форсоване усупільнення земель одноосібних землекористувачів, здійснення «стрибка» у землеробстві до соціалізму, індивідуальне господарювання на землі оголошувалося «тимчасовим і відмираючим».

Вражає те, як швидко і у досить значній кількості селянам були запропоновані і активно нав'язувались нові форми господарювання на землі: комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, сільськогосподарські артїлі, супряги. Спільним для них було одне правило: ліквідувати одноосібні господарства селян і змусити їх віддати свої землі до колективних у будь-якому вигляді. З цими новими структурами пов'язувалися сподівання радянської влади на різке підвищення продуктивності сільського господарства, оскільки зрівняльний розподіл землі уже призвів до падіння його продуктивності.

Паралельно із запровадженням колективних форм господарювання запроваджувалася також державна форма: радянські господарства (радгоспи), що мали стати зразком господарювання для бідняків та середняків. Матеріальною основою для реалізації цього завдання мали стати конфісковані у поміщиків землі, сільськогосподарський реманент, будівлі тощо.

Аналіз перших документів з аграрної політики радянської влади дозволяє визначити основні напрями більшовицької аграрної політики, що реально розпочалася весною 1919 р.

Першим із них був:

- конфіскація поміщицьких і заможних селянських господарств;

---

²³⁴ // Красная деревня. Орган Одесского комитета КП (б) У. 1919. 31 мая.

- другим – запровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою;

- третім напрямом було здійснення кодифікації земельного права з урахуванням перших двох напрямів.

Одночасно у ході реалізації органами радянської влади аграрної політики супутніми була політика «воєнного комунізму», яка аж ніяким чином не могли влаштувати українських селян:

– конфіскація і реквізиції у селянських господарствах продовольства;

– примусова мобілізація сільської молоді до робітничо-селянської Червоної армії;

– руйнування земельних общин (там, де вони ще зберігалися).

З огляду на вищезначене, економічне і морально-психологічне становище українських селян ускладнювалось, у їх свідомості поселилася тривога і розпач. Вони опинилося у такій круговерті подій, що швидко і, тим більше безпомилково, визначити свою політичну поведінку у ситуації, яка до того ж мінялася чи не щомісяця, було просто неможливо.

До позитивних результатів перетворень вони відносили те, що радянська влада весною 1919 р. розпочала надавати селянам безкоштовно майже 5 млн. дес. землі і це їх цілком влаштувало. Але ще в січні 1919 р. радянський уряд запровадив хлібну монополію, а невдовзі перейшов до вилучення у селян «хлібних надлишків». На село прийшли продзагони, зокрема, і з Росії. Це і була одна із ліній політики «воєнного комунізму». Всього було створено 87 продзагонів з Росії, в яких налічувалося 28 тис. осіб²³⁵.

Все це весною 1919 р. «дістало» селян. До того ж мала місце руйнація сільського господарства в попередні роки, чисельні фронти на території України, аграрна політика радянської влади. Все це у 1919 р. призвело до надзвичайного ускладнення соціальної і військово-політичної обстановки. В містах явно не вистачало продуктів харчування, ціни на які неухильно зростали. Влада перейшла від монополії на хліб - до продрозкладки. Комісаріат продовольства отримав надзвичайні повноваження, міські робітники залучались до «хрестового походу» за хлібом в села. Ось це останнє і призвело не до зміцнення союзу робітників і селян, а до розколу між містом і селом, оскільки інтереси робітників і селян виявилися різними. Держава виставила надвеликі вимоги щодо кількості хліба, який належало заготовити. Селяни на це відповіли масовими

---

²³⁵ Реєнт О. П. Аграрна політика за доби «воєнного комунізму». // Український селянин. 2002, Вип. 4. С. 32.

збройними повстаннями. Влада назве ці повстання «куркульськими», а їх опір як «бандитизм».

Одним словом, село вступило у конфлікт з радянською владою і найперше це були фронтовики, вчорашні наймити. Ліквідація поміщицьких господарств, яка активізувалась весною 1919 р., призвела до втрати багатьма селянами роботи, яку вони мали в поміщицьких маєтках і відповідно засобів для проживання.

Вони виявили протест проти таких дій, аж до збройних повстань. Реакцією радянської влади на такі дії з боку селян було рішення силою придушити їх спротив. З цією метою в Україну направлено 21 тис. військ із Росії на чолі з головою «Надзвичайної комісії» Лацісом. Попри каральні дії органів влади і армії по відношенню до селян, повстання не вщухали. Це змусило радянську владу дещо скорегувати курс в аграрній політиці. У травні опубліковане звернення ЦВК УСРР «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». У ньому викладена радянська аграрна політика, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів та органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків та боротьби з куркулями²³⁶.

Делегати Всеукраїнського з'їзду волосних комітетів (30 травня – 6 червня 1919 р.) рішуче вимагали збільшення селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу поміщицьких земель і протестували проти насадження комун, вважали, що тепер «комуна бажана, але не обов'язкова».

Аграрна політика радянської влади весною 1919 р. визначалась нею як «кавалерійська атака» на одноосібні селянські господарства. Справа у тому, що, згідно марксистської теорії з аграрного питання, капіталізм визнавався прогресивним явищем для селянського господарства. З огляду на те, що наступало малоземелля і навіть безземелля селян, то вважалось, що єдиним шляхом подолання цієї економічної і соціальної проблеми може бути тільки перехід до крупного сільськогосподарського виробництва на основі суспільної власності на землю. І воно бачилось тодішнім керманичам не індивідуальними фермерськими господарствами, а колективними селянськими, які мали співпадати з таким же типом виробничих відносин у промисловості. Все це мало стати підґрунтям для існування диктатури пролетаріату у союзі з незаможним селянством.

---

²³⁶ Коріненко П. С. Пошук форм землекористування в Україні 1919 – 1920 рр.// Український селянин 2005. Вип.9. С. 188.

Темпи змін у землекористуванні у напрямі усупільнення земель були взяті досить високі. При цьому ніхто із органів влади не обраховував економічного ефекту від таких трансформацій. Складається враження, що визначальним з боку радянської влади у виборі нових форм землекористування було тільки одне – вони заперечували право на існування старої, традиційної одноосібної форми землеволодіння в українському селі.

Доволі хитрим і у той же час далекоглядним політичним кроком радянської влади була заміна визначального принципу земельних відносин - землеволодіння на землекористування. Цю підміну понять і економічних відносин в українському селі на ту пору мало хто із селян зрозумів. Для влади цей новий курс в земельних відносинах відкривав дорогу до запровадження нових форм виробничої діяльності на селі. І вони, запроваджувались весною 1919 р. без будь-якого економічного обґрунтування. Замість того, щоб негайно розпочати розподіл земель, в українському селі почали масово створювати радгоспи, насильницьке запровадження комун, колгоспів. Нарком землеробства В. Мещеряков на III з'їзді рад УСРР весною 1919 р. стверджував, що «комуни – це шлях до нового життя на селі»²³⁷.

На місцях керівники земельних структур такі заяви зрозуміли як заклик до атаки на одноосібні господарства селян. Остерський повітовий з'їзд рад прийняв резолюцію, в якій тамтешні керівники закликали вжити всіх заходів до проведення у життя ідеї колективного обробітку землі і для організації безземельних і малоземельних в комуни, артіль, радгоспи та кооперативи²³⁸.

Одночасно із насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрям з боку селян вважався чи не найсправедливішим і одночасно короткотерміновим. Однак, у 1919 р. військова загроза для УСРР з боку білогвардійської армії А. Денікіна була такою, що ця робота не була завершена і взагалі як організація комун, так і зрівняльний розподіл землі на той час між селянськими господарствами були швидкоплинними і малоефективними²³⁹.

Влада проблеми на селі намагалась вирішувати у двох напрямках: виробничому – створення великих селянських господарств і у економічному – шляхом зрівняльного розподілу землі між селянами. Реальність виявилась такою, що ані перший, ані другий напрями не могли і не задовольняли селян в повній мірі і це сталося, на нашу

---

²³⁷ // Київський комуніст. 1919, 11 березня.

²³⁸ ЦДАВОУ України. Ф.1. Оп. 20. Спр.74. Арк.92.

²³⁹ Коріненко П. С. Назв. праця. С.187.

думку, тому, що селянство за своїм соціальним становищем було неоднорідним. Відмінність інтересів заможних і бідних була такою різною, що примирити їх було неможливо.

За цих обставин радянська влада вдавалась до насильства по відношенню до заможних селян. Куркулями стали називати тих, хто не підтримував радянську владу, тобто це був термін політичний. У них почали в конфіскаційний спосіб відбирати «лишки» землі. На селі посилювалась анархія, що ще в більшій мірі проявилось в розгромі поміщицьких садиб (майже 27%).

Радянська влада продовжила політику розподілу землі. На Лівобережжі у результаті цього розподілу на один двір припадало до 12 дес. землі, на Півдні – до 30. У цьому ж році уже з весни був чітко окреслений курс на утворення великих сільськогосподарських структур: колгоспів, комун, радгоспів. Ці структури засновувались малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарським пролетаріатом на основі спільного користування конфіскованою у поміщиків та заможних селян землею і зрівняльною формою оплати праці селян. Це, на думку органів влади, повинно було унеможливити експлуатацію в процесі сільгоспвиробництва. Так почала формуватися суспільна форма власності на селі. На липень 1919 року в Україні було уже 1 256 радгоспів і колгоспів, в користуванні яких було 1 202 514 дес. землі (20%) колишніх поміщицьких земель²⁴⁰.

Чималою проблемою у плані розподілу земель між селянськими дворами на тому етапі було вирішення долі земель, що належали цукровим заводам, а це майже 1,5 млн. дес. Так склалось історично, що цукрові заводи були у привілейованому становищі щодо наділення їх землею і це, на наш погляд, було виправдано. Виробництво цукру у все більших величинах дозволяло збільшувати його експорт і, відповідно, отримувати більші золотовалютні надходження в державу. У 1919 році радянська влада залишала землі цукрових заводів поза розподілом на користь селян. У результаті з'ясується, що селяни України, особливо Правобережжя, де була велика кількість цукрових заводів, недоотримають належної прибавки до своїх наділів. Тільки в Подільській губернії 62 цукровим заводам належало 104 тис. дес. землі, 1500 дес. землі належало винокурним заводам. Для розподілу серед селян залишалось 3 252 581 дес. землі, селянам було добавлено лише по 0,67 га на їдця хоча в деяких повітах Подільської губернії ситуація з наділенням землею була значно кращою. Так, у Вінницькому повіті норма наділення землею

---

²⁴⁰ Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919). Харків. 1967. С.170 – 171.

становила 3 дес., у Браїлівському – 3 дес., у Гайсинському – 8 дес. на 1 їдця²⁴¹.

Під тиском вимог селян влада пішла їм на поступку і майже половину земель, що до того належали цукровим заводам, дозволили розподіляти між селянськими господарствами. В цьому випадку ми не на боці селян. А поступку влади вважаємо популістським кроком. Додати селянам земель можна було за рахунок зменшення земель радгоспів. Влада не йшла на це, бо то була політична справа. Радгоспи мали демонструвати переваги суспільного обробітку землі над одноосібним.

Специфіка ситуації була у тому, що «генеральна лінія» радянської влади була спрямована на розподіл земель сільськогосподарського призначення між селянськими дворами при наданні переваг утворенню різного виду колективних форм обробітку землі. На ділі сталось так, що однією рукою радянська влада давала додаткові землі селянину, а другою - намагалась ті ж самі землі відібрати та ще й примусити селянина до їх колективного обробітку. Запроваджуючи ось такі земельні відносини в українському селі, влада не запитала селян, а чого вони хочуть?. Більшість селян України хотіли одноосібно працювати на своїй землі, зокрема і тій, яку вони доотримали в процесі перерозподілу. Це було глибинне протиріччя між владою і селянством. Це було зіткнення у двобої двох світоглядних бачень вирішення земельного питання і на його основі досягнення кращої долі нашого селянства. Як і слід було очікувати, все це призвело до небаченого загострення боротьби селян за свої економічні інтереси. Ускладнюючими обставинами в цьому плані були мобілізації селян до армії, запровадження продрозкладки, трудової, гужової повинності. Армія, по суті, розпочала бойові дії проти селян, насильство з боку влади досягло небачених масштабів.

Все це привело до селянської війни, яку очолив найвідоміший лідер Н. Махно – борець проти насильства радянської влади і проти білогвардійщини. За соціальним складом армія Н. Махна (інколи нараховувала до 100 тис. чоловік) була такою: робітників – 30%, батраків – 20%, бідняків – 15%, службовців – 5%. За рівнем освіти: 10% – неписьменні, 85% – мали початкову освіту, 4% – середню, 1% – вищу. За національністю: 60% – українці, 25% – росіяни, 10% – євреї.

Селянське повстанство упродовж 1917–1922 рр. пройшло декілька етапів. У 1917 р. це були в основному погроми поміщицьких маєтків. Їх учасниками були в основному заможні селяни. Потім почались самосуди, грабунки і село вдалось до створення загонів

---

²⁴¹ Терещенко Ю. И. Назв. праця. С.62, 65 – 66.

самозахисту (вільне козацтво). Тоді ж з'являються «батьки» отамани (80% із них представники сільської інтелігенції). Селянські повстанські загони не мали сталого складу учасників. Вони боролись проти усіх влад, які обмежували їхні права і саме перше, право на володіння землею.

На завершальному етапі збройної боротьби проти армії А. Денікіна радянська влада вимушена піти на поступки українським селянам, здійснила корегування аграрної політики в Україні. Це питання на початку грудня 1919 року розглядалось на VIII конференції РКП(б). Корективи вносились не у саму суть земельних відносин, вони залишалися без змін. Було прийняте принципове рішення про те, що із ліквідацією поміщицького землеволодіння селяни мали набути їхні землі. Корективи вносились також у систему організації сільськогосподарського виробництва: насильство по відношенню до українських селян у ході створення комун та колгоспів було визнано неприпустимим. Форми господарювання на землі мали бути такими як того хотіли селяни.

Ці положення покладені в основу низки державних документів, виданих після відновлення радянської влади: 6 грудня 1919 р.²⁴². Петровський, голова Всеукрревкому на з'їзді селян в Лебедині саме ці положення роз'яснював селянським делегатам, особливий наголос зробив на першочерговості забезпечення землею малоземельних та безземельних селян і одночасно застерігав селян проти самозахоплень землі²⁴³.

5 лютого 1920 р. Всеукрревком опублікував закон робітничо-селянського уряду «Про землю», який враховував рішення VIII конференції РКП(б), проголошував, що усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі переходять у користування усіх українських трудящих і, у першу чергу, для задоволення потреб в землі безземельних і малоземельних селян. Закон визначав недоторканість земель трудових господарств²⁴⁴.

Можна вважати, що цей закон став свого роду програмою аграрної реформи, остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, він не усі сторони земельних відносин враховував, зокрема, в ньому не визначено, які землі вважати нетрудовими, в який спосіб мали наділятися землею міста та інше. Саме тому закон «Про землю» доповнювався чисельними інструкціями, розпорядженнями, положеннями ВУЦВК, Раднаркому та Наркомзему України.

²⁴² ЦДАВОУ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.14. Арк. 149.; Ф. 27. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 23, 25. Г. І.

²⁴³ ЦДАВОУ України. Ф.1. Оп. 1. Спр. 14. Ч. 3. Арк.244.

²⁴⁴ // Селянин і робітник. Лебедин. 1920. 1 лютого.

Одночасно з прийняттям закону Всеукраїнським зібранням затвердив «Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення». Вона супроводжувалась циркуляром, де зазначалося, що угіддя треба надати селянам негайно²⁴⁵.

Чималою проблемою у здійсненні аграрної політики на основі закону «Про землю», особливо на місцях і на цьому етапі було визначення споживчої та трудової норми наділення селянських господарств землею. Доволі часто виходили із цього затруднення шляхом встановлення орієнтовної норми, яка до того ж не була і не могла бути рівної величини в усіх областях України. Так, в Запорізькій області вона була в межах 2,15 дес. на їдця, Полтавській – 0,5 – 1,5 дес., Харківській – 0,8-2,15 дес. У 1920 р. сільській бідноті передано 1 млн. дес. землі²⁴⁶.

Виникає питання: чи була дотримана справедливість при такому розподілі землі? Складно дати відповідь на це питання, адже треба враховувати ще й якість ґрунтів, їх віддаленість від села, компактність розташування та інше.

У березні того ж року відбулася четверта конференція КП(б)У. Земельне питання на ній хоч і обговорювалось і навіть була прийнята резолюція, все-таки форсування процесу створення комун та колгоспів в українському селі, не передбачалося. Навпаки, Е. Квірінг у своїй доповіді визнавав, що українські селяни виступають проти утворення колгоспів та комун, а значить і проти суспільної форми власності на землю²⁴⁷.

Власне, це підтверджують статистичні дані про кількість комун, артілей та товариств по спільному обробітку землі в 1920 – 1921 рр. в Одеській, Катеринославській і Харківській губерніях. На Одещині було 3 комуни, їх земельні площі складали 1 838 дес., артілей – 88 і 9 945 дес. землі, товариств по спільному обробітку землі було 2 і відповідно у них було 35 дес. землі²⁴⁸. Утворення вищеназваних організаційно – виробничих структур супроводжувалося масовими насиллями по відношенню селян. В Ананьївському повіті за серпень – жовтень 1920 р в ході боротьби з повстанцями (борці проти такої політики держави) було розстріляно 64 особи²⁴⁹.

---

²⁴⁵ Радянське будівництво на Україні. 1919 – 1920 рр. С. 59.

²⁴⁶ Лях Р. Д. Назв. праця. С.57.

²⁴⁷ Лях Р. Д. Назв. праця. С.65 – 67.

²⁴⁸ Четверта конференція КП(б)У 17 – 23 березня 1920 р. (Стенограма) (публікується вперше). К: 2003. С. 332 – 334, 452.

²⁴⁹ Верстюк В. Ф. Назв. праця. С.593.

У результаті виконання Земельного закону від 5 лютого 1920 року здійснювався зрівняльний розподіл земель між селянами, вони отримали право лише на користування землею. Проте і у цій справі були певні проблеми. По-перше, неможливо було для кожної губернії визначити величину присадибної земельної ділянки і тієї, що мала бути наділена у полі.

Попри усі проблеми об'єктивного і суб'єктивного характеру у результаті розподілів та перерозподілів земель землевпорядними комісіями розміри землекористування українських селян до кінця 1920 р. зросли на 60%. Мінімальний наділ становив від 0,5 до 3 дес. на їдця, середній наділ був 1–3 дес. та 3–21 дес. на селянське господарство. До весни 1921 року у «куркулів» відібрано 8 млн. дес. землі, а незаможні селяни отримали 96% усіх сільгоспугідь²⁵⁰. У Балтському повіті на Одещині нетрудових «куркульських» земель у 1920 році відібрано і передано у державний земельний фонд 175 дес., Вознесенському повіті – 421 дес., Ананієвському повіті – 480 дес. Однак, як засвідчують документи, ці «лишки» землі мали бути передані не селянам, а для потреб установ²⁵¹.

Отже, повна конфіскація поміщицьких земель розпочалася в Україні у 1920 р. і завершилася у 1921 р. Дослідники аграрної політики радянської влади 1920 року стверджують, що зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель призвів до погіршення обробітку ґрунтів, порушень сівозміни і в кінцевому рахунку до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції. Практично усі дослідники аграрної тематики чимало місця виділили для з'ясування становища малоземельних і безземельних селян в Україні.

Проблема малоземельних і безземельних селян не залишилася поза увагою і у законі «Про землю» від 5 лютого 1920 р. В ньому, як і в усіх попередніх, піднімали і ставали на їх захист усі політичні сили, державні структури України соціалістичного, і, не тільки, спрямування. Вони, на наш погляд, дещо спрощено розуміли (або свідомо спекулювали) її суть. Справа у тому, що безземельними чи малоземельними могли бути селяни, які проживали у селах, а займалися неземлеробською працею, тобто отримували прибутки від занять різними ремеслами. Селяни-орендарі землі також належали до категорії малоземельних і безземельних. Були і такі селяни, які задовольнялися заробітками у наймах. Ми погоджуємося з аналізом становища безземельних і малоземельних селян, який зробив В. І. Дудка на прикладі Полтавської губернії доби української революції.

---

²⁵⁰ ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 6, 9, 90.

²⁵¹ ЦДАВОУ України. Ф. 27. Оп.1. Спро.339. Арк. 1, 6, (; Спр. 90. Арк. 5.

Він опрацював відповідний статистичний матеріал і виявив, що, наприклад, безземельні селяни Полтавщини мали посіви і то досить значні – до 7,5 дес²⁵².

Це були селянські господарства, що орендували землю. Вважаємо, що дана методика обрахувань землі орендарів безземельними селянами може бути застосована і відносно інших українських губерній і регіонів. Це дозволить з'ясувати реальну ситуацію у земельних відносинах цього сегменту українського селянства і покласти край ідеологічним спекуляціям довкола даної проблеми.

Таким чином, радянська держава на кінець 1920 року встановила своє безроздільне право на володіння землею і це був позаекономічний примус, який став сутністю аграрної політики на довгі роки. І на цьому етапі було бажання представників радянської влади на місцях продовжити курс на примусове залучення селян до колективних форм обробітку землі, комун зокрема²⁵³. Одночасно земельна політика супроводжувалася «розкуркуленням» заможних селян, відібранням у них землі.

Ліквідація поміщицького землеволодіння, «розкуркулення» заможних селян підривало продуктивність сільського господарства, але на якийсь час принесло політичні дивіденди радянській владі: підтримка її серед селян мала тенденцію до зростання. Українські селяни не могли знати, що підтримка радянською владою їх боротьби за конфіскацію поміщицьких земель була лише тактичним ходом. Наступним кроком з боку радянської влади буде питання про те кому передавати конфісковані поміщицькі землі. Селяни думали що їх передадуть їм в одноосібне володіння. Однак, у влади були інші плани. Усі землі будуть націоналізовувати, в насильницький спосіб запроваджувати їх колективний обробіток.

У 1920 радянська влада в аграрній політиці пішла на такі кроки, що засвідчують певні поступки селянам: завершено перерозподіл земель, повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння (абсолютна більшість поміщиків на той час уже емігрувала).

Якими ж були економічні і соціальні наслідки аграрної політики радянської влади? Переділ землі дещо збільшив селянські землеволодіння. Селяни отримали землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго. Розподіл земель у кожному селі йшов за власними правилами. Селяни під час розподілу втратили орендовані ними землі. На 1920 р. відбулось подальше дрібнення

---

²⁵² Реєнт О. П. Назв. праця. //Український селянин. 2002. Вип. 4. С 35.

²⁵³ ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп.2. Спр.188. Арк.2.

селянських господарств: на 1917 р. їх було 3,5 млн., у 1920 р. – 4 млн. Правда, 52% селянських господарств стали середняцькими, хоч мало місце зменшення кількості худоби, коней. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до зменшення виробництва товарної продукції. Врожайність зернових впала до 25%.

Отже, в процесі здійснення аграрної політики радянської влади зліквідоване поміщицьке землеволодіння, в результаті зрівняльного розподілу конфіскованих поміщицьких земель утворилась додаткова кількість дрібних селянських господарств, практично припинились ринкові відносини. Село перейшло до натурообміну. Це означає, що були знищені зародки капіталізму (зрівняльний принцип розподілу землі) і одночасно відбувся крах фінансової системи, ринку. Село явно збідніло. Продуктивність праці ще більше знизилась. Влада намагалась силою, примусом виправити ситуацію. Аграрна політика була у площині політичних догм, які не враховували багатогранності економічного і соціального становища в українському селі.

Радикалізм аграрної політики радянської влади знаходив своїх прибічників в українському селі, особливо серед не заможної частини селян. Вони будуть пов'язувати свою долю з реалізацією курсу на ліквідацію поміщицького землеволодіння і отримання додаткової кількості земель. Це ті бажання селян, які були на поверхні. Наміри радянської влади співпадали з бажаннями селян щодо ліквідації поміщицького землеволодіння. Надалі їхні дороги розходились. Селяни пов'язували свою долю з одноосібним господарюванням на власній землі. Радянська влада вважала цей шлях неприйнятним. Компромід, чи то поступка з боку радянської влади на кінець 1920 р. була у тому, що селянам надали землю не у власність, а у користування. Цієї хитрощі селяни не зрозуміли. Така їх доля.

Таким чином, глибинні трансформаційні процеси в земельному питанні у 1917–1921 рр. зумовлені соціально-економічними чинниками, визначальне місце серед яких належало малоземеллю. Пошуки політичними партіями, українських, білогвардійських і радянських урядів шляхів вирішення земельного питання спрямовувалися в основному на розробку програм наділення селян хоч якоюсь додатковою кількістю землі.

Втілення у життя підготовлених українськими урядами аграрних перетворень в силу короткотерміновості їх існування, надскладної і небезпечної військової обстановки практично не дозволяли здійснити так необхідні зміни в земельних відносинах. Розробка аграрних реформ різними українськими урядами розпочиналась із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо займалися відповідною підготовкою юридичних та

економічних аспектів реформи та по можливості створенням мережі місцевої земельної адміністрації. Останнє завдання було досить важко вирішувати з огляду на те, що не вистачало фахівців цієї справи.

На ґрунті перетворень в земельних відносинах перетиналися, інколи досить трагічно, інтереси різних верств сільського населення. Неврахування їх обумовлювало наростання опозиційних настроїв, поглиблювало розкол між ними, сприяло наростанню аграрного екстремізму. У ті роки якби паралельно відбувалися два процеси: спроба органів влади перетворювати земельні відносини еволюційним шляхом і самочинні дії селянських громад по захопленню і розподілу захоплених поміщицьких земель між членами громади – це уже був революційний шлях і він видавався селянським громадам єдино справедливим.

У ході Української революції була спроба вирішення земельного питання шляхом руйнації старих і створення на нових засадах нових органів місцевого самоврядування, яким належало вводити стихійні процеси з боку селян у правове поле. Утворювались ради, комбідни, комнезами – це ті нові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак, схоже, що у роки революції все-таки сільські громади, їх сходи були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах вирішували земельні суперечки і т.п.

У березні 1921 р. радянська влада прийняла документ, яким земля закріплювалась за селянськими господарствами на 9 років. Це означало, що селянин залишався лише користувачем землі у державі. На націоналізованих землях держава намагалась створити якомога більше колгоспів і радгоспів. Колгоспи, як правило, утворювали сільська біднота і сільськогосподарський пролетаріат, що до цього часу були задіяні у поміщицьких господарствах²⁵⁴. Отож, земля відійшла від поміщиків і перейшла у користування до селян і то лише її незначна частка і на незначний історичний період.

Українська революція 1917–1920 рр. це настільки багатовекторне явище, що варто ті процеси спробувати зрозуміти і осмислити з більш високих позицій, а саме: чи можна вважати ту революцію частиною аграрної революції, чи можливо аграрна революція була окремим явищем, яке співпало у часі з іншими революційними процесами? У наукових колах використовується термін «Велика селянська революція 1902–1922 рр.». Такий підхід є спробою визнання окремішності аграрної революції, заперечення історіографічної

---

²⁵⁴ Дудка В. І. Безземельні селяни Полтавської губернії напередодні революції 1917 – 1920 рр. //Український селянин. 2001. Вип. 1. С. 203.

традиції про те, що селянство на ту пору було інертною, консервативно мислячою соціальною верствою, яка не могла бути активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Уважний аналіз історичних подій 1917 – 1920 рр. засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості. Головним гаслом тогочасної доби було: «земля та право вільно господарювати на ній»²⁵⁵.

До прихильників концепції селянської революції можемо віднести і таких істориків-аграрників С. В. Корновенко та І. А. Фаренія Хліборобська верства вимогу передачі їй поміщицької землі за зрівняльним принципом, пише І. А. Фареній, підняла до рівня основного завдання революції, яка набула ознак кривавої битви за владу і продовольчі ресурси між землеробами і міською цивілізацією. На відміну від «аграрної революції», «селянська революція» не складова іншої революції, вона цілком самостійне явище суспільного життя початку ХХ ст.²⁵⁶.

В. Ф. Солдатенко на Х-ому Всеукраїнському симпозиумі істориків-аграрників у Черкаському Національному університеті (2 жовтня 2014 р) висловив протилежну думку. Він зауважив, що не було окремої селянської революції, а селяни були в революції 1917 – 1920 рр.

О. В. Михайлюк також торкається цієї проблеми. Його позиція полягає у тому, що селянство в Україні складало абсолютну більшість населення, а його головною економічною проблемою була земля, вірніше те, хто нею володів. Революція, на його думку, вирішує загальнонаціональні проблеми, а селянство було у своєму «світі» і воно не розуміло іншої частини суспільства – політики міста. Хоча аграрна революція спровокована революцією в місті. Аграрне питання було лише одним із цілої низки проблем, яке спричинило Лютневу антимонархічну революцію. Його кінцевий висновок звучить дещо однозначно: «революція – це надто серйозна річ, щоб її довіряти тільки селянам»²⁵⁷.

Ми ж виходимо із того, що на початку ХХ ст. в українських губерніях відбувалися революційні процеси з максимальним наростанням їх гостроти і широти у 1917–1920 рр., в яких селяни брали активну участь, бо були зацікавленою стороною не в меншій мірі, ніж інші верстви населення. Вони хотіли на безоплатній основі

---

²⁵⁵ Вісті ВУЦВК 1920. 7 березня.

²⁵⁶ Фареній І. А. Про правомірність концепції «Велика селянська революція». // Український селянин. 2012. Вип. 14. С. 162 – 167.

²⁵⁷ Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції і громадянської війни. //Український селянин. 2003. Вип.2. С.105.

отримати додаткову кількість землі у приватну власність, тобто мала бути відновлена порушена справедливість у земельних відносинах. Ті, хто забрав землю у селян, повинні були її повернути тепер. Так, це була революційна вимога селян, однак особно її вирішити вони не могли. Одночасно робітники вели боротьбу за право бути господарями на заводах, фабриках. Усі разом вели боротьбу за відродження української державності. Тому варто говорити про революційні процеси, в яких брали участь і селяни²⁵⁸.

Щодо визначення верхньої межі селянської революції, а саме 1922 р., то, з погляду юридичної, заперечень немає. Дійсно, прийняття в Українській СРР у 1922 р Земельного кодексу ставило крапку у питанні про існування поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю. З першою частиною цього рішення більшість селян була цілком згідна. А з другою, про приватну власність на землю? Більшість селян однозначно не була згідна і була готова продовжувати боротьбу. Мабуть, саме тому, щоб уникнути зайвого напруження на селі, влада відтермінувала ліквідацію одноосібної системи господарювання в українському селі до кінця 1920 – початку 1930 – х рр.

Таким чином, земельні відносини, необхідність їх реформування були складовою частиною суспільно-економічних процесів, що мали місце в роки Української революції (1917 - 1921 рр). Сутнісною його ознакою була вимога ліквідації поміщицького землеволодіння і здійснення зрівняльного розподілу земель між селянськими господарствами. Українські уряди діяли, якби для селян, хотіли реалізувати їхні вимоги, розробляли аграрні програми, але селяни їх не завжди розуміли і не проявляли послідовності у їх підтримці, що унеможливило міцність українських урядів.

У роки Української революції встановлювалися і боролися за своє існування українські уряди УНР доби УЦР, уряд Української Держави, уряд УНР доби Директорії, уряд ЗУНР і ЗОУНР. Усі вони у боротьбі за владу апелювали до селянства, намагалися заручитися його підтримкою.

У сприйнятті селянством влади того чи іншого державного режиму велике значення мала його аграрна політика. Тому усі українські уряди проголошували про початок аграрної реформи, видавали власні земельні закони, які у тій чи іншій мірі базувалися на засадах соціалізації, що передбачало переділ (зменшення величини) поміщицьких земель та скасування приватної власності (крім

---

²⁵⁸ Коріненко П. С. Сутність і наслідки революційних процесів в Україні у 1917 – 1920 рр. Погляд із XXI ст. //Міжнародна науково –теоретична конференція 20 – 21 листопада 2007 року. К: 2007. С.552 – 556.

П. Скоропадського). Усі вони хотіли зруйнувати існуючі земельні відносини на селі і у достатній кількості забезпечити широкий загал селянства землею. Хоча їхні напрями реалізації аграрних програм не були послідовними, а інколи і суперечливими і тому малоефективними. Терпіння селянства щодо реального, а не декларованого отримання додаткових земель увірвалося і, спонтанно, але неухильно, на цій основі наростала громадянська війна. Українські селяни спробували взяти свою долю в свої руки.

Головною відмінністю аграрних програм ЗУНР і Директорії УНР було те, що на західноукраїнських землях революція мала національно-демократичний характер, відтак на перший план виступало питання національне, а це означало, що не передбачалась відміна існуючої приватної власності на землю.

В УНР революція мала чітко видиме соціальне забарвлення, була по своїй суті – соціально-демократичною, і для неї наріжним каменем було вирішення земельного питання, яке бачилось її активним учасникам, тільки на основі ліквідації поміщицького землеволодіння. Зауважимо, що в обставинах, які склалися на ту пору, жодна із реформ українських урядів в цьому напрямі не була доведена до кінця. Українські уряди, і не тільки вони, кожен раз поспішно готували земельне законодавство, яке використовувалося ними в якості «політичного пряника для селян», якому вони віддавали так багато зусиль і часу, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства. Усім українським урядам що називається не вистачило часу для реалізації своїх аграрних перетворень.

Білогвардійські уряди А. Денікіна і П. Врангеля були монархічними за політичною ознакою. В їх плани аж ніяк не входило вирішення земельного питання на користь українського селянства. Вони із тактичних міркувань проголошували про початок аграрних реформ, які однак не могли в принципі задовольнити потреби селян в землі. Українське селянство відмовило їм у підтримці, що було однією із причин їх військової поразки.

1917 – 1920 рр. – це час максимального радикалізму селян. Вони вели збройну боротьбу проти всіх, хто перешкоджав їхньому устремлінню відвоювати землю.

У 1920 р. радянська влада розпочала реалізацію вимоги українського селянства про зрівняльний розподіл конфіскованої у поміщиків землі між безземельними і малоземельними селянами. Суперечливість в цьому непростому процесі полягала у тому, що і радянська влада і селянство, стояли на позиціях ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, ці два суб'єкти будуть непримиренними антагоністами щодо подальшої долі конфіскованих

поміщицьких земель. Селяни хотіли стати їх власниками і відповідно вести одноосібне господарювання, а радянська влада допускала можливість надати частину конфіскованих поміщицьких земель селянам лише у користування. І що зовсім не влаштувало селян так це те, що їх будуть примушувати до колективного обробітку усуспільнених земель.

Радянська влада, виконавши лише першу частину вимог селян, забезпечила зростання їх підтримки, бо це суттєво змінювало співвідношення малоземельних і заможних селянських господарств на користь останніх. Можна сказати, що вирішення земельного питання навіть у такий половинчастий спосіб, сприяло утвердженню радянської влади в Україні на тому історичному етапі.

У ході Української революції в селі відбулися глибинні трансформації земельних відносин, була ліквідована приватна форма власності на землю і крупнотоварні поміщицькі господарства. Зрівняльний розподіл поміщицьких земель призвів до того, що сільське господарство перетворилось на велику кількість дрібних одноосібних господарів, котрі, в кращому разі, могли забезпечити продуктами сільського господарства лише потреби своєї сім'ї і з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку. Розпочалось падіння урожайності й валового збору зернових, деградація культури землеробства.

Чи змінилась упродовж 1917 – 1920 рр. на краще доля українських селян?. Так, але не для всіх і не надовго. Українське селянство в ті роки заплатило дуже велику ціну за набуті додаткові землі. Сотні тисяч із них загинули на фронтах громадянської війни, померли від поранень і хвороб. Бідність в українському селі була всеосяжною. Такою була доля наших землеробів, які понад усе цінували землю.

Доба Української революції завершувала більш як 500 – літній період перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австро – Угорської імперії. В наступні десятиліття українське село, процес формування земельних відносин очікували нові виклики.

РОЗДІЛ III

Земельні відносини в українському селі під час перебування УСРР(УРСР) в складі СРСР, входження Західної України до польської, румунської, чехословацької держави та доля селян в роки німецької окупації (1922–1944 рр.)

Перша світова війна закінчилася зовсім не так як прогнозували в Російській і Австро – Угорській імперії. Імперії не тільки не вирішили основних завдань, заради яких вони розпочинали війну, а перестали існувати, зникли з політичної карти Європи. Українці також не вирішили свого основного завдання. Українське питання могло вважатися вирішеним тільки з відродженням української державності. На жаль, цього не відбулося. Наддніпрянська Україна лишалася у сфері інтересів Російської республіки. Західна Україна попала в сферу інтересів Польщі, Румунії, Чехословаччини. Відповідно упродовж всього міжвоєнного часу буде проявлятися вирішальний вплив цих держав на всі сторони життя наших людей, зокрема і на стан земельних відносин в українському селі.

На 1921 р. історія розпорядилась так, що після 7 років воєн: Першої світової (Великої), громадянської, військової інтервенції Англії і Франції, перебування на території УНР австро-німецьких військ, війни радянської Росії проти УНР, білогвардійських військових наступів і загарбання ними частини території України, війни Другої Речі Посполитої проти ЗОУНР і УСРР і бойових дій чисельних повстанських загонів під керівництвом своїх отаманів - наступала мирна доба.

В умовах поразки Української революції в Наддніпрянщині, Західній Україні змінювалась і політична обстановка в означених регіонах. УСРР ще з липня 1919 р перебувала у військово – політичному союзі з Росією, Білорусією. Дія тієї угоди була продовжена і у повоєнний час. На рівні керівників, вищих державних органів обговорювалося питання про умови подальшого розширення співробітництва між членами того союзу. В кінці грудня 1922 р. в Москві підписаний договір про утворення СРСР. УСРР була одним із його засновників. Так буде започаткована історія нової доби –, доби перебування земель Наддніпрянської України в складі СРСР аж до 1991 р. Західна Україна: (Східна Галичина, Північна Буковина до 1939 р, Закарпаття до 1946 р. будуть перебувати в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини і Угорщини.

Проблема вибору політичного і економічного курсу розвитку на території УСРР, яка до цього супроводжувалась із застосуванням у великих масштабах зброї, поступово змінювалась на боротьбу на рівні партій. Особливістю тієї боротьби було те, що існуючі на повоєнний час в УСРР партії визнавали соціалістичний напрям розвитку політичної системи і пропонували лише можливі варіанти того шляху. Реально виникла перспектива утвердження багатопартійної політичної системи, а значить, і можливості на засадах плюралізму вирішення важливих соціально-економічних проблем, зокрема, і подальших дій щодо земельного питання в нових умовах.

Зауважимо, що усі попередні процеси, особливо у військовій складовій, призвели до зменшення кількості населення України, руйнації економіки. Український народ втомився. Реалії були такими, що навіть переможець (радянська влада) зрозуміла, що потрібно ставати на шлях суттєвої корекції перш за все економічного курсу задля відбудови економіки і покращення матеріальних умов життя людей. Наступило усвідомлення того, що за допомогою лише примусових і обмежувальних заходів, зокрема, у земельних відносинах, неможливо збільшити виробництво продукції сільського господарства. Зрозуміло, якщо у селянина не буде економічного стимулу, він не буде підвищувати ефективність свого господарства.

Реальність на селі була такою: селяни безоплатно отримавши землю у користування, її у кожному господарстві стало більше. Вони мали відчутти себе господарями тієї землі. у них повинен проявитися підвищений інтерес до результатів своєї праці. Мабуть, так воно і було. Тільки у нових господарів постали проблеми щодо забезпечення посівним матеріалом, робочою худобою, сільськогосподарським реманентом тощо. За таких умов посівні площі скоротилися з 20 до 16 млн. га, або на 20% у порівнянні з 1913 р. Але було і чимало таких сіл, як у Новосвітлицькій волості Луганської області. Там селяни одержали 1 314 дес. землі, а засіяли тільки 95. Це мало місце тому, що у них не було достатньої кількості робочої худоби, посівного матеріалу²⁵⁹.

У 1921 р., після примусових мобілізацій у попередні роки селян на фронт, накладання на них повинностей та надмірних податків, конфіскацій, декількох земельних перерозподілів на рівні кожного села, радянська влада з огляду на катастрофу, яка наближалася, вимушена була відмовитися від попередньої економічної політики «воєнного комунізму» і найперше щодо продрозкладки, й розпочати

---

²⁵⁹ Лях Р. Д. Назв. праця. С. 7.

перехід до нової економічної політики (неп), в сільському господарстві перш за все.

. Новим для селян буде те, що їм будуть надані можливості ще додати собі землі, але тільки на правах користувачів. Оскільки мав з'явитись надлишок виробленої на тих досить великих земельних площах продукції сільського господарства, їм буде наданий дозвіл продавати її на базарах. Маємо зауважити, що і при НЕП недоторканим залишиться курс радянської влади, який передбачав недопущення відродження приватної власності селян на землю.

Народна мудрість стверджує, що біда приходить не одна, за нею може бути і друга. У результаті тотальної руїни всієї економіки, а то була велика біда, у 1921 р. була ще й посуха, яка охопила досить велику територію України. Внаслідок посухи валовий збір зернових в Україні складав 276,6 млн. пудів, у той час як у 1909 – 1913 рр. середньорічний врожай дорівнював 1 млрд. 110 тис пудів²⁶⁰. На Півдні України наприкінці 1921 р. розпочався голод, голодувало приблизно 4–7 млн. осіб, що становило 25% від усього населення України. Голод супроводжувався епідеміями холери, тифу та віспи. Майже на усій території ще тривав селянський повстанський рух проти радянської влади, її політики «воєнного комунізму» в українському селі. Її наслідком було те, що вона підірвала матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

Неп в аграрній політиці здійснювався щонайменше за такими основними напрямками: більшість націоналізованих земель розподілено між селянськими дворами; розподіл земель відбувався згідно того, скільки у селянському господарстві було працівників і їдців; відбувалась передача у користування селянам усіх земельних угідь, які не використовувалися за призначенням; задля подолання аграрного перенаселення, особливо у Київській, Подільській губерніях, була розроблена програма розселення і переселення сотень тисяч селянських сімей у південні райони України; була спроба створення колгоспів-гігантів, які мали доказувати переваги крупнотоварного сільськогосподарського виробництва; селянам дозволено орендувати землю; і насамкінець, у 1922 р. прийнятий Земельний кодекс УСРР, який запроваджував довічне спадкове володіння землею для тих, хто її обробляв, але водночас підтверджував, що уся земля є власністю держави. На думку Г. І. Сургая, Неп – це примирення класів в умовах радянської демократії і одночасного вирівнювання на селі: у малоземельних селян земельні

---

²⁶⁰ Мовчан О. М. Голод в 1921 – 1923 рр. в південних губерніях УСРР. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. К: 2006. С. 21.

наділи збільшаться у 1,5 рази і колишні малоземельні (50%) стануть середняками²⁶¹. Відносини влади з селянством відтепер мали базуватися на ринкових засадах. У даному випадку трансформаційні процеси, що започаткував неп, слід розглядати як повернення до традиційних, в умовах України, одноосібних форм господарювання селянина на землі. Воно не тільки не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше, а й розширювалося за рахунок збільшення земельних наділів, зокрема присадибних.

Неп у земельних відносинах розпочався із того, що XI з'їзд РКП (б) у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував не обмежувати застосування оренди зайвими формальностями, усіма силами та засобами підтримати й заохотити допомогу найбільшому селянству. Зазначене знайшло своє відображення в декреті ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею».

30 грудня 1921 р. в порядку реалізації основних завдань непу скасована постанова «Про перехід до соціалістичного землеустрою». Відтепер селянам надане право виходити із товариств по спільному обробітку землі з землею і самостійно вибирати форми господарювання на землі. Реально це був дозвіл на одноосібне господарювання селян на землі, відкривались можливості для конкуренції різних форм господарювання на землі. У 1925 р. прийняті додаткові постанови щодо встановлення більш тривалого терміну переходу селян до землекористування на умовах оренди. Нею також передбачалось не ставити перепон щодо виділення селянських господарств на одрубі та хутори. З цього часу була легалізована оренда земель В земельних відносинах українського села мало місце протиріччя. З одного боку, селяни дійсно доотримали землі. Їх земельні ділянки стали такими значимими, що обробляти із то була чимала проблема. З другого боку, селяни «загорілись» намаганням ще добрати землі на умовах оренди. Найбільш широко вона використовувалася на півдні України.

Усі ці новації у земельних відносинах вимагали додаткового узгодження щодо їх реалізації. Проведення землевпорядкувальних робіт виявилось досить масштабним і складним, адже мова йшла про правове закріплення в конкретних межах земельних ділянок за сотнями тисяч селянських господарств. Ця проблема розглядалося на з'їздах рад в губерніях, на засіданнях виконкомів. Виконання прийнятих там рішень покладалося на земвідділи волосних і сільських рад.

---

²⁶¹ Сургай Г. І. Сільське господарство України. С. 35.

У 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад прийняв закон «Про закріплення землеволодіння трудових господарств». Він передбачав закріпити за селянськими господарствами у 9-річне користування у тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарів. Закон регламентував реформування аграрних відносин і, зокрема, трудове землекористування одноосібних селянських господарств та пропонував створювати умови для заохочення у створенні колективних форм господарювання на селі.

Про пильну увагу радянської влади до земельних відносин на селі засвідчує опублікований у травні 1922 р. Закон «Про трудове землекористування», а 30 листопада того ж року IV сесія ВУЦВК ухвалила Земельний кодекс УСРР, який мав дати і дав відповіді на принципові питання щодо формування земельних відносин²⁶².

Цей нормативно-правовий документи з'явився що називається на часі. Справа у тому, що розподіл землі, землеустрій між селянськими дворами вступив у завершальну стадію. Для селян важливо було отримати юридичні підстави того, що відбулося, а також отримати гарантії, що це не один із чергових переділів землі. На усі ці перестороги давали відповіді 5 базових позицій:

- А) ліквідація приватної форми власності на землю;
- Б) земля оголошувалась всенародним багатством;
- В) створюється державний земельний фонд, з якого мали наділятися ділянки хліборобам, містам та підприємствам;
- Г) допускалась оренда землі;

Д) користування землею могло бути тільки у складі земельної громади (комуни, товариства по спільному обробітку землі, артїлі, колгоспи, радгоспи – це також земельні громади). Земля в них могла бути общинною (зрівняльний розподіл) між дворами, дільничною (черезсмужжя, відруб, хутір; товариською (спільне господарювання).

Для вирішення суперечок в ході визначення форми господарювання створювалися земельні судові комісії. Статті 2,3 Земельного кодексу зафіксували, що розпорядником земель є Народний комісаріат земельних справ та його місцеві органи. Першочергове право користування землею закріплювалося за хліборобами та їх об'єднаннями (стаття 4). Земельний кодекс не тільки по букві закону, але й по духу проникнутий наданням переваги у земельних відносинах трудовому селянству, малось на увазі його бідняцько-середняцькій частині.

---

²⁶² Земельний кодекс УСРР. / Збірник узаконень і розпоряджень робітничо – селянського уряду УСРР. Харків: 1922.

Та частина українського селянства, яка була заможною, а тим більше у своїх господарствах використовувала найману працю, у цьому документі їй ніяких прав не передбачалося. Про це засвідчують і назви його розділів: «Про органи управління земельних громад», «Про земельну громаду», «Про права і обов'язки земельних громад», «Про товариський порядок користування землею», «Про громадське оброблення землі» та інші. Цікавим у цьому відношенні є розділ «Про трудову оренду землі». Розробники Кодексу завбачливо застерігали, що оренда землі можлива лише у випадку, коли її користувач не може самотійно її обробляти, але орендаром міг бути лише той із селян, хто міг орендовану земельну ділянку обробляти самотійно без найму робочої сили. (Стаття 30).

У цілому ж, Земельний кодекс УСРР 1922 року все-таки був відносно урівноважений, розширяв можливості селян та їх громад у розпорядженні землею, визначав умови, за яких надана земля могла бути відчужена, та порядок її повернення землекористувачеві. Щодо можливих переділів землі, то Земельний кодекс визначив головне: їх можна буде здійснювати тільки за згодою земельної громади (у 1923 р. це положення буде скасоване) при урахуванні кількості їдців або робочої сили.

Земельний кодекс закріплював основу соціалістичного колективного господарювання, виключне право державної власності на землю. На підставі цього Кодексу держава втягнеться в процес, який прискорить організацію державних підприємств, великих колективних господарств, буде безконечно розподіляти і перерозподіляти між ними землі, відводити їх для використання у різних галузях народного господарства без відповідного економічного обґрунтування. Ідеологічним і політичним центром, де усі ці питання вирішувались була РКП(б). Чи не звідси бере свій початок перетворення її у державну партію? Зауважимо, що земвідділи у 1920-х рр. найперше займалися відведенням земель державним установам, цукровим заводам і тільки після того приступали до вирішення питання про наділення землею селянських господарств²⁶³.

Земельний орендний фонд на початку 1920-х років складався з двох частин: внутрішньої і зовнішньої селянської оренди. Внутрішня оренда – це оренда трудових наділів у селянському середовищі. Зовнішня селянська оренда землі – це оренда земель фонду державних земель, цукроварень та ін. Внаслідок здійснення передачі селянам в оренду частини земель цукрозаводів, фондів радгоспів,

---

²⁶³ Отчет губсовещания с апреля 1922 по 1 октября 1922 года. Винница. 1923. С.4.

колонізаційного фонду на півдні України, земельних товариств державний земельний фонд на осінь 1925 р. зменшився до 1 900 тис. дес. На той же час селянство орендувало у держави 1 597 тис. дес. землі²⁶⁴.

У роки непу дозволялося вступати в орендні земельні відносини і промисловим підприємствам. У 1923. в Житомирській, Коростишівській, Шепетівській округах цукротрест, радгосптрест та інші орендували майже 38 тис. дес. землі²⁶⁵. Ділянки на оренду із фонду державного земельного майна формувалися із двох основних джерел: із запасного земельного фонду та земель тих землекористувачів, що по тим чи іншим причинам припинили сільськогосподарську діяльність²⁶⁶. У такий спосіб здійснювалися корективи земельних проблем на селі. Однак, цей напрям не отримав суттєвого розвитку. Передача в оренду державних земель індивідуальним орендарям із року у рік скорочувалося. Паралельно, хоч і у дещо сповільненому вимірі, велась організаційно-господарська робота по створенню колгоспів, комун. На 1921 рік їх було 1077, у 1923 р. – 3105. Питома вага їх у селянському землекористуванні не перевищувала 2-3%²⁶⁷.

Перебування наших земель в складі СРСР у перші роки його існування показало, що психологічно і культурно селяни не готові й не можуть підпадати під дію тих же принципів господарювання, що і робітники. Влада вимушено пішла на відновлення одноосібного селянського господарювання. Було призупинено примусове заснування нових колгоспів і радгоспів, набував розвитку кооперативний рух на селі. Стан анархії та свавілля періоду продрозкладки припинився. Усе це відповідало мріям і бажанням селян, що і забезпечить стабілізацію після революційних подій 1917 – 1920 рр.

На 1923 р. в селах в основному завершений зрівняльний розподіл землі. Більш-менш справедливий перерозподіл землі відбувся за трудовою нормою, згідно якої селянський двір міг отримати стільки землі скільки його члени могли обробити без залучення наймитів; 60% селянських дворів одержали додатково земельні наділи. Загальні підсумки розподілу конфіскованих земель станом на 1924 рік були на користь селян України. Вони одержали у своє розпорядження 91,8%

---

²⁶⁴ Великий жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні. //Вісник Харківського університету. 1977. - № 150. С. 30; Калініченко В. В. Оренда землі в українському селі в роки НЕПу. // Проблеми історії України. Вип. 16. Ч. 2. С.33.

²⁶⁵ ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп.4. Спр. 214 Арк. 452.

²⁶⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства Украины. Сборник П. Харьков: 1921. С. 20

²⁶⁷ Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами. / Україна крізь віки. Т. 11. С. 56.

загальної площі сільськогосподарських земель. Кількість індивідуальних селянських господарств збільшилася з 3,9 млн. до 4 млн²⁶⁸.

Село ставало більш середняцьким (за кількістю землі у селян). Чисельність середняцьких господарств зросла у три рази: з 25% до 60%.

Аналіз статистичних даних дозволяє робити висновок про те, що земельне питання, хоч і в неоднозначний спосіб, вирішувалось на користь селян. Відповідно і доля багатіших із них, щонайменше 60%, ставала кращою.

Однак, як засвідчують документи, не все гаразд було з розподілом землі. Чимало селян були не задоволені не тільки тим скільки землі вони отримали, але й тим, як задалеко вона знаходилась від села, на скільки часток ділилась тощо. На 1923 р. мали місце випадки, коли 3-4 дес. землі були розкидані у 15-20 кусках²⁶⁹. Попри те, що ще у 1921 р. У Всеукраїнський з'їзд рад заборонив переділи землі між селами і індивідуальними користувачами, все-таки цей процес виявився настільки складним, і в той же час звичним явищем, що переділи землі в українському селі не завершилися і у 1924 р. Тут варто зауважити, що ця ситуація створювала неабияку нервозність в селянському середовищі, інколи призводила до серйозних конфліктів. Про це йшла мова на пленумі Прилукської окружної комісії Комітету незаможних селян. До того ж варто зауважити, що тепер акценти щодо черговості наділення землею зроблені в сторону артілей і комун. І тільки після цього могло відбутися наділення землею одноосібників²⁷⁰.

На середину 1920-х рр. в земельних відносинах українського села сталися досить глибокі і, до того ж неоднозначні, трансформації. Земельні лишки (в кожній місцевості були встановлені свої норми допустимої величини земельних площ) уже були вилучені у кожної 10-ї селянської родини. Єдиною формою у земельних відносинах на селі стало землекористування. Приватна власність на землю відійшла у минуле. У 4 рази зменшилась група безпосівних селянських дворів, збільшилась кількість дворів, які обробляли від 1 до 6 дес. Землі. Село вирівнювалось до середняків. Відбулось дроблення селянських господарств, а це вело до зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва.

---

²⁶⁸ Третяк А. М. Назв. праця. С.38.

²⁶⁹ //Правда Прилукщини. Орган Прилукського політпарткому і політревкому. – 1923.- 1 лютого.

²⁷⁰ Там само. 1924. 15 січня.

Тоді ж розпочалась підготовка до усупільнення земель одноосібників. Ще у квітні 1920 р. в Наркомземі УСРР створений підвідділ колгоспів. Його працівники займались реєстрацією товариств, забезпеченням їх посівним матеріалом, коштами з державного бюджету. Опорою у цій справі були комітети незаможних селян (далі – КНС). Їх члени першими вступали до колгоспів, агітували за вступ до колгоспів й інших селян. Визначення того, хто міг бути членом КНС ґрунтувалось на тому, скільки землі було у селянина. Тому-то членами Комітетів незаможних селян могли бути тільки малоземельні селяни. В селі Мала Дівиця сільські активісти пішли ще далі. Там прийняте рішення в першу чергу наділяти землею членів КНС, бідноту і до того ж обов'язково їхній земельний наділ мав бути в одному клині. Таке рішення зумовлювалося тим, щоб у недалекому майбутньому на основі їх земель можна було б утворити колгосп. Далекоземелля назначалося для тих, хто захоче виокремитись на хутір²⁷¹.

Нетерплячка щодо утворення колгоспів була настільки недалекоглядною, що виникла ідея аби пришвидшити цей процес, залучати до колгоспів робітників з міст. Це пояснювалося тим, що робітники швидше утвердять суспільні відносини на селі і привчать селян до колективної праці. На 1922 рік в Донбасі членами колгоспів були 18,3% робітників, Харківській області – 5,6%, Катеринославській – 6,9%²⁷². Делікатність цього нововведення полягала у тому, що робітників приймали до колгоспів без усупільнення їхніх земель, бо вони попросту їх не мали. Але цей процес якби само собою передбачав те, що землі селян на ту пору уже мали бути усупільненими.

Внаслідок завершення на середину 1920-х рр. основних робіт у системі землеустрою основною фігурою на селі утвердився селянин - одноосібник. Реальні можливості для селян продавати лишки виробленої в їх одноосібних господарствах продукції сприяло тому, що кількість заможних селян зростала. Цей процес «турбував» органи влади, їх в партійних колах називали «куркулями»²⁷³

Цілком природним було прагнення заможних селян розширити власний земельний наділ. Таке їхнє прагнення не співпадало з офіційною позицією радянської влади, яка вважала цю соціальну групу тимчасовою, а відтак робилося усе можливе, щоб стиснути економічні інтереси заможника і, у першу чергу, обмежувати його земельний наділ шляхом конфіскації земельних надлишків у них. В

²⁷¹ Там само. 13 липня.

²⁷² Лях Р. Д. Назв. праця. С.94.

²⁷³ Ганжа О. І. Назв. праця. С.13.

господарській площині це призводило до подальшого дроблення селянських господарств та пониження їх продуктивності. В політичній площині ця політика радянської влади призведе до нового, небаченого до того часу, протистояння влади із селянством. Але все це ще буде в переді.

На першому етапі непу (до середини 1920 – х рр.) селяни отримали більше можливостей для запровадження нових організаційно - господарських форм на землі, яку вони одержали у користування. Мова йде про такі форми селянського мешкання, як висілки, земельні товариства. У Гайсинському повіті Подільської губернії на 1924 рік створено 11 висілків та 23 земельних товариства²⁷⁴.

В архівних документах немає інформації про те, чи це були одноосібні господарства, чи господарства типу хуторів. Немає інформації і про кількість землі, яку вони виокремлювали при виході на висілки. Однак, якщо врахувати, що трудова земельна норма у Гайсинському повіті була визначена у 8 десятин, а кількість їдців в сім'ї в середньому могла бути 5-6 осіб, то земельна площа висілку могла бути в межах 48 дес. Мабуть, організація селянами висілків та земельних товариств була їхньою спробою уникнути у такий спосіб від вступу до колгоспів і відповідно передачі їм своїх земель. Тим більше, що на той час у Гайсинському повіті уже біло створено 60 колгоспів.

Із запровадженням в українському селі непу мав місце пошук форм організації життєдіяльності села і, у першу чергу, у регулюванні земельних відносин, які, як ми уже про те вели мову раніше, мали суттєві відмінності від попереднього періоду. Існувало дві форм регуляторів: земельні громади і сільські ради. Земельні громади - це громадські об'єднання, що утворювалися селянами. На противагу їм радянська влада утворювала у селах комітети незаможних селян (КНС) і сільські ради. Авторитет на селі земельних громад був такий значний, що радянська влада вимушена була визнати їх органами сільської земельної організації. Земельна громада обирала старосту, розкладала податки, утримувала школи тощо. Однак, найбільш затребуваними вони були при переділах земель на рівні села. Земельні громади в цій справі обрали прийнятний для більшості селян принцип – по їдцях. У 1920 – х рр., за підрахунками В. В. Калініченка, 75% перерозподілів відбувалися згідно такого підходу²⁷⁵. У 1922 р. Земельний кодекс визнав за земельними громадами право пильнувати

---

²⁷⁴ ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 5. Спр. 155. Арк. 14.

²⁷⁵ Калініченко В. В. Земельна громада. Історія українського селянства. Т.2. С.58.

за доцільним використанням землі, регулювати земельні відносини своїх членів, проводити сільські сходи. Хоча уже у наступному 1923 році радянська влада заборонила сільські сходи. З цього часу протистояння земельних громад і сільських рад особливо у вирішенні земельних справ ставало ще гострішим. У 1927 р. органи влади внесли зміни у Земельний кодекс, усі повноваження, зокрема, і у землевпорядкувальних роботах на селі передавалися тільки сільським радам²⁷⁶. Так скінчився мирний період співіснування земельних громад і сільських рад.

На середину 1920 – х рр. дійсним лихом в українському селі ставало черезсмужжя. Воно охоплювало 64,5% селянських земель. Так, в Чернігівській окрузі звичайна земельна громада в 200 дворів розташовувала свої землі на 6 – 7 тис. смужок, тобто на одне господарство припадало по 30 – 35 ділянок. Земельні смужки бували в 2 – 3 сажени завширшки²⁷⁷. Зрозуміло, що з таким землеустроєм вирішити проблему підвищення ефективності сільського господарства було просто неможливо. Кардинальні зміни в цій площині були неминучими. Питання лише в тому, які і коли та робота мала розпочатись.

В середині 1920- рр. радянська влада в рамках послаблення «земельного голоду» в двох губерніях - на Київщині і Чернігівщині започаткувала масштабну колонізацію малозаселених південних губерній. Необхідність масового переселення селянських родин, на нашу думку, зумовлена тим, що кількість землі, яку уже отримали селяни у Київській, Чернігівській губернії виявилась недостатньою для нормального ведення господарства. Більше додати їм землі у тих місцевостях уже було неможливо. Вихід із такої ситуації бачився в організації внутрішнього республіканського переселення селянських родин. З цією метою на Одещині, Херсонщині визначений земельний колонізаційний фонд у розмірі 29 096 дес. землі. Ця площа поділена на 16 226 ділянки (майбутні села). Кожна сім'я, що прибувала у наперед визначену місцевість, могла отримати там дворівний наділ до 10 дес. на одну душу. Упродовж 1924-1926 рр. на Херсонщину, Одещину із Київської, Чернігівської губерній переселилося 20 573 селянських родини. На Херсонщині 1088 родин заснували 37 сіл, на Одещині 3373 родини заснували 490 сіл. В Устинівському районі Зінов'євського округу (нинішня Кіровоградська область) 1 453 родини з Київської та Чернігівської губернії заснували 23 села²⁷⁸.

²⁷⁶ Земельний кодекс (зі змінами до 1 вересня 1927 року). П'яте офіційне видання. Харків: 1927.

²⁷⁷ Калініченко В. В. Назв. праця. С.59.

²⁷⁸ ЦДАВОУ України. Ф 27. Оп.6. Спр. 649.

Переселялися ті родини, в яких продовжувався «земельний голод». До таких родин належали Іванченки, батьки моєї дружини. Вони разом із односельцями з Київської губернії, Лисянського району (село Будище) і суміжних сіл (Снітинці, Ганділівка, Городище та ін.) у 1924 р. заснували в Устинівському районі село Ново-Київка. Із їх спогадів я дізнався, що вони, прибувши на місце поселення, вимушені споруджувати і певний час (поки не збудували хати), жити в землянках, які накривали очеретом. І все-таки, вони готові були жити в таких надскладних умовах, бо на кожного члена сім'ї можна було безоплатно отримати 10 дес. землі. Радість від отриманої землі була велика. Працювали на землі всією родиною. В літню пору навіть сім'ями ночували біля свого поля. Господарства були одноосібними і багатопрофільними: вирощували зернові культури, займались тваринництвом, обробляли баштани, під які була виділена спеціальна земля (в балці), збудували в селі 4 ставки, займались бджільництвом. Одним словом, трохи розбагатіли. Однак, кліматичні умови степової України (посухи, суховії) для землеробської праці часто видавались несприятливими, що ускладнювало їх життя. Надважкою була їх праця біля землі. І тільки наявність в кожній родині достатньої кількості робочих рук і робочої худоби давало можливість впоратись з усіма сезонними сільськогосподарськими роботами.

Подальша доля цього новоутвореного села і селян, що в ньому проживали, мало чим відрізнялась від долі більшості українських сіл і селян: насильницька колективізація, голодомор, окупаційний період і важкі для селян повоєнні роки.

Найбільшого розвитку село досягло у 1960 – 1970-ті роки. Тоді здійснена електрифікація села, прокладений водогін (з тієї ж балки) на ферми і по селу, заасфальтована дорога до села і усі вулиці. Село виросло аж до 118 дворів, в яких проживало більше 500 осіб. Здавалось, що ніщо уже не може загрожувати не то що подальшому його розвитку, але і його існуванню. На жаль, мусимо констатувати, що на теперішній час в селі проживає лише кілька осіб, яким попросту немає куди виїхати. Немає там будь-якої виробничої чи то побутової структури. Ось така доля цього села і вона знову ж таки є приблизно такою ж як і для сотень інших сіл в Україні.

Залишені у 1924 – 1926 рр. переселенцями землі за попереднім місцем проживання, на безоплатній основі розподілялися серед їх родичів, односельців і у такий спосіб у деяких селах Київської і Чернігівської губернії дещо пом'якшувалась земельна проблема.

Раніше ми уже звертали увагу на те, що радянська влада, ставши власником усіх земель, уже з 1920 року зайнялась їх розподілом серед цукрових заводів, гуралень, колгоспів, радгоспів, селянських дворів,

створювався державний земельний фонд. На 1923 рік розподільчі дії серед названих категорій землекористувачів в основному були завершені. Почався новий етап відведення земель, або можна сказати, перерозподілу уже поділених земель. Звертаємо увагу, що це уже був розподіл земель не серед селянських господарств, а серед структур, які до землеробства не мали ніякого відношення. З'ясувалось, що земля потрібна різноманітним установам і організаціям, як-то метеорологічним станціям, дослідницьким станціям, сільсько-господарським інститутам, військовим частинам, пожежним службам, дитячим будинкам та іншим установам.

В архівах збереглася досить велика кількість документів, які засвідчують сам процес відведення земель для різного роду державних, комунальних установ. Усе починалося з письмових звернень керівників зацікавлених установ до губернських земельних відділів з проханням надати відповідну земельну ділянку у наперед визначеному місці. Як правило, запити були досить апетитними, вимагали великі земельні ділянки немовби для потреб нормального функціонування даної державної установи. Органи влади, лише у небагатьох випадках не погоджувалися з заявками прохачів і, як правило, надавали їм задекларовані розміри земельних площ. Це було, мабуть тому, що земля в УСРР перестала бути товаром і чиновники не враховували її вартості. Так, для потреб військових у 1922 р. у 72 пунктах УСРР виділено 24 670 дес. землі, (реально військові частини заволоділи 25 574 дес. землі), зокрема, у Коростишівському повіті 362,2 дес., Полонському повіті – 82,4 дес., Дебальцівському повіті – 168 дес., на Одещині – 1 000 дес., Херсонщині – 2 000 дес. і т.д. У 1926 р. для потреб військових виділено додатково ще 52 527 га землі. Київському сільськогосподарському інституту у 1925–1926 рр. переданий Хутір Тимки Ніжинського повіту²⁷⁹.

У 1923 – 1924 рр. продовжувався процес щодо наділення землею цукрових та винокурних заводів. Так, у Проскурівському, Каменському, Гайсинському, Тульчинському, Могилівському, Вінницькому повітах Подільської губернії 40 цукровим заводам наділено 126 488 дес. землі, 6 – винокурним заводам – 1 700 дес. землі²⁸⁰. У 27 фондів ЦДАВОУ України зберігається чимало звітів повітових і губернських землевпорядних комісій, які засвідчують, що переділи, надання земель набули великого розмаху. Як приклад, приведемо матеріали про роботу землевпорядної комісії Одеської

---

²⁷⁹ ЦДАВОУ України. Ф. 27. Оп.5. Спр.3. Арк. 187 – 188; Оп. 6. Спр. 791. Арк. 1, 6, 54.

²⁸⁰ ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 4. Спр. 214. Арк. 6.

округи. Її працівниками у 1923 році проведені роботи по землевпорядкуванню 182 607 дес. землі, зокрема, цукровим заводам в порядку додаткових потреб вони визначили 8 564 дес., селянам – 510,5 дес., технікумам – 144 дес., держпідприємствам – 1 051 дес., внутрішньо селянський розподіл (хуторам) становив 22 941,5 дес.²⁸¹. Роздача земель чиновниками у роки НЕПу набула такого розмаху, що Наркомзем УСРР у 1926 році прийняв спеціальну ухвалу з вимогою до губземкомвідділів навести порядок щодо обліку земель, їх належності конкретним користувачам²⁸².

Загалом, НЕП українські селяни сприйняли як перебудову в земельних відносинах, яка відкривала шлях до повсемісного одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. Село заспокоїлось, земельні відносини ще не набули достатньо конфронтаційного характеру. Можна вважати, що з огляду на ті проблеми, які пережили наші селяни в попередні роки - стан земельного питання був близький до вирішення.

Проте, з другої половини 1920 рр. відбувалося згортання НЕПу, що проявилось в примусі селян до самообкладання (оподаткування), набирала обертів колективізація, у ході якої українські селяни не тільки втрачали землю, але й у примусовий спосіб були змінені форми господарювання: відбувався перехід від традиційного, звичного для українських селян одноосібного до колективного (колгоспного) обробітку землі, в товариствах по спільному обробітку землі. Радянська влада змінює політичний курс на селі: від обмеження у різні способи господарств заможних селян «куркулів» (відбирання «лишків» земель, підвищувала рівень оподаткування їх господарств) переходить до політики їх ліквідації. Розпочиналась ця робота у першу чергу з відчуження у їхніх господарствах землі, з наступною передачею її до колгоспу. Це означало, що заснування колгоспів розпочиналось з передачею їм земель заможних селян. Така політика не мала нічого спільного із задекларованими цілями неп. З цих пір взято курс на згортання непу. Це сталось попри те, що розвиток сільського господарства на його принципах мав помітні успіхи. За офіційними даними, обсяг сільгосппродукції у 1925 – 1926 рр. досягнув довоєнного рівня. Однак, страх радянської влади перед міцніючим одноосібним сільгоспвиробником взяв гору над економічною доцільністю. Трансформації, що мали місце в аграрному секторі економіки з цілком відмою лінією на розвиток товарного виробництва індивідуальними селянськими господарствами на своїй

---

²⁸¹ ЦДАВОУ України. 27. Оп. 4. Спр.214. Арк.450.

²⁸² ЦДАВОУ України. I.27. Оп. 6. Спр.791. Арк. 123.

землі будуть в насильницький спосіб зупинені, а їх економічну нішу мали заступити колгоспи та радгоспи.

1922 – 1926 рр., як засвідчить історія, – це були роки, які в земельних відносинах стали перехідними: від розвитку переважно одноосібного господарювання селян, нехай і на землі, що була лише у їх користуванні, до примусового її відчуження поки що у заможних селян «куркулів» і заснування на її базі нових колгоспів. Так завершувався один етап (Непівської доби) в долі українського селянства, коли земельне питання було близьким до вирішення і започатковувався інший період, ще невідомий для долі селян.

З 1926 р. розпочнеться процес, який отримає назву політики згортання непу у сільському господарстві, тобто застосування відносно одноосібних господарств селян на землі таких обмежень, що змусить їх переходити до колективного господарювання на усуспільненій землі. А. Третяк вважає, що 1925–1929 рр. були періодом суцільної колективізації і, що тоді постало питання про створення великого соціалістичного сільгоспвиробництва на матеріально-технічній базі індустріалізації країни²⁸³. На наш погляд, він дещо абстрактно підходить до такої надскладної проблеми як колективізація сільського господарства. Проголошення курсу на суцільну колективізацію і його реалізація на ділі, це дещо різні рівні. Тим більше говорити про індустріальну базу для колективізації у 1925 р також не доводиться.

Політика колективізації, як і політика запровадження НЕПу, здійснювалась у певній послідовності і, головне, мала свої чітко визначені цілі, напрями і етапи їх досягнення. До конкретних напрямів, що вели до згортання НЕПу в аграрному секторі економіки і переходу до колгоспного будівництва, можна віднести примусові дії влади щодо самообкладання (самооподаткування) селянських господарств; курс на суцільну і до того ж прискорену колективізацію сільського господарства; форсований процес створення товариств по спільному обробітку землі (малось на увазі як перехідна форма до колгоспів); політика ліквідації «куркуля» як класу; початок репресій в українському селі проти нового «ворога» середняка.

У 1926 р. радянська влада дала сигнал розпочати обмеження одноосібних середняцьких господарств і, перш за все, у земельних відносинах. У розвиток ідеї колективізації у 1926 р. ЦК ВКП(б) створив комісію для вивчення економічного стану існуючих колгоспів і радгоспів. Комісія опрацювала певну кількість

---

²⁸³ Третяк А. М. Назв. праця. С. 65.

статистичної і іншої інформації і висловила пропозицію щодо необхідності посилити підтримку державою розвитку соціалістичного, тобто колгоспного, землеробства. Мабуть, це було суто політичне рішення. Адже попри усі організаційні, господарські заходи радянської влади по переведенню сільського господарства на колективні засади господарювання, колективна форма селянського господарювання у 1928 р. охоплювала менше 4% земельних площ. Якщо врахувати, що колгоспне будівництво в українському селі розпочалося ще в кінці 1919 р. після звільнення України від денікінських військ, то цілком очевидно, що ця форма господарювання не мала успіху до цього часу і перспективи на майбутнє. Досягти її переважання над іншими формами господарювання у звичний (добровільний) спосіб, тобто шляхом конкуренції, було неможливо. Звідси було апріорі неминучість примусових методів, позбавлення українського селянства права на одноосібне землекористування і відбирання у них земель у колективне землекористування. Колективізованими вважалися ті села, які пройшли в земельному управлінні відповідну реєстрацію і отримали статут.

Первинними документами на державному рівні у справі колективізації сільського господарства можна вважати видані у 1927 р. дві постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі» і «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі». Згідно другої постанови в УСРР прибув В. Молотов. Ним визначені завищені плани хлібозаготівель, ущільнені терміни її реалізації. Одразу ж розпочалися арешти селян-одноосібників, висилка частини із них за межі України. До цих протиправних дій залучені Червона армія, судові органи. Це уже було схоже на війну проти власного народу, метою якої було у такий спосіб зліквідувати одноосібні селянські господарства і змусити селян перейти до іншої форми господарювання, віддавши свою землю до колгоспів. Ідеологічним підґрунтям для такого повороту в аграрній політиці була, на думку Й. Сталіна, потреба селянам заплатити «данину» для розвитку індустріалізації. Події зими-весни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі в селах завершують перший акт трагедії²⁸⁴.

У 1928 р. влада визнала одноосібні селянські господарства «бар'єром» на шляху соціалістичної перебудови села, зробила їх, і, у першу чергу, заможні селянські господарства, винними у проблемі забезпечення міст хлібом. Що ж собою являв ось той «бар'єр?

---

²⁸⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927 – 1939 гг. М: 1999. С.52.

«Куркульських» господарств в Україні на 1929 рік було 4%, заможних – 1,4%. Єдиною ознакою такого визначення міцності селянських господарств було використання ними найманої робочої сили²⁸⁵. На «винних» майже щоквартально збільшували план поставок зерна. Прозрозкладка в мирний час повторилася у повному обсязі. Окрім адміністративних покарань влада перейшла до кримінального переслідування окремих селянських родин.

15 грудня 1928 р. ЦВК СРСР прийняв закон «Загальні начала землекористування і землеустрою». У ньому наголошувалось, що націоналізація землі, яка є основою всього радянського земельного ладу, забезпечує соціалістичну перебудову сільського господарства. Союзним республікам надавалось право лише регулювати землекористування і землеустрій в межах республіки²⁸⁶.

На 1929 рік кількість колгоспів в Українській СРР зросла із 6 тис. до 12 тис. і відповідно збільшення земель в них було з 1 400 тис. га до – 3 600 тис. га²⁸⁷. На 1924 рік було 4 960 тис. селянських господарств, а на 1928/29 рік їх число зросло на 212 тис. і складало 5 173 тис. На пленумі ЦК КП (б)У ця ситуація оцінена як деградація, тобто подрібнення сільського господарства, що стало додатковою мотивацією для прискорення колективізації сільського господарства²⁸⁸. Колгоспи на ту пору являли собою землеробські господарства у 150 і трохи більше дес. землі, а артілям могло належати до 30, товариствам спільного обробітку землі – до 20 дес., інші землі ще були в одноосібному користуванні.

В усі попередні роки існування радянської влади її політика однозначно була спрямована на підтримку лише дрібних (малоземельних) одноосібних селянських господарств. Відтепер вона доповнювалася всебічним сприянням на їх основі розвиткові соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів та радгоспів, які вважалися передумовою колективізації. На ці суб'єкти господарювання на селі на початках реалізації курсу колективізації радянська влада покладала завдання відродження економічного потенціалу аграрного сектора економіки. Ось ми і отримуємо відповідь на питання, поставлене нами дещо раніше: як і коли можна було очікувати подолання проблеми багатомужжя в українському селі.

---

²⁸⁵ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. //Україна крізь віки. Т. 11. С.7.

²⁸⁶ Сборник законодательных актов о земле. – М: 1960 – С. 14.

²⁸⁷ Гаврилов В. М. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади. //Український селянин. 2001. Вип.3. С. 311.

²⁸⁸ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. С.157.

З погляду економічної теорії і практики відомо, що крупнотоварні виробники продукції мають вищу ефективність ніж дрібнотоварні. Справа лише в тому, як, в який спосіб мають можливості функціонувати крупнотоварні виробництва, в даному разі – колгоспи і радгоспи. Отже, з самого початку аналізу земельних відносин у добу колективізації сільського господарства зазначимо, що цей процес, або, як тоді стверджували «колгоспний рух», розпочався не знизу, а згори. Уже цього чинника якби достатньо, щоб передбачити неминучість примусу по відношенню до «низів», тобто українських селян. Ситуація довкола колективізації в українському селі ускладнювалася ще й тим., що висхідною цього процесу були не органи влади чи навіть КП(б)У, а загальносоюзні – ЦК ВКП(б), Рада міністрів СРСР. З огляду на цю обставину, можемо говорити про те, що з часів перебування українських земель в складі Російської імперії і до тепер, нічого не змінилося.

Колгоспне господарювання передбачало повне або часткове відчуження засобів виробництва від безпосереднього виробника і землі у першу чергу. До такої перспективи, таких змін українське селянство не було готове і не бажало. Ще однією новацією в організації такого сільгоспвиробництва була спроба активізувати процес створення товариств спільного обробітку землі. У них селяни спільно здійснювали оранку землі і збирали урожай, об'єднувалася земля усіх членів товариства, наявні у них засоби виробництва (інвентар). Як це не дивно, але і на цьому етапі одночасно зі створенням товариств по спільному обробітку землі мали місце спроби організації сільськогосподарських комун, в яких передбачалося максимальне усупільнення не тільки землі, але й майна селян.

Щодо сільськогосподарських кооперативів, то у них на 1929 р. уже було 4,3. млн. селянських дворів, тобто 83-85% їх загальної чисельності в УСРР²⁸⁹. Це стало можливим тому, що земельному селянському товариству згідно із положеннями Земельного кодексу 1922 р. надано право на отримання землі. Отож, селяни намагалися у такий спосіб отримати землю, або хоча б утримати ту, якою вони уже користувалися. Селян цілком влаштовувало те, що вступаючи в кооператив, вони ніяким чином не втрачали своєї одноосібності щодо користування належною їм землею. Спроби радянської влади з'єднати кооперативи і колгоспи в одну організаційно - виробничу структуру виявилися марними. Справа в тому, що засадничі функції

---

²⁸⁹ Марочко В.І. Кооперативні і колективні об'єднання селян. Історія українського селянства. Т.2. С.71.

цих структур зовсім різні. В кооперативі кожному його члену відома його доля власності. В колгоспі означити долю власності окремої особи неможливо.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. в аграрній політиці визначив курс уже на прискорену колективізацію селянських господарств, а 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій УСРР віднесена до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Думка селян з цього приводу владу не цікавила. А вона була такою, що селяни не бажали відмовлятися від одноосібного господарювання на землі і передавати її у колгоспи. Для влади залишався єдиний шлях реалізації своїх планів колективізації – застосування грубого адміністрування, погроз до селян з метою примусити їх вступати в колгоспи. Партійно-державний апарат не зважав на реальне ставлення селян до колгоспів, а навпаки взяв курс на дострокове завершення колективізації на півдні України весною 1930 р., всю Україну – восени того ж року. Темпи колективізації визначали рівень тиску на селян, ніякі закони уже не працювали.

1 березня 1930 р. Колгоспцентр опублікував Статут колгоспної артлі, яка мала стати перехідним містком до колгоспу²⁹⁰. В ньому декларувався принцип добровільності створення колгоспів і, у тому числі, щодо усупільнення земель і одночасно передбачалося залишення присадибних земельних ділянок для колгоспників. Тоді ж видане розпорядження Наркомзему УСРР «Про відбирання лишків землі у заможних господарствах»²⁹¹. Навіть поверховий аналіз ось цих двох документів засвідчує суперечливість в реалізації на практиці курсу на колективізацію. Як можна сумістити «добровільність» з відбиранням? Цим розпорядженням всім окружним земвідділам надавалось право конфісковувати у так званих «куркулів» господарські земельні лишки, зверх встановлених розмірів і використовувати ці лишки для створення запасу земель для радгоспів і колгоспів. У тогочасних радянських газетах міститься великий масив публікацій селянських дописів, які, на наш погляд, були замовними. Селяни в дописах до газет вимагали негайного і повсюдного знищення «глітаїв», звинувачували їх у спробах зірвати колективізацію, а також у тому, що вони не віддають свою землю у повному обсязі до колгоспів²⁹².

²⁹⁰ Колективізація і голод на Україні у 1929 – 1933 рр. Зб. документів і матеріалів. С. 5.

²⁹¹ // Радянський селянин Селянська газета Кременчуцького окркомітету КП (б) У та окрволкому. 1930, 1 січня, 12 січня, 5 березня, 25 квітня.

²⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.589. Арк.175.

Державна політика землекористування полягала у наділенні мінімально необхідною для селянського двору ділянкою з тим, щоб примусити селян до праці у колгоспі, фактично прикріпити їх до цих структур у сільському господарстві. У ході усуспільнення земельних угідь у колгоспах кожному колгоспному двору (селянина – члена колгоспу) в особисте користування надавалося по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад) і її розмір становив від 0,5 до 0,60 га.

У березні 1930 р. Й. Сталін дозволив селянам виходити із колгоспів. За 100 днів в Україні в колгоспах залишилося менше третини селянських господарств. Розпочався зворотній процес в земельних відносинах – розусуспільнення земель, що вже перебували в колгоспах²⁹³. Слід наголосити, що серед колгоспників в основному були бідняцько-середняцькі господарства, яких в попередній час примусили вступати до колгоспів. Це засвідчує те, наскільки політика радянської влади щодо усуспільнення землі була неприйнятною для українського селянства, якщо навіть бідняцько-середняцькі селянські двори покидали колгоспи.

Схоже, що органи влади того не хотіли помічати. Навпаки, в українських селах розгорнута широкомасштабна агітаційно-пропагандистська кампанія, до якої в першу чергу була залучена сільська біднота. З газетної публікації ми дізнаємось про те як формувався механізм ідеологічного забезпечення колективізації. Мова йде про те, що у с. Уринці Тиврівського району на Вінничині вся біднота вступивши до колгоспу, зобов'язувалася створити спеціальні групи для того, щоб серед односельчан вести роботу по колективізації. В Літинському районі кожен делегат з'їзду КНС отримав завдання «втягнути» до колгоспу 10 бідняків, у Вапнярському районі сільські активісти «втягнули» до колгоспів 302 сільських наймитів²⁹⁴.

Колективізація в УСРР, тобто примусове відбирання державою у селян-землекористувачів їхніх земельних наділів (наданих у довічне користування), перекрила шлях фермерському типу господарювання на втрачених ними у такий спосіб землях. Це ж означало, що вони більше не зможуть бути виробниками товарної сільгосппродукції. Хоча слід мати на увазі, що у разі збереження одноосібного типу господарювання земельні переділи в українському селі були неминучі. Плюси колгоспів були у тому, що утворювались крупнотоварні виробники сільгосппродукції, в яких між їх членами не

---

²⁹³ Мірошніченко А. М. Назв праця. С.106.

²⁹⁴ ЦДАГО України. Ф.1. ОП. 1, Спр.589. Арк.124.

було земельних переділів. Колгоспи за розмірами земельних площ були рівними або більшими за поміщицькі господарства. Нагадаємо, що поміщицькими вважалися господарства, які мали від 50 дес. землі, колгоспам держава наділила у користування від 1000 і до 6-8 тис. га землі, хоча були пропозиції створювати колгоспи з земельними площами понад 40 тис. га землі.

Нормальним було б становище, коли б були створені умови для співіснування колгоспів і одноосібних селянських господарств. Однак, такого поєднання не сталося. Колгоспи за короткий період часу стали чи не єдиною формою господарювання на землі. І ми описали в якій саме спосіб це відбувалось.

Політика радянської влади щодо колективізації сільського господарства в Українській СРР була спрямована також на конфіскацію «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і розподіл, проведення на цій основі землевпорядних робіт. По суті, ця лінія простежується ще з середини 1920-х років. Усі ці заходи, як в попередні роки, так і на час колективізації носили суперечливий характер, оскільки в політиці радянської влади на селі політико-ідеологічні мотиви переважали над економічними інтересами селянства та господарською доцільністю.

Однак, поворот на 180 градусів відбувся не одразу. Правовим закріпленням колективізації став закон СРСР «Загальні начала землекористування та землеустрою» від 15.12.1928 року та закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркулями» від 1.02.1930 року. Завершували «правове» обґрунтування колективізації Примірний статут сільськогосподарської артїлі, затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 17 лютого 1935 року. та постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на (безстрокове) вічне користування землею».

Паралельно із заходами по усупільненню (колективний обробіток не належних окремій селянській сім'ї земель) господарств, що були у селах, радянська влада вважала за необхідне до цього процесу долучити і тих селян, що жили на хуторах. Саме цим можна пояснити її курс на скорочення, а в перспективі повної ліквідації на території України хуторів. Однак, на початках колективізаційного процесу до колгоспів вступили і усупільнили свої землі від 1 до 2% хуторян. Землі та господарства інших хуторян до пори до часу ще залишалися одноосібними²⁹⁵. 5 березня 1930 р. вийшла постанова Наркомзему УСРР «Про ліквідацію хутірського землекористування

---

²⁹⁵ Сосновий С. М. Оренда землі на Україні. Харків: 1926. С.26.

при суцільній колективізації». Нею передбачалось долучити хутори до великих колгоспних сіл. Їх землі належало зараховувати до складу колгоспу, зокрема, сади, ліси.

Суцільна колективізація сільського господарства, цей непередбачуваний селянами поворот ставав неминучим з тієї причини, що в державі утверджувалася тоталітарна система. Задля вирішення проблем індустріалізації вона готова була знищити ринкові відносини на селі і вона їх знищить і за ради одержавлення сільського господарства.

Селянство ще з часу прийняття Земельного кодексу 1922 р. намагалось покращити стан своїх індивідуальних господарств шляхом оренди землі у держави і це було можливо аж до 1930 р. На 1929 р держава здавала в оренду селянам ще 441,5 тис. дес. землі, більша частина якої припадала на південні губернії²⁹⁶. Однак, уже на ту пору орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та вимушений захід. Радянська влада надавала перевагу зміцненню колгоспів, розширенню їх орних земель. У 1930 р. з початком суцільної колективізації вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». На виконання постанови союзного органу в Україні видана постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заборону оренди землі та наймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації». У 1937 році оренда землі в УРСР повністю заборонена. Передбачалося і, так воно сталося, що землі, які до цього часу були в оренді, поступово переходили до земельного фонду колгоспів. Ця постанова відміняла у районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі, наймати людей на роботу. Майно «куркулів» (рухоме і нерухоме) йшло в неподільний фонд колгоспів. Найперше ліквідація куркуля як класу, розпочалася із вилучення у них землі, потім засобів обробітку ґрунту, сільськогосподарського реманенту, робочої худоби тощо.

Радянська влада в українському селі вела боротьбу на всіх «фронтах». В умовах суцільної колективізації у земельних відносинах було доведено до краю жорстке протистояння з одноосібниками і навіть з бідняками, і середняками. Влада, незалежно від майнового стану, обрала наступальну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалась встановити контроль за їхніми господарствами. Підтвердженням цього є численні публікації в газетах про хід в їхніх господарствах оранки землі, посівної кампанії та жнив. При цьому

---

²⁹⁶ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. С.161.

робився наголос, що в їх господарствах такі роботи виконуються невчасно і не якісно. Дописувачі (замовні) вимагали аби одноосібники здійснювали посів ярих культур на загальних полях²⁹⁷. Це була спроба дискредитувати одноосібні господарства і в такий спосіб вказати їм, що у них є єдиний вихід із ситуації – вступати до колгоспу. Тим більше, що у багатьох місцях кількість членів колгоспів і членів в них все ще залишалась незначною. Наприклад, у с. Єлисеївка Бердянського району було 42 члени колгоспу, у с. Піщанка Решетилівського району було 35 членів колгоспу, інші господарства залишалися одноосібними²⁹⁸. На думку «дописувачів» одноосібник, його господарство гальмувало процес відведення додаткових земель колгоспам, завершення колективізації.

«Розкуркулення» – це соціально-економічне явище, перший етап якого почався у другій половині січня і досить активно тривав до початку березня 1930 р. Наслідком цього «розкуркулено» 2,5% селянських господарств і у них вилучено 582 тис. га землі. На 1 червня 1930 р. кампанія по розкуркуленню охопила 450 із 583 районів УСРР. 20793 сім'ї чисельністю 113637 осіб депортовані за межі районів суцільної колективізації²⁹⁹. З погляду значимості, тобто величини розкуркулених селянських господарств, то був мізер по відношенню до всього загалу українського села. Мабуть, для влади було важливо викоринити вщент сам соціальний елемент, оскільки він ніяким чином не вписувався в схему соціалістичного будівництва.

На початку 1930 – х рр. найбільшу активність у розкуркуленні своїх односельців одноосібників брала сільська біднота, так звані активісти. Для заохочення у цій справі їй надавалась частка конфіскованого майна куркулів. Це була особлива група селян, які себе проявили ще в перші роки радянської влади в Україні. В їхні обов'язки входило «викачувати» хліб у заможних селян. Різними способами примушувати їх вступати до колгоспів, комун, «вибивати» сплату селянами податків, брати участь у розподілі між селянським дворами земель та інше. До них належали, як правило, колишні бідняки, що повернулися з фронту і явно не бажали перейматися землеробською працею. Вони зосереджувалися переважно в КНС. Поведінка цих осіб на ту пору призводила до падіння традиційної селянської моралі, генерувала настрої підозри, соціальної злоби, що

---

²⁹⁷ // Червоний край. Селянська газета. Орган Вінницького і Тульчинського окркомів КП(б)У і окрвиконкомів. 1930. 5 лютого, 8 лютого, 11 лютого, 14 лютого.

²⁹⁸ // Большевик Полтавщини. Щоденна газета Полтавського МПК. 1932. 18 квітня; // Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. 1932 7 січня; Большевицький колгосп. Орган політвідділу Закамельської МТС. 1934., 21 лютого.

²⁹⁹ Большевицька зірка. Орган Бердянського РК КП(б) 1930, 9 жовтня.

підсилювалася під час переділів землі між окремими дворами. Спонукальною мотивацією для них була можливість отримати від влади ті чи інші матеріальні пільги. Так, саме на таких засадах почав формуватися новий прошарок сільських керівників, самозвільнених від роботи на землі, але «відданих справі». До рис їхнього характеру можна віднести кар'єризм місцевого рівня, грубість з підлеглими селянами, алкоголізм, хабарництво (щоправда у невеликих розмірах) і, звичайно ж, використання свого активістського становища в особистих цілях. З огляду на те, що більш як 70% із них були неписьменними, важко уявити, що вони могли ефективно, по справедливості виконувати свою роботу. Чимало із них ставали на шлях зловживань, корумпованості. В кінцевому результаті вони в очах селянства дискредитували владу, яку взагалі то повинні були утверджувати.

Розказував мені мій батько, що на село було до 10 активістів. Вони одягалися в спеціальні одяги (дівчата обов'язково одівали червоні косинки, хлопці могли мати шкіряні кашкети), проявляли нетерпимість до релігійних почуттів односельців, часто збиралися на різного роду мітинги, вечорниці тощо. Однак, головним, що їх відрізняло від іншої селянської молоді було те, що вони ніяким чином не надавалися до роботи в полі, по догляду за худобою. тощо. Як відомо, в менталітеті українського селянина було закарбовано оцінювати людину найперше по її працелюбності. Тому то активісти не мали пошани серед односельців, але їх побоювалися, оскільки вони могли вчиняти недобрі дії відносно селян.

3 вересня 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про створення сталого землекористування колгоспів». Це було, по суті, завершенням процесу переділу земель уже між колгоспами, радгоспами і встановлювався порядок зміни їх земельних меж у зв'язку з можливим укрупненням чи розукрупненням. Встановлені тоді земельні межі колгоспів і радгоспів зберігалися в основному аж до початку деколективізації у 1992 р. Величина земельних площ колгоспів була доволі строкатою – від 1,5 тис. до 45 тис. га землі. Влада буде продовжувати шукати варіанти організації сільгоспвиробництва на усупільнених землях, щоразу буде намагатись довести кількість землі в колгоспах до 2 тис. га і більше. З огляду на цю обставину одноосібним селянським господарствам залишалось недовге існування. Їхні землі були дуже необхідні для вирішення цього завдання.

У 1932–1933 українські селяни зіткнулись з такою загрозливою для їх життя проблемою як Голодомор. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні

забезпечити харчування усіх сущих на цій землі. Тому, як під час голоду, так і до тепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом радянської влади, яка з одного боку карала українських селян за спротив колективізації, з другого боку, хотіла залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому. Достеменно невідомо скільки ж українських селян в ті роки померли голодною смертю. Є статистика, яка має діапазон від 3 до 6 млн. осіб. Передчасно відійшли від українського селянства особи різного віку і статі. Усі вони стали жертвами сталінського режиму : Вічна їм пам'ять!

Давайте ще раз умовно пройдемо шлях заснування колгоспів Все розпочиналось з відбирання у селян - одноосібників землі, рухомого і нерухомого майна і передачі його до колгоспу. Польові земельні наділи селян відходили до земель утворюваних колгоспів, а присадибні земельні ділянки згідно статуту колгоспу (артілі) передавались у користування селян (колгоспників). Вони також мали стати пайовиками. Це було не що інше як прикріплення селян до колгоспу. Отже, індивідуальна сімейна власність, в основі якої були земельні наділи, у насильницький спосіб трансформувалася в колективну. Можливі альтернативні шляхи господарювання селян на землі були зупинені. Селяни чинили цьому спротив, продовжували самочинно виходити із колгоспів. Хоча вони уже не могли повернути собі землю, що належала їм до вступу в колгоспи. Швидше навпаки, до них застосовувалися такі репресивні заходи, як накладання високих податків, позбавлення сільськогосподарського реманенту руйнація господарських будівель. Це майно ставало власністю колгоспу Відносно тих селянських господарств, які принципово не вступали до колгоспу, їх майно виставляли на торги.

Знову ж таки, як з цього приводу не пригадати розповідь мого тестя Іванченка Юрія. Розказував він, свідком чого був сам. Отож, в с. Селіванове Устинівського району ранньою осінню 1931 р. були організовані торги майном «розкуркуленого» селянина. Вози були оформлені спеціальними плакатами і прапорами На кожному із них сиділи активісти і поряд з ними була якась річ із двору розкуркуленого. На одному із возів лежав лише один великий гарбуз, на інших якісь речі домашнього вжитку. Ця процесія зупинилася в центрі села. Одразу ж розпочався мітинг - продаж майна розкуркуленого селянина. Промовці із сарказмом говорили, що вони зліквідували ще одного куркуля. Вони вимагали від селян, які зібралися на мітинг, гучно засуджувати куркулів.

З розповідей моїх батьків я дізнався про те, що вони були одноосібниками. За відмову вступати в колгосп активісти у них

конфіскували стіл, подушки, кожух, жіночі хустини та інше майно. Це був не випадок, а система залякування, примусу, приниження людської гідності. Адже ніякого оскарження чи захисту від таких дій активістів не існувало. До речі, навіть після вступу до колгоспу, нічого із конфіскованого майна їм не було повергнуто.

На 1932 рік в Україні колективізовано 69,5% селянських дворів, у 1934 році – 89%, у 1935 році – 91%. Того ж року вийшов новий Примірний статут сільгоспартілі. У ньому ще раз проголошено, що земля є державною власністю. Там же визначалось що держава надає землю у користування (безстрокове), вона не підлягає купівлі-продажу, здачі в оренду. Кожна артіль мала отримати державний акт на право користування землею з визначенням її розмірів. Присадибна земельна ділянка колгоспника могла бути в межах від 0,25 до 0,5 га, а в окремих випадках і до 1 га землі.

У 1935 – 1937 рр. аграрна політика радянської влади спрямована на остаточну ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Постанова РНК СРСР від 7 липня 1937 року «Про видачу сільгоспартілям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею» стала заключним акордом в жорсткому протистоянні влади з одноосібниками. Перемогла влада. Одноосібник як окремий господар навіть на умовах користувача землі практично переставав існувати. Додамо, що цей тип господарювання в українському селі існував ще з часів Київської Русі. Такою була історична доля мільйонів українських господарів.

У 1938 році IV пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію до 1 вересня 1940 року на користь колгоспів хуторів, які після проведення колективізації опинились розташованими серед земель колгоспів. Що собою являли хутірські присадибні ділянки? У Дніпропетровській області Павлоградського району 170 хутірських господарств мали від 1–3 га землі, 175 господарств – від 3–5 га землі. Постановою пленуму передбачалося ті хутори, що мали до 15 дворів, переселити до сіл на завчасно підготовлені для них земельні ділянки. Землі, що залишилися на колишніх хуторах, мали бути приєднані до колгоспних земель. Хуторські господарства визнані супротивниками колективізації, а тому з погляду влади вони не мали прав на існування. Про темпи ліквідації хуторів у Житомирській області засвідчують такі статистичні дані: всього хуторів було скорочено на 75%, у Доменському районі Сумської області кількість хуторів скоротили на 21%³⁰⁰.

---

³⁰⁰ Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції 1929 – 1933 рр. Черкаси. 2017.

Однак, українські селяни попри те, що вони уже у своїй більшості стали колгоспниками і таким чином були позбавлені належних їм до того земель, намагалися хоч якусь їх частку повернути у своє користування. Можемо припустити, що цей процес у більшій чи меншій мірі охопив значну частину тогочасного селянства. В партійно-державній термінології цей процес отримав назву «розбазарювання колгоспних земель». На IV пленумі ЦК КП(б)У від 1 червня 1938 р.) у доповіді Корнієвця «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» приведена інформація по Бердянському району Запорізької області, де присадибні земельні ділянки при нормі 0,60 га сягали 6,3 га, у Дніпропетровській області – були від 1 до 2 га. У доповіді були названі шляхи «розкрадання» колгоспних земель, зокрема, й такі: селяни самочинно прирізали землю, тобто добавляли до своєї присадибної ділянки, купували і продавали³⁰¹.

З погляду партійного функціонера Корнієвця, наднормовані присадибні ділянки були причиною невиконання колгоспниками норми виробітку таких, хто не виконав норму виробітку трудоднів було 78 тис. осіб, а у 1938 році – 95 тис. Вихід із цієї ситуації влада бачила у тому, щоб максимально скоротити розміри присадибних земельних ділянок колгоспників, що змусить їх задля свого виживання до праці на колгоспній землі. У 1939 році у колгоспників Вінницької області відібрали 6 490 га присадибних земель і 4544 га передали до колгоспного земельного фонду, у Миколаївській області відібрали 1975 га і передали до колгоспного земельного фонду 1769 га³⁰².

7 травня 1939 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від «розбазарювання». Усуспільнені землі колгоспів оголошувалися недоторканими, і їх розміри у жодному разі не підлягають скороченню без особливого на те дозволу уряду СРСР, а можуть бути лише збільшені. Районні ради зобов'язували правління колгоспів регулярно здійснювати перебір присадибних земельних ділянок колгоспників, виявлені лишки землі відбирати і приєднувати до колгоспного земельного фонду. У ході одного із таких перебірів, говорилось на пленумі ЦК КП(б)У 1938 р., у селянина Андрієнка Немирівського району Вінницької області виявлено 0,70 га лишків землі, яку йому щороку відрізали, а він продовжував ту землю обробляти. Подібні явища мали місце і у

---

³⁰¹ Панченко П. П. Мельник Ю. В., Вергунов В. А. Назв. праця. С. 240.

³⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.589. Арк. 36, 48, 50.; Калінкіна С. В., Корновенко С. В. та інші. Назв. праця. С.127.

Дніпропетровській та інших областях³⁰³. 27 травня 1939 р. вийшов ще один урядовий указ, яким передбачалось подальше обмеження присадибних ділянок колгоспників. Усі виявлені спеціальними комісіями понад встановлені розміри землі мали бути вилучені у колгоспників³⁰⁴.

Для такого рішення ідеологічним підґрунтям була теза, що присадибні ділянки колгоспників себе уже вичерпали. Реальним же у цій справі було те, щоб припинити розбазарювання (термінологія тогочасної влади) селянами колгоспних земель. По суті, мова йшла про те, що колгоспники, задля виживання намагались самочинно додати до своєї присадибної ділянки хоча б декілька сотих га. Можемо стверджувати, що така політика влади була не чим іншим як відчуженням селян від землі, за яку вони ще міцно трималися (хоча б на рівні присадибної ділянки).

Таким чином, 1926–1939 рр. увійшли в історію українського села як час, коли відбулося згортання непу, шаленої деформації земельних відносин у процесі насильницького завершення усупільнення землі та примусового переходу до її обробітку у колгоспах і радгоспах. Суцільна колективізація привела до повного усупільнення земельного масиву, що відтепер знаходився у користуванні колгоспу. Земля, передана йому державою у безстрокове користування не могла бути товаром, тобто предметом торгівлі. Крім того, заборонялось здавати її в оренду.

Висновок про долю землі селян - одноосібників ми уже зробили. Він, як кажуть, на поверхні. Щодо визначення долі самих селян, і не тільки одноосібників, а всього селянського загалу, то впоратись з цим досить важко. Адже мова йде про долі мільйонів працюючих людей, які більше за все у своєму житті любили землю, отримували насагу від праці на ній і не уявляли свого майбуття без своєї землі. Радянська влада в ході суцільної колективізації своїми діями позбавила їх не тільки землі, але й багатьох права на життя. Все це сталось, на наш погляд і тому, що у правлячої Комуністичної партії була фанатична віра, що задля кращого майбутнього в житті селян і всього суспільства можна піти і на такі жертви. Історія уже винесла свій вирок такій політиці та її керівникам, які зламали долі мільйонів українських селян.

---

³⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 6 – 11.

³⁰⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 1. Спр.589. Арк.15.

* * *

25 червня 1919 р. Верховна рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Польщі Східної Галичини та Західної Волині, Румунії – Буковини та західної частини Бессарабії, Чехословаччині – Закарпаття та Пряшівщину з огляду на такий розподіл наших земель між сусідніми державами, досягнути їх соборності з Наддніпрянською Україною буде просто неможливо.

За роки Першої світової війни і революцій в країнах, що входили до складу Австро – Угорської імперії, якихось змін в земельних відносинах не відбулося. Там зберігалася приватна форма власності на землю, крупні магнатські володіння, більш – менш достатня величина земель у частини українських селян і, малоземелля у іншій частині селянства. На території Східної Галичини і Західної Волині понад 85% великої земельної власності належало полякам³⁰⁵.

Польща отримала мандат на тимчасове управління українськими регіонами за умови надання їм автономії й проведення там плебісциту, створення в Східній Галичині окремого сейму, війська. Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб., із них на Поліссі проживало 24% поляків, на Волині – 16% у Східній Галичині – 26%. У міжвоєнний період в Польщі зберігалась приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65% населення. На території Східної Галичини та Західної Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17% тамтешнього населення. Близько 75% українського населення становили селяни, 10% сільськогосподарські робітники. Згідно тогочасної політичної термінології Східна частина Польщі називався Польща «Б»³⁰⁶. З огляду на те, що у попередні часи в земельних відносинах на території Польщі і, власне приєднаних до неї територіях Східної Галичини і Західної Волині не було якихось кардинальних змін щодо форми власності на землю, то можна було очікувати, що земельні відносини будуть формуватися більш – менш справедливо.

Польська влада, отримавши мандат, діяла зовсім не рахуючись з міжнародними документами. Інкорпорація Східної Галичини і Західної Волині розпочалась з вироблення нової політики в земельних відносинах. В липні 1919 р. польський сейм ухвалив закон «Основи земельної реформи», а в наступному році прийнятий закон «Про виконання земельної реформи». Цими законами передбачалось

---

³⁰⁵ Сливка Ю. Ю., Панфілова Т. О. Селянство українських земель міжвоєнного періоду. Історія українського селянства. Т. 2. С.225 – 226.

³⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 15, 16 – 28.

щорічно парцелювати (передавати іншим власникам окремі земельні ділянки), які мали утворюватися від вилучення державних земель а також земель великих землевласників. Передбачалось щорічно парцелювати до 200 тис. га земель. В Західній Україні від парцеляції звільнялися 56, % земель великих власників. Розпарцельовані землі в Західній Україні передбачалось передавати польським осадникам, військовим.

Ситуацію в новоприєднаному краї в земельних відносинах ускладнювало прийняття польським Сеймом закону від 1 вересня 1919 р., згідно якого вирішення земельного питання у Східній Галичині передавалося не місцевим органам влади, як було до цього часу, а Варшавському сеймові. Водночас заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Тобто, насправді з цих пір українським селянам заборонялось купувати землю безпосередньо у поміщиків. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу Земельного уряду (Міністерства), однак такий дозвіл видавали лише польським колоністам і жоден український селянин не міг скористатися цим правом. Взагалі то складається враження, що політична еліта Польщі перебувала в ейфорії від надбаних (в її розумінні) повернутих східних кресів. Була поставлена мета освоювати ті землі якомога повніше, не випускаючи їх зі своїх рук. 17 грудня 1920 р. сейм ухвалив закон про колонізацію «східних кресів», визначалася величина земельної ділянки кожного колоніста не менше 45 га., подбали про фінансове забезпечення цієї справи.

На першому етапі реформи у 30 східногалицьких повітах між польськими осадниками розпарцельовано 160 тис. га. На цьому просторі поселено 16 тис. родин військових колоністів та осадників, що становило понад 30 тис. осіб³⁰⁷. Майже половина польських осадників, які прибули у Східну Галичину у 1920-і – на початку. 1930-х рр. придбала землю у Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою ніж у Краківському воєводстві.

На 1921 р. серед великих землевласників Східної Галичини були поляки, зокрема, у Тернопільському воєводстві їм належало 92,8% орних земель, у Львівському – 88,1%, у Станіславському – 73,1%. Середнє поміщицьке господарство мало від 3 до 4 тис. га землі. У Тернопільському воєводстві нараховувалось 143 великих польських маєтки, розміри яких перевищували 1000 га, 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі³⁰⁸.

---

³⁰⁷ Сливка Ю. Ю., Панфілова Т. О. Назв. праця. С. 226.

³⁰⁸ До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1988. Вип.1. С.33.

Серед українського селянства переважали малоземельні і безземельні селянські господарства. За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України нараховувалось 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі., що становило 48,4% загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6%³⁰⁹.

Можна сказати, що з початку 1920-х рр. розпочалася друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель (щоправда лише в Західній Україні) і це мало здійснюватися шляхом організованого переселення поляків із західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське. Попри те, що в Східну Галичину направлялися великі групи польських переселенців, там було заборонено примусово відчужувати для задоволення їх земельних потреб площі, які мали 400 га землі. Це була політика збереження там крупного польського землеволодіння З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80% були призначені виключно для польських осадників. З часом виявилось, що інколи землі, які надавалися польським осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі. У результаті таких дій польської влади частка землі у Східній Галичині, що опинилася в руках поляків, зросла.

На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) для них організовувались на зразок козацьких станиць, на засадах безоплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Зі свого боку вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах. На 1923 рік на Волині було 7796 осадницьких господарств. На Поліссі для осадників було виділено 113 тис. га землі. За 20 років осадництва на Волинь із Польщі прибуло 100 тис селян. Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням і мали можливість паралізувати його національно-визвольний рух. Запровадження військового осадництва означало, що земля у новоприєднаних воєводствах мала перейти у власність тих, хто зробив її польською.

---

³⁰⁹ Панченко П. П., Шмарчук В. А. Назв. праця. С.198.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини на теренах Східної Галичини. В ту пору українські селяни вели боротьбу як за землю, що перебувала здебільшого у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії краю. Усвідомлюючи можливі наслідки цієї боротьби, міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич 5 вересня 1926 р на зібранні у Львові наголосив, що «заможне, задоволене селянство (польське – П. С. Коріненко) на Сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу».

Аграрна політика польського уряду була розрахована на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. Згідно розробленого плану колонізації «Східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на захід. Далі мала відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема, територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень передбачалося на площі 27,3 тис. кв. км. з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151 610 нових осад (селянських господарств) з 1.066 320 тис. осадниками. Упродовж 1919–1928 рр. у Східній Галичині створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більше ніж 600 тис. га землі.

Найбільше скупчення цивільних осадників спостерігалось у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому повітах Тернопільського воєводства. Так, у Підгаєцькому повіті розparcelьовано майже 18 тис. моргів (1 морг – 0,56 га), а кількість осадників, які купили землю з парцеляції, досягла 4 тис. осіб. У Бережанському повіті розparcelьовано 13 311 моргів, осіло 2 856 осадників. Чисельні польські колонії виникли у Тернопільському, Бродівському, Скалатському, Зборівському, Збаразькому, Перемишлянському повітах. Осади групувалися на 8-10 господарств кожна.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду упродовж 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Як бачимо, подолання земельного голоду в українських господарствах, створення передумов для переходу від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання польська аграрна реформа у Східній Галичині не передбачала. Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три види парцеляції: державну, банківську і приватну.

У 1923 р. польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня припинено військове осадництво, а з 1924 р. надано право купувати землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75% поляків та 25% українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання. У Станіславському воєводстві продали свої господарства 124 осадники, на Тернопільщині – 480³¹⁰.

У 1924 р. осадники с. Базаринці Зборівського повіту отримали земельні ділянки, лісові площі для заведення власних господарств. Зокрема, Адамовський П. отримав 63 ари орної землі і 30 арів лісу, Адамович К. – 30 арів орної землі, Адамович Є. – 90 арів орної землі, Адамович Г. – 90 арів орної землі³¹¹. Для придбання додаткової кількості землі осадники користувались позикою банку. Вона була в розмірі від 200 до 500 злотих. Так поступили осадники колонії Зборівського повіту Лагодова, , Задворної, Добржешина, Коржеліва, Коровіци та ін³¹².

З метою досягнення в справі осадництва кращих результатів, влада заохочувала переселення в східні воєводства також цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися одночасно двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові створений Союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. У 1927 р. в Тернопільське воєводство прибуло 900 осадників. До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини створено 736 осадницьких поселень з 14 807 господарствами, у власність яких перейшло 81 936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га³¹³. На відміну від військового осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив новий закон про аграрну реформу. Це уже був третій за останні 7 років закон щодо

---

³¹⁰ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 121.

³¹¹ ДАТО. Ф.353. Оп. Сар.3. Арк.12, 15, 20, 33.

³¹² ДАТО. Ф. 257. Оп. 1. Спр.12. Арк. 14, 20, 33; Ф. 353. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1, 9.

³¹³ ДАТО. Ф.34. Оп.1. Спр. 8. Васюта І. К. Соціально – економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 – 1939 рр.)Львів: 1978. С. 33 – 34.

проведення аграрної реформи. Як бачимо, польське керівництво міцно вхопилось за українські землі. В разі потреби буде маневрувати. Можна вважати, що це був початок другого етапу аграрної реформи, який попервах урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу притоку польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

З усієї кількості земель, виділених для парцеляції, 80% були призначені для осадників. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у руках поляків, зросла і на 1929 р. осадники володіли більше ніж 600 тис. га землі, зокрема, у Східній Галичині розпарцельовано 227 тис. га, на Волині 233 тис. га³¹⁴. Парцеляція призвела до того, що разом з поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники.

Між тим, економічна ситуація змінювалася, зростали ціни на землю, розпочалась спекуляція землею, чимало осадників збанкрутували і все це було в умовах економічної кризи 1929 – 1933 рр. Земля була дуже дорогою, «за Польщі в Західній Україні за гектар землі треба було заплатити як мінімум 1500 доларів. Це були великі гроші, – згадував С. Байрак з Тернопільщини». Мабуть, це була одна із причин того, що у 1939 р. в Тернопільському воєводстві нараховувалось майже 50 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств³¹⁵.

В умовах світової економічної кризи польський уряд не міг надавати таку ж допомогу переселенцям, як це було до цього часу. Осадники без підтримки держави не витримували конкуренції на ринку. Сталося те, чого ніяк не очікувала польська влада. Майже чверть польських цивільних осадників почали продавати свої землі за значно нижчими цінами і залишати колонії. Ті землі купували українські селяни. У власність українського селянства трьох східних воєводств перейшло три чверті, тобто 72% земельної площі розпарцельованої поміщиками і державою.

Таким чином, слід сказати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою колонізації

---

³¹⁴ Васюта І. К. Назв. праця. С.30.

³¹⁵ Васюта І. К. Назв. праця. С.65, 66, 70.

стало неможливим. Хоча влада не полишала спроб продовжувати політику колонізації аж до початку Другої світової війни, зокрема, у березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50% вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100% оціночної вартості землі³¹⁶.

Таким чином, польська влада, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, мала не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність парцеляції та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був чітко виявлений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для більшості українських селян вільний ринок землі з його спекулятивними цінами був малодоступний. І все ж, у міжвоєнний період українські селяни Східної Галичини збільшили свої земельні наділи на 10%, але у ті ж роки сільське населення зросло на 12%, що призвело до збільшення селянських господарств, які мали до 2 га землі з 43 до 52,1%. Кількість селянських господарств, що володіли до 5 га скоротилася з 37,6 до 36,8%. Так само скоротилося число селянських господарств, що володіли 5-10 га землі з 14,6 до 9,4%³¹⁷.

Земля була джерелом існування для більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Аграрна політика польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку була дискримінаційною по відношенню до українського селянства. Влада ставила перепони для придбання ним земель і навпаки стимулювала польське селянство, колишніх військових до переселення у східні воєводства. Новітня польська колонізація пригнічувала життєві інтереси її справжнього господаря – українського селянина. Чи змирилось українське селянство з такою

---

³¹⁶ Ковальчак Г. 1. Назв. праця. С. 210.

³¹⁷ Земля і воля. Тижневик. Орган Руської селянської організації. Львів: 1937. 28 листопада.

долею? Ні. У 1929 р. українці утворили Організацію українських націоналістів (ОУН), відстоювало українські інтереси і УНДО. Члени цих організацій вели важку боротьбу проти польської влади за землю, за українську державність. Вони вели серед українців політичну агітацію, вчиняли диверсійні акти, однак, здобути землю і державність так і не змогли. Польська влада проти них направляла всі каральні служби. Чимало українських селян були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення, загинули в тій нерівній боротьбі.

Задля покращення своєї долі, набуття достатньої кількості землі, сотні тисяч українських селян у міжвоєнну добу вимушені емігрувати на Американський континент, в Австралію. Там, на чужині у них по різному складалась доля. Спільним для усіх українських емігрантів було тужіння за рідною землею і надії, при можливості до неї повернутись. Щодо тих українських селян, які не загинули в ході репресій польської влади, не емігрували за океан і залишились на своїй землі, то доля багатьох із них з 1939 року буде зовсім непередбачуваною і, на жаль, трагічною.

За таким само принципом проводилась аграрна реформа в українських землях, що увійшли до складу Румунії. У липні 1921 р вступив в дію закон про аграрну реформу на Буковині та в Бесарабії. Надважливим завданням тієї реформи було зробити все можливе для збереження великої земельної власності в руках румунських магнатів. З 627,5 тис га магнатських земель було розparcelьовано лише 75,4 тис. що становило 12%. Із них 90% дісталось румунським осадникам і 10% українським селянам. Загалом, серед тих, хто в результаті реформи одержав землю, українці склали 23,3%. румуни – 62,1%. Після аграрної реформи на Буковині поміщикам належало 53% орної землі. Селяни з володінням до 2-х га склали 80%, а 10% мали землі від 2 – 5 га³¹⁸.

Ще складнішою була ситуація у Закарпатті. Там великі земельні площі та ліси належали не чеським, а австрійським та угорським магнатам. В ході аграрної реформи ті землі не розparcelьовувалися серед селянства, а продавалися переважно іноземцям. Землі графа Шенборна продані франко – бельгійській фірмі «Лотариця», а землі угорського магната Текекі – монахам з острова Мальта. Представникам місцевої та чеської буржуазії було передано 23,9 тис. га земель. Наприкінці 1936 р. 28,9 тис. га було розподілено серед 34, тис дрібних селянських господарств. Середній розмір їх земельних площ складав 0,35 га. Господарства, які на початок реформи мали понад 100 га земель в результаті її проведення збільшили їх аж до 264

---

³¹⁸ Сливка Ю. Ю. Панфілова О. Т. Назв. праця. С.227 – 228.

га. У 1930 р. з 110 544 селянських господарств 83 403 були малоземельними, що становило 75%. Земельна реформа, що проводилась упродовж 15 років, призвела до того, що 708 поміщиків мали орної землі, пасовищ, лісів майже втриє більше, ніж 103 305 селянських господарств. Під час реформи створено 27 так званих «решткових господарств» (до 140 га кожне), а 4 598 га передано чеським колоністам – здебільшого колишнім легіонерам³¹⁹.

* * *

1 вересня 1939 року польська держава зазнала агресії з боку Німеччини, почалась німецько-польська війна. Для польської держави головним ставало військове питання, захист всієї території від ворога. З відступом польської армії у східні райони Польщі для населення Західної України настав час невизначеності. Українські селяни усвідомлювали, що в разі військової поразки польської армії у Східній Галичині відбудуться зміни у земельних відносинах, на зміну польським земельним власникам придуть німецькі. Вони не знали про існування домовленостей між Німеччиною та СРСР про те, що Східна Галичина має перейти під контроль СРСР.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Східної Галичини. Офіційно було оголошено, що метою приходу радянських військ була потреба захистити українське населення Польщі, оскільки західні українці «зовсім кинути на долю випадку і залишилися беззахисними». Більшість населення позитивно зустрічала Червону армію.

26–28 жовтня 1939 р. відбувалися Народні збори у м. Львові. На них було прийнято три головні декларації: про встановлення радянської влади в Західній Україні; про входження Західної України до складу УРСР; про конфіскацію поміщицьких та монастирських земель, націоналізацію банків та промисловості.

Стало вочевидь, що якийсь період часу буде існувати радянська влада, що на основі декларації Народних зборів буде поширюватись її економічна політика і у земельному питанні. Передбачалась зміна фундаментальних основ існуючих на той час земельних відносин – перехід від приватної власності на землю і засоби виробництва на ній, що існувала у польській державі, до – суспільної (соціалістичної) форми власності на землю, що існувала в СРСР. Наступним кроком мав відбутися поділ між малоземельними і безземельними селянами конфіскованих у поляків і заможних українських сімей земель На

---

³¹⁹ Сливка Ю. Ю. Панфілова О. Т. Назв. праця. С.228.

завершальному етапі запровадження нових земельних відносин передбачалося заснування колгоспів та радгоспів.

Станом на 1939 рік в Тернопільському воєводстві 44 571 сім'я були безземельними, 177 966 сімей – малоземельними, які користувалися 210 841 дес. землі, тоді як 29 485 заможних господарств володіли 361 889 га землі³²⁰. У Бучацькому повіті на 1939 рік було 22 поміщики, які володіли 8 858 га землі, а 10 617 селян – 35 545 га землі³²¹.

Аграрна політика, яку започаткувала радянська влада осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно з Декларацією Народних зборів Західної України, оголошено, що вся земля Західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено розподіл 107,1 тис. га поміщицьких земель, яку одержали 57,3 тис. господарств. На один двір припадало приблизно 7-10 га землі. Так було покладено початок ліквідації поміщицького землеволодіння, яке, як ми уже про те говорили раніше, було переважно польським. До кінця 1939 року, у поміщиків конфісковано майже 2 млн. га землі³²².

Наступним етапом, що розпочався із 1940 р., продовжувалась передача конфіскованої землі селянам, роздача конфіскованої у поміщиків худоби, коней (селяни отримали понад 84 тис. голів), інвентарю. Галицькі селяни отримали у користування від радянської влади понад 1 млн. га землі, що складало половину від конфіскованих поміщицьких земель. В Тернопільській області у 1940 р. селянам передано 200 тис. га землі. У селищі Скала-Подільській серед селян розділено 5 976 га землі. На один двір там припадало від 7 до 10 га землі³²³. У ході наділення селян землею в с. Красносільці Збараського району народилось ось таке прислів'я: «нема панів-круків – земля перейшла в наші руки»³²⁴. На ту пору селяни ще не усвідомлювали, що то було особливе землеволодіння, а саме – на правах землекористувачів.

Проте і цієї кількості землі і навіть у такий спосіб для селян видавалось значним здобутком, достатньо вагомою прибавкою до земельних площ одноосібних селянських господарств. Їх забезпеченість землею зросла від 3 до 6 га на одну сім'ю. Цей захід радянської влади, хоча і був сприйнятий одноосібниками позитивно,

---

³²⁰ Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 213.

³²¹ //Вільне життя. 1939. 25 квітня.

³²² //За нове життя. Орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. 1940, 9 червня.

³²³ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.122; Панченко П. П., Мельник Ю. Ф. Вергунов В. А. Назв. праця. С. 302.

³²⁴ Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.122, //Вільне життя, 1940, 25 квітня; 1945, 13 січня.

але все ж без особливого ентузіазму. Вони розуміли, що ці дії були спрямовані проти існування приватної, хоч і поміщицької, власності на землю, а потім може наступити черга конфіскації землі і у них. Опосередкованим підтвердженням для такої думки було те, що радянська влада роздавала селянам не усі конфісковані у поміщиків землі. На 1940 рік частина колишніх поміщицьких земель залишилися у державному фонді і призначалася для створення на їх базі колгоспів і радгоспів. Це і стало початком третього етапу в здійсненні земельної політики. Уже на цьому етапі була визначена первинна величина земель для створення колгоспів і радгоспів у 1,6 млн. га.

Слід зауважити, що передача селянам землі у користування у різних регіонах Західної України відбувалася неоднаково. Так, на Волині з 379 тис. га конфіскованої землі селянам роздано лише 24,5% землі. Це означало, що там процес створення колгоспів мав відбуватися більш широко. І, все-таки, процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від одноосібного господарювання і добровільно вступати чи організовувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно із числа малоземельних і безземельних, більшість із них літнього віку (50-60 років). Уповільнені темпи колективізації у 1939 р. пояснюються ще й тим, що перед урядом УРСР на той час стояли інші першочергові завдання – поширити структури нових органів влади, налагодити управління та контроль, без яких неможливо було проводити радянізацію краю. Формування органів влади завершилося у січні-лютому 1940 р.

У 1940 – першій половині 1941 рр. західноукраїнське селянство опинилося приблизно у такій же ситуації, в якій було селянство УСРР на початку 1930-х рр. Почалося штучне розшарування селян на бідняків (до 2 га землі), «підкуркульників» (від 7–10 га землі) і «куркулів» (більше 10 га землі). Визначальним при вирішенні питання про зарахування господарств до категорії «куркульських» були кількість землі у власності, оренди чи володіння сільгоспмашинами та інше. Цей розподіл, а, по-суті, розкол українського селянства став підґрунтям для початку репресій проти нього. За різними оцінками, із західних областей у 1939–1941 рр. депортовано за межі УСРР аж до Сибіру, від 10 до 20% населення, тоді як заможні селяни (ті, що мали понад 10 га землі) складали лише 1,6% населення. Їхні землі передавалися до колгоспів, або тих

односельців, що уже вступили у колгоспи³²⁵. Ось так складалася доля для цих перших жертв радянської влади.

Під тиском органів радянської влади чисельність колгоспів та величина усупільненої в них землі у Західній Україні зростала. На травень 1940 р. тут було 249 колгоспів, зокрема, у Тернопільській області – 56, які мали 10 тис. га усупільнених земель³²⁶.

На літо 1941 р. – в західних областях уже було 929 колгоспів. Правда, чимало із них існували лише на папері. У більшості новоутворених колгоспів було не більше 20 селянських господарств, інші селянські господарства ще залишалися одноосібними. Таку ситуацію можна пояснити тим, що селяни хотіли вести одноосібне господарство і не бажали віддавати у колективну власність землю, ще зовсім недавно отриману від радянської влади. На початок війни Німеччини проти Радянського Союзу у Західній Україні колективізовано лише 13% усіх селянських господарств і 17% орної землі. Найбільше колгоспів напередодні війни утворено у Тернопільській області – 418, дещо менше у Дрогобицькій – 318³²⁷.

З метою прискорення колективізації органи радянської влади здійснювали заходи по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку, тобто у 1939- початку 1940 року, одному селянському двору дозволялося користуватися від 7 до 15 га землі. Все, що поверх цієї величини з літа 1940 року влада буде відбирати у селян і приєднувати до земель утворюваних колгоспів. В окремих випадках якась їх частка могла бути додана малоземельним господарствам. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4% селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі.

У довоєнний період величина земельних угідь колгоспів була в межах від 500 до 2 тис. га землі. Багатоземельними були колгоспи в Тернопільській, Волинській областях і малоземельними у Станіславській, Дрогобицькій областях.

Таким чином, інкорпорація Східної Галичини у польську державу призвела до того, що у земельних відносинах відбувалися зміни, які вели до утвердження власності на землю поляків у ще більших масштабах ніж це було до початку Першої світової війни. Різниця була лише у тому, що в новому часі польська влада все-таки намагалась обмежувати великі поміщицькі маєтки і частину їх земель парцелювати. Проблема була у тому, що українські селяни в цьому процесі шляхом застосування різного роду обмежувальних норм

---

³²⁵ // Вільне життя, 1940, 13 вересня.

³²⁶ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. С 303.

³²⁷ // Вільне життя, 1940, 1 травня.

законів та підзаконних актів з боку польської влади, опинились в нерівному правовому, а значить і в майновому становищі з польськими селянами.

Органи польської влади в Східній Галичині здійснювали аграрну реформу, яка тривала з 1919 і аж до 1939 року. Мета польської влади полягала в тому, щоб максимально обмежити доступ українських селян до набуття землі аж до витіснення українців з їх земель і шляхом осадництва, створювати нові польські колонії, досягти переважання кількості поляків у цьому регіоні. В кінцевому рахунку це мало підтверджувати право польської держави на ці території. Витіснення українців відбувалося в основному економічними заходами при формальному збереженні можливостей для розвитку українських селянських господарств на основі приватної власності на землю.

Інкорпорація земель Західної України у польську державу відбувалась таким чином, що в основі земельного питання залишалось збереження приватної власності на землю. Пригадаймо, що в Наддніпрянській Україні питання збереження приватної власності на землю, чи утвердження нової - суспільної, було таким жорстким між прихильниками і супротивниками однієї із них, що справа дійшла до громадянської війни між ними. Здавалось би, в Західній Україні ситуація в земельному питанні мала бути більш спокійною. Тут не було проблеми вибору форм власності на землю. І українці, і поляки визнавали лише приватну власність на землю. За таких обставин не було підґрунтя для ворожнечі, для утисків селян щодо набуття і користування землею.

Однак, сталось не так. Важливим і чи не основним чинником непорозумінь і навіть ворожнечі в селах Західної України, як нам видається, був національний фактор. Міжнаціональні відносини поляків і українців на ту пору уже мали давню історію. Ми про це уже говорили в попередніх розділах нашої праці. Тут ми тільки наголосимо на тому, що польська влада визначала своє нинішнє становище і на перспективу залежно від того чи набудуть і скільки польські поміщики, військові чини, рядові селяни землю в новоприєднаних територіях. Тобто, наші українські землі нею розглядались як колонії. Існування приватної власності на землю при дискримінаційній політиці влади, її спроби законодавчим шляхом її (дискримінацію) утверджувати по відношенню до українського селянства – це той динаміт, який досить часто вибухав навіть на рівні окремих сіл чи родин. Певне розуміння з боку польської влади хибності такої земельної політики на кінець 1930-х років наступало.

Але, уже було запізно. Долю, і польського і українського населення у 1939 році вирішували зовсім інші гравці.

У міжвоєнний період з 1919 і аж до середини 1939 року – це були роки жорсткого протиборства між українцями і поляками на теренах Східної Галичини. В тому протиборстві загинули тисячі українців і поляків. Була нанесена глибока травма для обох народів. Отож, долі українського і польського селянства через недалекоглядну політику польської влади опинились в умовах серйозних випробувань. Згасав у них душевний спокій і впевненість у завтрашньому дні.

Входження Західної України в УРСР у складі СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. Аграрна політика радянської влади 1939 – 1941 рр. у західній Україні розпочалася з ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх польських і українських поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, землі яких також були не їх власністю, але лише на правах користування. Такого характеру трансформації у земельних відносинах радянською владою обґрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

Наступав новий етап боротьби селян за землю і українську державність, який тривав з вересня 1939 до середини червня 1941 року, тобто до початку війни Німеччини та її союзників проти Радянського Союзу. Мабуть, досить обмежений в часі період існування радянської влади та її відносна стриманість щодо «зав'язування» колгоспів не призвели тоді до масових спротивів селян. Навпаки, з часом, коли мав місце другий прихід радянської влади по закінченню війни, в народі казали, що «перші совіти» були нормальними. Тоді контури змін в земельному питанні тільки-тільки проглядались, ще не зачепили в негативному плані більшість селян Східної Галичини, Буковини та Бессарабії... Отож, і долі їх ще не набули зовсім нових рис. Тим більше, що у багатьох селян була надія на утвердження української державності.

* * *

Період Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) – це третій у ХХ ст. після революційних потрясінь 1917–1921 рр., колективізації сільського господарства і голодомору 1932 –

1933 рр. виклик для українських селян. І на цей раз вони опинилися на межі виживання. Депортації радянською владою частини селян Західної України, перетворення українських селян на безправних робітників в умовах окупації, загибель на фронтах і у концтаборах, знищення окупантами економічного потенціалу аграрного сектора – ось далеко не повний перелік того, що довелося пережити селянам України упродовж 1941 – 1944 рр.

22 червня 1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками розпочала війну проти СРСР. Економічна мета агресії полягала у загарбанні східних земель задля розширення свого «життєвого простору». З огляду на це, земельне питання мало набути зовсім іншого змісту і, не на користь українського селянства.

Станом на 1941 р. населення УРСР складало 40,965,6 тис. осіб, зокрема було 27,3881,8 тис. – сільського населення. Вся земля знаходилась у державній власності, яку держава ще під час колективізації сільського господарства надала колгоспам і радгоспам у довічне користування. Згідно статуту сільгоспартілі колгоспники мали у користуванні присадибні земельні ділянки у розмірі до 0,61 га, працівники радгоспів відповідно - до 0,15 га. Всього було понад 27.725 колгоспів і 873 радгоспи. Українські селяни обробляли понад 30 млн. га землі, валовий збір зернових культур в рік становив близько 28 млн. т. У колгоспах і радгоспах було понад 10,5 млн. голів ВРХ, 8,9 млн. голів свиней, 4,5 млн. голів коней. В Україні вироблялося понад 1 млн. т. м'яса, 7 млн. т. молока. Всього колгоспи мали 90 519 тракторів, 31 150 зернозбиральних комбайнів, 54 900 вантажних автомобілів. На присадибних земельних ділянках селяни виробляли 73% м'яса (колгоспи – 17%), 81% молока (колгоспи - 11%)³²⁸.

Українські селяни з початком війни одночасно жили у двох реаліях: ще мирного часу, який із поширенням окупації наших земель на схід відступав, і воєнного часу, який наступав разом з відступом радянського фронту. Цей перший і трагічний, і героїчний етап війни для українських селян означено як початок і завершення окупації території України німецько-румунськими військами. При цьому слід мати на увазі, що як хід окупації, так і сама окупація сприймалися українськими селянами неоднозначно. У певної частини селян Західної України, Буковини з'явилася надія на ліквідацію радянської влади і запровадження нею колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі, відновлення приватної власності на землю. Тому прихід у села німецької та румунської армій значною їх частиною сприймався позитивно, а оголошена перед тим радянською

---

³²⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7, Спр.2790. Арк.1 – 90.

владою мобілізація – негативно, що проявилось у неяви мобілізованих на призовні пункти, втечі мобілізованих з військових частин. З цієї причини українці цих регіонів у Червоній армії були віднесені до категорії потенційно небезпечних. У 1941 р. більшість селян Західної України, Буковини залишилися на окупованій території, перебували за місцем свого проживання аж до весни 1944 р., виконували усі розпорядження окупаційної влади, у тому числі і по обробітку земель.

Аграрна політика німецької та румунської окупаційної влади визначалася цілями війни з їхнього боку. У воєнних планах Німеччини особливо важлива роль відводилась сільськогосподарському потенціалу України. За його рахунок передбачалося забезпечити продуктами харчування армію, населення Німеччини. На думку Геббельса, це була «війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері.»

Починаючи із Західної України, як це бувало не раз в історії воєн, окупанти почали грабувати наявні запаси сільгосппродуктів, ділили їх між собою, або відправляли посилками до Німеччини. У населення вилучався хліб, ВРХ, домашня птиця тощо. Для вилучення у селян сільгосппродукції були створені спеціальні структури, зокрема, господарська інспекція групи армій «Південь», господарська команда «Львів», господарський штаб «Схід». Вони організовували реквізиції сільгосппродукції колгоспів і у населення. До вересня 1941 р. в Німеччину від солдатів і офіцерів надійшло 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок. Реквізиції сільгосппродуктів здійснювали також румунські та угорські військові структури та окремі солдати.

Грабунок майна колгоспів і радгоспів був свого роду підготовчим етапом до проведення нової земельної політики на окупованих українських територіях. Першим регіоном України, який зіткнувся з цим були західні області України. У Дистрикті «Галичина» земля оголошена власністю німецької держави. Невелику її частину дозволили використовувати селянам для задоволення потреб у продуктах харчування. В окремих селах, як то було у Скала-Подільській, 173 двори отримали по 1 га землі³²⁹.

На Буковині та в українських придунайських землях окупаційна румунська влада вилучала в українських селян землю і передавала її у власність румунським колоністам. Туди ж в надії отримати у власність землю прибуло понад 8 тис. німецьких колоністів. Восени 1941 р. колгоспи там ліквідовані, і їх землі передавалися колишнім

---

³²⁹ Перехрест О. Г. Українське село 1941 – 1945 рр.: економічне і соціальне становище. С. 457, 465, 468, 472, 488, 499.

власникам, які поверталися з центральних районів Румунії, а також утвореним «трудовим общинам» (на базі колишніх колгоспів). В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» відновлене поміщицьке і церковне землеволодіння, деяким українським селянам повернули відібрані у них радянською владою надлишки землі. Селяни повинні були у примусовому порядку обробляти землі новоприбулих поміщиків. Невиконання цього обов'язку розцінювалося як саботаж і каралося відправленням у «трудові табори».

З 1 серпня 1941 р. почав діяти райхскомісаріат «Україна» із центром у м. Рівне, до складу якого входило 63% української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні. Аграрну політику у райхскомісаріаті здійснював «Централь Ост», що знаходився у Києві. Безпосереднє управління здійснювали офіцери німецької армії. На кінець 1942 р. на відповідні посади в аграрному секторі цієї військово-адміністративної одиниці призначено 15 тис. офіцерів. Вони силовими методами повинні були забезпечити вилучення якомога більше сільгосппродуктів для рейху. Цивільні земельні органи допомагали німецькій адміністрації. Отже, на першому етапі встановлення окупаційної влади у центральних та південних областях України, як це уже було і у західних областях, німецька влада намагалася для своїх потреб максимально використати наявну сільгосппродукцію.

Наступний етап в аграрній політиці на окупованій території України передбачав налагодження виробництва сільгосппродукції задля планомірного забезпечення продуктами харчування німецької армії та рейху.

Основними виробниками сільгосппродукції на осінь 1941 р. залишалися колгоспи і радгоспи. Хоча були в німецькому керівництві особи, як-то А. Розенберг, який вважав за доцільне на місці колгоспів утворювати індивідуальні селянські господарства. І все-таки залишились колгоспи, МТС, які відтепер називалися «громадські господарства». Вони відновлювали свою роботу під наглядом німецької адміністрації. Оплата праці у них була тільки натурою (зерно). На цьому етапі вся земля у райхскомісаріаті «Україна» була оголошена німецькою власністю. Земля, що була в українських селян на присадибних ділянках також була оголошена власністю селян і не підлягала оподаткуванню. В цілому, згідно декрету німецької окупаційної влади «земельна реформа», що був прийнятий у лютому 1942 року, передбачалася ліквідація колгоспів та переділ землі на користь німців, встановлювалося три форми землекористування на окупованих українських територіях:

1. Громадські господарства;
2. Землеробські товариства;
3. Індивідуальні господарства.

Завершальним етапом німецького підходу до вирішення земельного питання у райхскомісаріаті «Україна» мало стати створення індивідуальних селянських господарств фермерського типу у формі хуторів на правах користувачів землею, а не її власників. Однак, цей захід передбачалось здійснити після завершення війни. Це була спроба окупантів, які уже терпіли поразки на фронті, заручитися підтримкою українських селян, задовольнити їх бажання відродити одноосібне господарювання на землі.

У 1943 р. у вирішенні земельного питання вони пішли ще далі. В райхскомісаріаті «Україна» і у зоні військового управління оголошено про намір окупаційної влади на 20% збільшити присадибні селянські ділянки. На базі колишніх колгоспів створювали державні маєтки, земля яких була у власності німецької держави. На 1943 р. їх було уже більше 3 тис., земельна площа кожного становила понад 6 тис. га³³⁰.

Влітку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила про намір надання селянам у приватну власність землі. Швидше за все це був пропагандистський крок, реалізувати який вона уже не могла. Наступ Червоної армії не дозволив їм завершити і збиральну кампанію 1943 року на Лівобережжі.

Німецьке керівництво завчасно розробило плани і на період після переможної для них війни. Передбачалось максимально звільнити українську землю від місцевого населення шляхом переселення його на схід і здійснити колонізацію України німецькими військовими. Приватне землеволодіння військових, поміщиків мало стати основою державної аграрної політики. Німецькі колоністи та так звані «фольксдойче» (громадяни УРСР німецького походження) мали стати основою німецького етнічного масиву в Україні. Аналогічною щодо колонізації українських земель була і румунська аграрна політика.

Таким чином, у роки окупації українських земель німецькими і румунськими військами їхні уряди і військові адміністрації розробили і впроваджували у земельних відносинах приватну власність на землю німецької і румунської держави. Відповідно, право приватної власності залишалось переважно за представниками німецької та румунської нації. Виділені окупантами для українських селян у приватну власність присадибні земельні ділянки були, по суті, тимчасовим явищем, оскільки передбачалось максимальне виселення

---

³³⁰ Вільне життя, 1945. 13 січня.

українців зі своєї землі. Аграрна політика райху у роки окупації України була швидше пропагандистською кампанією. Хоча приватна власність на землю і, у першу чергу, для окупантів, була відновлена, а суспільна власність на землю була скасована.

27 листопада 1942 р. Червона армія звільнила від окупантів перше українське село Півнівку Ворошиловградської області. Власне, з цього часу і починається відновлення радянської системи землекористування в українському селі. В силу специфіки ситуації, а саме, поступового звільнення території України від окупантів, поступово зі сходу на захід України скасовувалась приватна власність на землю і відновлювалась суспільна (соціалістична) власність на землю, користувачами якої, як і до окупації, були колгоспи та колгоспники.

Процес відновлення колгоспів відбувався швидкими темпами. Так, у Сталінській області усі 1118 колгоспів, які існували до війни, відновили свою роботу уже протягом першого місяця після вигнання окупантів. У найкоротші терміни були відновлені 966 колгоспів у Ворошиловградській області, 1600 – у Дніпропетровській, 2028 – у Харківській, 1938 – у Чернігівській і т.д. До кінця 1943 р. в лівобережних областях УРСР були відновлені 10 145 колгоспів, а на 1 лютого їх кількість уже становила 15 945. Аналогічна ситуація мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів³³¹. Цю роботу виконували спеціально створені районні комісії з представників райвиконкомів, колгоспів і землемірів, вони також відновлювали межі між громадськими і присадибними землями, а результати робіт оформляли спеціальними актами.

Таким чином, в окупованій німецькою та румунською арміями Українській РСР, окупанти започаткували «новий порядок» і у земельному питанні. Було ліквідовано суспільну форму власності на землю і відновлено приватну форму власності на землю, щоправда переважно для німців та румун. Українські селяни цього права фактично позбавлялися.

Зміна ситуації на фронті змушувала окупантів з тактичних міркувань оголосити про можливість після їх перемоги у війні надання права приватної власності на землю й українським селянам.

Якою ж була доля українських селян в роки окупації наших земель німецькими і румунськими арміями? Якщо можна так сказати – неоднозначною. Більша частина селян чоловічої статі працездатного віку були мобілізовані на фронт і там упродовж усіх років війни

---

³³¹ Перехрест О. Г. Назв. праця. С.167.

виконували свій громадянський обов'язок, наближали день звільнення української землі від окупантів. Мільйони із них загинули на фронті. Такою була доля цієї частини українських селян.

Значна частина українських селян упродовж всього часу окупації проживала в своїх селах. Це були жінки, люди похилого віку, підлітки та діти а також певна частина мобілізованих на фронт чоловіків, якими вдалось вийти із оточення німецькою армією і повернутись до місць постійного проживання. Вони змушені були під наглядом німецької адміністрації виконувати усі сільськогосподарські роботи аж до приходу радянського фронту. Такою була їхня доля. Із звільненням Червоною армією території Української РСР від окупантів в ставленні до них радянської влади взагалі і спецслужб, зокрема, була недовіра і підозри. Таким же було і ставлення до селян, які повертались з німецького полону. Такою була їхня доля.

У роки окупації території Української РСР невелика частина її громадян співпрацювали з окупаційними режимами. З наближенням фронту зі сходу на захід, аж до державного кордону, чимало із них разом із німецькою армією перейшли кордон і з часом були інтерновані в спеціальних таборах. По суті, це були біженці. Їхня доля в еміграції складалась по різному. Втрата контактів зі своїми дружинами, дітьми, батьками – то для них, їхнього психологічного стану мабуть було великою біллю.

Частина тих селян, що співпрацювали з німецькими, румунськими окупаційними органами влади по завершенню війни залишилась на місцях свого проживання. Уникнути покарання з боку радянської влади практично було неможливо. Судові процеси над ними завершувались винесенням вироків - від розстрілу до засудження на 25 років тюремного ув'язнення, яке відбувалось в особливо суворих умовах. Чи вижив в тих умовах хто із засуджених? Такою була доля і цих українських селян.

Війна 1941 – 1944 рр., яка розпочалась через 9 років після Голодомору, виявилась для українських селян досить серйозним випробуванням. Більша частина чоловіків була відірвана від роботи на землі і ставали бійцями Червоної армії. Потреби фронту в живій силі, продуктах харчування постійно зростали. Українські селяни на звільнених від окупації територіях як могли допомагали армії. Однак, не всі селяни змогли зорієнтуватись в тих складних і навіть небезпечних для життя умовах. Будучи мобілізованими на фронт, чи залишаючись на окупованій території, частина із них губилась, інколи вчиняли поступки, які межували із зрадою держави. Покарання за такі дії у будь-якому суспільстві визнаються як акт справедливості.

РОЗДІЛ IV

Колоністи в земельних відносинах українського села.

Україна є одним з важливих центрів і водночас перехрестям двох культурних світів Європейського і Азійського. Наші землі з поконвіків притягували до себе погляди завойовників і переселенців, купців і ремісників, людей творчих і священнослужителів з різних кінців світу. Через наші землі прокочувалися хвилі Великого переселення народів IV – IX ст.: гунів та аварів, волзьких болгар на Балкани у VII ст., угрів-мадярів у Дунайську низовину в IX ст., норвезьких вікінгів у IX – X ст., монголів у XIII ст. Тут постійно намагалися закріпитися такі сусідні держави як Литва, Польща, Туреччина, Кримське ханство, Ногайська орда, Росія, Австрія, Угорщина, Румунія. Власне, переселення або міграція народів, цивільна або військова колонізація вільних земель і малозаселених територій, гарні природні умови і вигідне географічне розташування, заклали наріжні камені у фундамент формування багатоетнічного складу населення України та її регіонів. Нинішній етнічний склад населення України – це результат досить суперечливого і тривалого в часі процесу, який об'єднав представників різних етносів. На наш час усі етнічні групування складають біля третини населення України.

В цьому розділі нашої праці ми будемо здійснювати дослідження щодо появи, поселення та господарювання на наших землях різних етносів, умовно розділивши їх на 3 групи. В основу такого поділу ми беремо визначення територій їхнього попереднього проживання.

До першої групи колоністів із Заходу ми відносимо поляків, німців, чехів і євреїв. На початках вони поселялись в основному на Волині, Правобережжі і Півдні України.

До другої групи колоністів з Південного Заходу ми відносимо – болгар, сербів. З того ж регіону на наші території прибували молдовани, румуни і греки. Вони поселялись в основному на Півдні України, в Бесарабії.

До третьої групи ми відносимо колоністів з Північного Сходу і Півдня - росіян і татар. Росіяни поселялись на Лівобережжі, Півдні України. Після приєднання до Російської імперії Правобережжя і Криму, чисельність переселенців в ті регіони суттєво зростала.

З роками сталося так, що в силу певних обставин означені міграційні потоки рухались в інші регіони України. На початок XX ст. в Західній Україні компактно проживали поляки, німці, чехи, євреї. Серед них, окрім єврейського, переважало сільське населення. На

Півдні в Одеській, Миколаївській Херсонській, Запорізькій, Мелітопольській, Сталінській округах проживали німці, болгари, чехи, поляки, молдовани. То були нащадки колишніх переселенців. Більшість із них були зайняті в сільському господарстві. Південь України був найбільш заселеним з погляду кількості іноземних етносів. Це можна пояснити тим, що то були землі нещодавно надбані Російською імперією. Їх освоєння здійснювалось за нормативно – правовими документами самого високого рівня. В Центральній Україні в невеликій кількості проживали представники різних етнічних груп, що були на той час на наших землях. На Сході в Луганській, Харківській, Сумській округах була висока питома вага росіян.

ПОЛЯКИ

Найближчими територіально і по належності до слов'ян, а значить доступні до спілкування з українцями були поляки. Перша хвиля польської колонізації була пов'язана із захопленням у XIV ст. Галицько-Волинського князівства. Перед польською політичною елітою постали великі і до того ж малозаселені простори. Розпорядження тими землями входило в обов'язок польських королів. Вони розпочали невеликими частками дарувати надбані землі своїм придворним. Одними із перших, хто набував землі були католицькі ієрархи³³².

В другій половині XIV ст. на території сучасного селища Білогір'я (Хмельницька обл.) (до 1946 р Ляхівці) поселилося багато поляків, їх садиби звали «ляхівські двори»

В середині XVI ст. на західноукраїнські землі продовжувалось переселення селян і міської бідноти із східних районів Жещувського, Келецького, Краківського і Люблінського воєводства. В 1565 р поляки становили 18,5% мешканців Смотрича. В Меджибожі проживало 19, а в Синяві - 12,5% поляків³³³.

Згідно умов Люблінської унії в новопосталій державі Речі Посполитій король мав право для підданих набувати землі в колишньому Великому князівстві Литовському, зокрема на Волині і Поділлі. Якась частина польської шляхти отримувала грамоти короля на великі земельні площі в названих регіонах. Постала потреба їх

³³² Енциклопедія українознавства. Т. 6. С.2215, 2216.

³³³ Блажевич Ю. І. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині. //Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Національні меншини Хмельниччини». Хмельницький;1999. С.68.

заселення польським елементом. Було організоване переселення поляків з центральних районів Польщі і частково мазурського Поозер'я. Це були «мазури» - селяни із Мазовії. До прикладу с. Шаровечка Хмельницького району і Гречани були заселені «мазурами», а в деяких селах Волочиського району жила в основному збідніла шляхта. За даними ревізії 1800 р. на Правобережній Україні проживало 266,2, поляків. Вони шукали і знаходили для себе, своїх сімей в цих краях економічну вигоду. Найперша вигода була в можливості стати господарями значних земельних площ плідючих чорноземів. Економічні інтереси українського селянства ними в рахунок не бралися.

В історії колонізації польським етносом українських земель у ХІХ ст. було два епізоди, які дещо ущільнювали їх позиції в земельних відносинах. Маємо на увазі повстання польської шляхти 1830 - 1831 і 1863 рр. Наслідком тих подій була конфіскація царським урядом тисяч їх маєтків. На їх базі засновувались військові поселення, що одразу ж вело до зростання на Поділлі та Волині російського елемента.

На 1862 р. на Поділлі 90% всієї землі належало полякам. Вони мали 1194 садиби. На 1889 р. на Поділлі проживало 43 000 поляків, це 2,2% від загального числа тамтешнього населення. Землевласників було 31,9% від загального числа³³⁴.

У 1865 р. уряд Російської імперії видав закон, яким взагалі заборонялось полякам купувати в тих краях землю. По суті, то був державний курс Російської імперії на скорочення польського землеволодіння на Правобережній Україні. За таких обставин дрібній польській шляхті нічого іншого не залишалось як перейти в стан одноосібників. Щодо польської магнатерії, то їх економічні позиції залишались досить вагомими. Із 147 цукрових заводів Поділля – 60 належало польським магнатам.

З кінця ХІХ польські переселенці засновували осади - сільські поселення. На 1914 рік на території України проживало 1. 640 тис. поляків. На 1917 рік 46,8% поляків в межах українських земель проживали в селах.

10 листопада 1917 р. уряд УНР прийняв рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих. Відшкодування їм збитків передбачалось здійснити дещо пізніше.

Закон про землю в Українській Народній Республіці доби Директорії від 8 січня 1919 р. питання про земельну власність осіб,

---

³³⁴ Блажевич Ю. І. Там само. С.68

що були підданими іноземних держав, в конкретній площині не розглядав. В ст. 19 лише зазначено, що та проблема буде вирішена окремим законом³³⁵. Одразу ж зауважимо, що ні рішення уряду, ні Закон про землю відносно долі земельної власності іноземних підданих в силу об'єктивних причин не були реалізовані. Однак, нервозність серед іноземних землевласників на ту пору мала місце. Зрозуміло, що в категорію іноземних підданих в першу чергу попадали польські поміщики, чия земельна власність на Правобережній частині УНР була досить значною.

В роки українізації належна увага з боку партійних органів надавалась національним меншинам. В 1921 р у ВУЦВК створений відділ нацменшин. При губкомах з'явилися, зокрема, польські відділи. Такі організаційні структури були цілком необхідні з огляду на те, що іноземні етноси проживали компактно і у великих кількостях. Для прикладу, лише на Волині проживала 191 тис. поляків.

З 1924 р згідно рішень ВУЦВК створюються національні сільради. На 1925 р. на Поділлі їх було 11 (польських). Сільрада могла бути зареєстрована, якщо в тому селі проживало не менше 70% поляків. Сільради займалися організацією земельних товариств, кооперативів тощо. Влада через національні сільради намагалась домогтися довіри з боку польського селянства і активізувати його участь у соціалістичному будівництві.

За даними перепису 1926 р. в Українській СРР проживало 476,4 тис. поляків у 300 населених пунктах³³⁶.

На Поділлі деяка частина селянства визначали свою національність за релігійною ознакою. Тоді з'явився такий термін, як «український поляк». Задля кращого задоволення економічних і етнічних інтересів, було скорочено необхідну кількість поляків для утворення національної сільради. До цього часу була норма – 1000 чол. відтепер достатньо було 500.

На 1926 р. в Кам'янець – Подільському окрузі проживало 25 550 поляків (10.9%) від усього населення. В тій окрузі було створено 8 польських національних сільрад. Мешкали вони в Дам'янківцях, Вихрівці, Руді Гірчинянській, Нестерівцях. В Дунаєвецькому районі проживало 30 204 поляки, в Шепетівському окрузі – 60,2 тис, в

---

³³⁵ Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.)/ 36. документів і матеріалів. Черкаси: 2019. С. 219.

³³⁶ Національні меншини в Україні 1920 – 1930 рр. Історико – картографічний атлас. К: 1996. С.52.

Проскурівському – 58,5тис. в Проскурівському окрузі було три польські сільради: Мацьківцях, Шаровечках, Гречанах.

В деяких селах, зокрема в с. Дем'янківцях, Майдані Вінковецькім, Гуті Яцковецькій 80% населення становили поляки В тому окрузі поляки створили колгосп, який об'єднав 10 родин, 43 їдоки. За ними було закріплено 50 дес. землі, 8 коней, 7 корів, 4 плуги, 8 борін. 1 сіялку, 2 культиватори, 4 вози. Там же було організовано 2 товариства колективної обробітку землі у складі 15 господарств, 2 бурякових товариств. В с. Яхнівка і Білецька було 147 пайовиків, 2 МТС³³⁷.

На 1 січня 1930 р в республіці було сформовано 65 польських колгоспи. Кожен другий колгосп був утворений на Поділлі. Зокрема, в Шепетівському районі утворено 4 колгоспи, у Теофіпільському – 11 змішаних україно-пльських колгоспів. декілька польських колгоспів зернового напрямку працювали в Полонському районі³³⁸. На кінець 1930 р. в Україні було 21 польських колгоспів або відбулося їх зменшення в три рази порівняно з початком 1930 р.

Переважну частину польського етносу складало селянство, яке в більшості незаможне і середняцьке і тільки обмежена частина так званої «шляхти заградової» може бути зарахована до куркулів Польські селяни не поспішали вступати до колгоспів і чинили тій політиці спротив. Форми протесту проти колективізації були такі: дійти до кордону, руйнація складів, бабські виступи.

З початку 1930 – х рр. в Українській СРР проти польського населення почались репресії і депортації, що призвело до зменшення кількості поляків. В 1931 р. – кількість поляків в УСРР становила 323 тис.

Упродовж 1934 – 1936 рр. на рівні ЦК КП (б) У прийнято декілька постанов щодо виселення поляків і німців з прикордонних районів Вінницької області. Приводом для депортації було звинувачення у неблагонадійності колгоспників та одноосібників, які не виконали податкові зобов'язання перед державою.

В січні 1935 р. прийнята ще одна постанова «Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств в зв'язку з оборонними міркуваннями».

У березні 1936 р. ЦК К(б) У прийняв постанову «Про переселення в Казахстан», за якою планувалось переселити в Казахстан з Вінницької області 2 тис. польських господарств. Окремі керівники

---

³³⁷ Кушнір Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії польських колгоспів в Україні. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції « Національні меншини Хмельниччини». С. 70.

³³⁸ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп.1. Спр.549. Арк. 1-2.

області намагались перевиконати план відселення поляків. Так, в Шепетівському ОПКК вирішили відселити 1536 господарств.

В червні 1936 р. з Проскурівського району до Казахстану виселено 2498 польських родин, Волочиського – 500, Шепетівського – 384, Славутського – 302, Плужанського – 374. В серпні 1936 р. готувалося до виселення в Казахстан ще 5233 польські родини. Поляки на ту пору уже були зараховані до ворожих нацменшин, оскільки уряд Польщі проводив антирадянську політику³³⁹.

Внаслідок депортації кількість поляків в прикордонних округах УСРР значно зменшилась. Люди масово тікали у східні та південні райони республіки або за межі УСРР, намагаючись уникнути переселення в Казахстан³⁴⁰. В тих умовах, що склались, подальше існування польських сілрад втратило всякий сенс. У 1938 р. вони припинили своє існування.

Після Другої світової війни чисельність польського населення України скоротилася внаслідок здійснення репатріаційних договорів між ПНР і СРСР. З України було репатрійовано 810,4 тис. осіб поляків.

Польський етнос за декілька століть господарювання в українському селі пройшов складний і багато в чому неоднозначний шлях – від привілейованого стану в земельних відносинах, порівняно з українським етносом, який в неї був до кінця Української революції 1917 – 1921 рр. – до втрати набутих земель депортацій і репресій з боку радянської влади у 1930 –ті роки.

В цій розвідці ми зосередили увагу на умовах проживання (інколи виживання) польського етносу на теренах України в радянську добу. Сталося так, що в новітню добу радянська влада проголошувала прихильність до інтернаціональних засад щодо визначення місця іноземних етносів в радянському суспільстві, а на ділі застосовувала, зокрема до польського етносу, жорсткий класовий підхід, навіть там і тоді, де ніяких ознак його «буржуазності» не було.

НІМЦІ

Ще в ранньому середньовіччі на Закарпатті, Житомирщині з'явилися перші німецькі поселенці. Вони поселились в Берегово,

---

³³⁹ Калитко С. Л. Політика керівництва Компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20 - х – 30 – рр. (на матеріалах Вінницької області). // Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. 1999. Хмельницький. С. 341-342.

³⁴⁰ Нестеренко В. А. Польські національні ради на Хмельниччині (20 – 30 –ті роки ХХ ст.) Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Національні меншини Хмельниччини».1999. С. 323.

Тячеві, в районі сучасного Житомира. Найбільша кількість німецьких переселенців осіла у Львові і довкола нього. Переважно то були ремісники.

З'ясування проблеми щодо німецьких колоністів - землеробів на українських землях варто розпочати з того, що у XVIII ст. царський уряд виявив готовність піти на надання максимальної кількості пільг саме для цієї етнічної групи. Для такої політичної лінії було декілька причин. В урядових колах було розуміння того, що значно вищий рівень технічних навичок, високий ступінь їх організованості і самодисципліни можуть слугувати прикладом для підданих Російської імперії. Важливою економічною проблемою була потреба якомога швидшого освоєння незайманих земель.

Спонукальною мотивацією для німців було те, що ґрунти їхнього розташування були мало придатними для ведення сільського господарства. З появою декількох релігійних відгалужень, їх носії не сприймалися в тогочасному німецькому суспільстві. До носіїв тих вірувань застосовувались різного роду утиски і обмеження. Вирішити ці проблеми за місцем свого проживання вони не могли. Вихід із такої ситуації бачився ними в переселенні в інші країни. Якраз на ті часи Російська імперія стрімко розширяла свої кордони. Залюднення їх було вимогою часу. Так співпали в часі і в об'єктивних обставинах інтереси багатьох німців (в недалекому майбутньому вони стануть колоністами) і Російської імперії, яка готова була їх приймати в необмеженій кількості.

У 1733 р. до Російської імперії приєднане Запоріжжя, у 1740 р – узгоджено новий кордон з Туреччиною. З приєднанням Правобережжя до Російської імперії на ці території поширювалися царські укази Єлизавети і Катерини П. 1762 р. щодо переселення іноземців в Росію. Обіцяні вигоди в тих документах були настільки привабливими для іноземців, що фактично з цього часу бере початок масове переселення німців до Російської імперії. Німецькі переселенці, згідно Маніфесту цариці, могли розраховувати на можливість володіти від 30 до 65 дес. земель. Їм же було обіцяно звільнення на декілька років від оподаткування.

У 1763р. до указу 1762 р. було видане доповнення «Про дозвіл всім іноземцям, що приїжджають до Росії, поселятись в яких губерніях вони забажають та про даровані їм права». Окрім того, ним передбачалось надання колоністам земель без грошей, вони могли отримати грошову позику на 10 років. Гарантувалось колоністам вільне віросповідання. Іноземці мали право записуватись в селяни, селитись колоніями на вільних землях. У 1763 р, німці- лютерани в Борзнянському повіті Чернігівської губернії заснували 6 колоній, в

яких проживало 885 осіб. В Причорномор'ї у 1764 р. німці заснували такі колонії: Блюменфельд, Найфельд, Шенгорст та інші. Катерина II вимагала створювати всі умови для переселення німців-менонітів з Пруссії до Новоросійського краю. Окремо було оговорено, щоб кожен колоніст при переселенні мав плуга та інші необхідні землеробські знаряддя праці. Після визначення місця розташування, колоніст мав завести землеробські плантації, садки. Уже в 1768 р. були засновані колонії неподалік від Бахмача. і Кролевця. В Радомисльській волості Волиської губернії німецькі колоністи також заснували в Кичкирівській волості – 11 колоній, стільки ж було у Потіївській волості. В 1783 р. князь Чарторийський запросив у Ковельський повіт німців і передав їм 34 уволоки земель. У 1789 р. 228 німецьких родин прибули в район Хортиці. Вони на правому березі Дніпра заснували 8 колоній. Кожна родина отримала по 500 руб. на придбання посівного матеріалу.

У 1791 р. граф П. Потоцький надав групі протестантів привілей на поселення у Вінницькому повіті. Поселенці фігурують під іменем голендрів (голландців) – менонітів. Кожній родині колоністів виділялося стільки землі, скільки хто міг обробити, однак не менш ніж по 18 моргів У безоплатне користування виділялося ще 30 моргів землі. Вони заснували слободу Михайлина. На 1878 р в цій слободі проживало 248 чол. у 68 дворах³⁴¹.

З 1770 – 1780 рр було засновано німецькі колонії, зокрема : 1 – в Полтавській губернії, 13 – в Херсонській в районі Олександрівська. У 1803 – 1804 рр. в тій місцевості було засновано ще декілька колоній. Усі вони отримали великі земельні наділи³⁴².

На 1800 р в Мелітопольському повіті меноніти мали 120 тис. дес. землі, на острові Хортиця – 35 тис. дес. Упродовж 1801 – 1816 рр. на Волині в Острозькому і Луцькому повіті були засновані колонії Карлсвальд, Софіївка, Городище, Жозефін. В тих повітах німецькі колоністи купили 100 дес. землі

В наступні роки потік німецьких колоністів не зменшувався, а наростав. Упродовж 1838 – 1858 рр. було засновано ще 13 колоній: Станіславівка, Стара Запусть, Березовець, Старий Антонів та ін. В кожній колонії було 20 – 30 дворів, інколи і до 100. На цю пору вони уже мали право купувати землю³⁴³.

---

³⁴¹ Петренко О. С. З історії поселення колонії менонітів Михайлин(А) на Брацлавщині. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С. 170 -171.

³⁴² Васильчук В. М. Назв. праця. С.82.

³⁴³ Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії 1796 – 1914 рр. Тернопіль: 1999. С. 25.

Першими поселенцями села Тарутине в Бессарабії були німці і поляки. Вони одержали від царського уряду по 60 дес. землі на сім'ю у вічне спадкове користування. Крім того, вони на 50 років звільнялися від оподаткування. На 1827 рік там проживало 938 чол., з них німців - 678, поляків - 248. Їм належало 7980 дес. землі. Колоністи мали 130 коней, 2152 ВРХ, 1120 овець. У 1886 – 1889 рр. німці і поляки збудували прядільно – ткацьку фабрику, завод землеробських знарядь, млин³⁴⁴.

У 1803 р. німецькі - меноніти в районі Каховки отримали 180 тис. дес. землі. Ця інформація є, мабуть, останньою щодо пільгових умов для колоністів. З 1806 р. влада Російської імперії вводить ряд обмежень щодо прибуття в імперію іноземних поселенців. Відтепер перевагу будуть мати тільки особи хліборобського стану. Дипломатичним місіям Росії за кордоном було заборонено видавати німцям допомогу на переселення. У 1819 р. взагалі припинено видавати запрошення на переселення до Російської імперії.

Попри всілякого роду обмеження і заборони з боку російського уряду багатьом німцям вдавалось переселятись в українські губернії З 1812 по 1842 рр. в Маріупольському повіті. було засновано 32 колонії. То були колоністи різних релігійних течій – лютерани, меноніти, євангелісти³⁴⁵. Мабуть, для цієї категорії переселенців було зроблено виключення із правила.

. На 1830 рік німці були в усіх південних губерніях: Катеринославській, Херсонській і Таврійській. На 1853 р. в Херсонській губернії проживало 31 700 німців, Таврійській – 22 324., в Катеринославській -13 232, Південній Бессарабії -10 200 німців³⁴⁶. В тих місцевостях німецькі колоністи могли володіти до 60 дес. землі на двір, у німців - менонітів – 65.

Тут ми хочемо трохи вдатись до аналізу означених статистичних матеріалів. Для того, щоб обробляти 60 – 65 дес. землі потрібно було мати великий парк сільськогосподарської техніки, знарядь праці і робочих рук. Припустимо, що окремі колоністи мали в своєму розпорядженні такий парк техніки, а якщо не мали, то могли її орендувати у сусідів. Припустимо, видався урожайний рік, все в степу вродило. Мало постати питання про реалізацію вирощеної продукції. Відомо, що аж до кінця ХІХ ст. в Російській імперії не було чіткої системи закупівлі сільськогосподарської продукції. І ще одна думка. Якщо переселенець мав 60 -65 дес. землі, то чому ми зустрічаємо

³⁴⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К: 1969. С.785.

³⁴⁵ Кулинич І. М, Німецькі колонії на Україні. (60 – ті роки ХVІІІ ст. – 1917 р. //Укр. істор. журн. 1990. №9. С. 21.

³⁴⁶ Новікова Л. В. Назв. праця. С. 13 – 14, 57.

чимало інформації про купівлю, оренду переселенцями земель. В цьому питанні, на наш погляд, варто виходити із того, що обіцянки влади, можливість набути таку велику земельну власність не завжди співпадала з реальністю. Припускаємо, що реальною величиною земельних площ і то не значної кількості переселенців могла бути до 30 – 35 дес. на двір. Можливо російська влада «ощасливила» самих перших колоністів, надавши їм можливість отримати такі великі земельні площі.

Щодо купівлі землі, то слід зазначити, що тільки незначна частина німецьких переселенців приїжджала на поселення з певним капіталом, могла придбати землю у приватну власність. Іноді вони вимушені були декілька років господарювати на умовах оренди землі. Коли в громаді накопичувалась достатня кількість грошей, вони купували землю разом і потім ділили її між собою відповідно грошового вкладу кожного поселенця. Колоністи орендували переважно землі державного запасу, за що платили відповідний чинш. Ціна 1 дес. орендованої землі на Волині на другу половину ХІХ ст. коштувала від 11 до 16 крб. Землю брали в оренду на 30 років. Такий тривалий термін орендування землі був вигідний для німецьких колоністів. У них було достатньо часу для того, щоб добре обжитися на одному місці. Проблема була лише в тому, що вартість землі, з огляду на розвиток товарних відносин на селі, постійно зростала. При підписанні нових умов оренди, орендодавці підвищували чинш. З тим ніяк не хотіли погоджуватись орендатори. Судові позови з їх боку ставали звичним явищем.

Розподіл земель в німецьких колоніях за призначенням був приблизно таким: 85% відводили під рілля, 11% - під луки, 5% - пасовища, 2% - сади і 1,9% - ліси. Сіяли переважно озиму і яру пшеницю, просо, садили картоплю та ін. Чимало уваги приділяли відгодівлі ВРХ, дбали про належний робочий стан коней. Господарства у німецьких колоністів були багатопрофільними. Вони вирощували зернові культури, з технічних культур вирощували тютюн. Мали свої пивоварні.

Загалом, 1797 – 1845 рр. в Катеринославській губернії було закладено 46 німецьких колоній, у Херсонській - 49, 10 біля Одеси (Люстдорф, Клейнлібенталь та ін. В Мелітопольському повіті було 24 німецькі колонії, в яких проживало 10 560 осіб. Вони мали 83 тис. дес. землі. На тих землях були засновані великі шовковичні плантації, фруктові сади, виноградники. В Олешках вирощували кавуни, яким не було рівних в Російській імперії. Кримські яблука сорту Ренет, Кальвіль також були виведені в німецьких колоніях. Займались вони і

розведенням горіха фундук³⁴⁷. Маємо завдячувати німецьким колоністам за те, що навчили наших селян вирощувати картоплю. Взагалі то виникає питання: а чи була якась сільськогосподарська культура, якою б не займались німецькі колоністи на наших теренах?. Достеменно відомо тільки те, що більшість їхні господарства були зразковими, а вирощена продукція була високого гатунку.

В середині XIX ст. в районі сучасного Козятина з'явилися німці – меноніти. Вони заснували хутір Голендри. Досить швидко довкола хутора з'явилися добротні садиби з дбайливо обробленими землями. І тільки рішення царського уряду про призов німців до російської армії змусив їх покинути обжиті місця і повернутися до своєї Батьківщини.

Після скасування в Російській імперії кріпацтва мало місце стрімке зростання кількості німецьких переселенців. З 1859 – 1889 рр. їх чисельність на Волині зросла у 25 разів і досягла 195 333 осіб. У Катеринославській губернії було 51 колонія, Таврійській – 57, Херсонській – 16. До того ж після придушення польського повстання на ринку землі на Поділлі з'явилася досить значна пропозиція, а покупців було обмаль. Ціна на землю впала. Ті із німецьких колоністів, хто був фінансово спроможним, за дешевими цінами скуповували тоді землі.

На 1874 рік в Волинській губернії колоністи мали у своєму розпорядженні 121 248 дес. землі, з яких 40% були у приватній власності. У Вишевицькій волості пруський підданий В. Тишенберг у 1877 р. придбав 159 дес. землі. Вже через 5 років це було одне з кращих господарств. В його господарстві займалися переважно землеробством і тваринництвом. При тому важливу роль відіграло молочарство, вироблялося масло і сир. А ще розводили коней, худобу. Їх господарства вирізнялися раціональним використанням земельних угідь³⁴⁸.

На початку XX ст. А. Тайферт заснував у Радомислі Волинської губернії пивоварний завод. Його продукція була відома в Києві, Житомирі. Обсяги виробництва пива постійно зростали. У 1914 р. на заводі перероблено 1 152 пуди солоду. Технології виробництва пива були запозичені в Чехії, Баварії. Про це свідчать назви сортів пива, яке вироблялося: «Пльзень», «Вієнське», «Мюнхенське» та ін³⁴⁹.

Перед Першою світовою війною ситуація довкола німецьких колоністів ускладнювалася. Справа в тому, що чимало їх колоній були розташовані в прикордонній смузі. В зв'язку з ускладненням

³⁴⁷ Скальковский А. А. Опыт статистического описания ... С. 213, 297, 299, 303.

³⁴⁸ Молодико В.В., Цвік Г. В. Назв. праця. С. 145

³⁴⁹ Молодико В. В., Цвік Г. В. Німці та їх поселення на Радомисьщині. Зб матеріалів міжнародної наукової конференції Хмельницький. 1999. С. 145.

відносин між Російською імперією з одного боку і, Німеччиною та Австро – Угорською імперією – з другого боку, російська влада здійснювала деякі кроки по обмеженню прав німецьких колоністів. У 1892 р. прийнятий указ «Про заборону іноземцям купувати і утримувати нерухомість». Потім було роз'яснення, що та норма стосується лише новоприбулих іноземців. Однак, такі дії влади спонукали чимало німецьких колоністів залишити територію Росії.

Німці не розуміли свого життя без землі. В разі недостатньої кількості землі, доробляли на прожиття найманою працею або ремеслом. Усі дослідники проблеми участі німців в колонізації українських земель відзначають надзвичайну старанність в обробці земель. В їх господарствах завжди був зразковий сільськогосподарський реманент: плуги, культиватори, сіялки, віялки, коси, серпи тощо. Особливо був популярний на ту пору саксонський плуг.

Ґрунти німці засівали переважно житом і пшеницею а також садили картоплю. На 1778 рік урожайність зернових культур у німців була такою: посіяли 115 209 четвертей а зібрали -436 795 четвертей. У 1851 р. – посіяли 2. 909 206 четвертей а зібрали – 9 684 000 четвертей³⁵⁰. У великих кількостях розводили свиней і худобу, вбачаючи в цьому достатній рівень заможності. В колонії Шабо в Бесарабії вони мали досить потужну ферму ВРХ, Там був напрям молочарства.

Про вклад німецьких селекціонерів у виведення кращих порід ВРХ, коней, овець варто говорити окремо. Вони розводили м'ясну і молочну породи. В Бесарабії і Херсонській губерніях розводили м'ясну породу ВРХ. До молочної породи належала Франкінська, Англійська. Добре відома особлива порода коней – ваговозів Це порода виведена німцями. Вівчарство було на високому рівні. Розводили особливі породи тонкорунних овець із Іспанії і Ліхтенштейна.

В Аккерманському повіті, Лібентальському окрузі неподалік від Одеси німецькі колоністи мали чималі плантації фруктових садів. Досить авторитетним садівником був А. Шульц. В Люстдорфі сади розводив німецький колоніст Бральц, в Ландау – Бассерта, Фрейденталі - Крауз та ін³⁵¹.

В їх колоніях на Волині було 63 млини. Вони були поставщиками борошна на ринок. На ту пору то була продукція досить високої якості і мала попит серед українського населення. Українські селяни

³⁵⁰ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии. 1808 – 1853 гг. Одесса: 1853. С. 92 - 94.

³⁵¹ Скальковский А.В. Назв. праця. С.199.

часто користувалися послугами німецьких мельників, кузень, столярень, шевських майстерень. У Ковелі німецькі майстри виготовляли на продаж вози. Найбільшими в тій окрузі були такі колонії: Березбуолупи, Антонівка, Адама, Ерице Єлизаветополь та ін.

З початком Першої світової війни більшість німецьких колоністів були позбавлені своїх господарств і в примусовому порядку виселені в глиб Росії – за Урал і в Сибір. Депортації німців відбувались упродовж 1915 – 1916 рр. Їх виселяли з Волині, Поділля, Київської губернії. З Волині було вислано 195 тис осіб. Всього було депортовано близько 200 тис. осіб.

У 1918 р. якась частина депортованих німців повернулась на попередні місця проживання. Німецькі колоністи були незадоволені положеннями III Універсалу УЦР, закону «Про землю» 1919 р. щодо ліквідації приватної власності на землю. Вони підтримували аграрну політику А. Денікіна і П. Врангеля, тобто ті політичні режими, які були прихильниками збереження приватної власності.

У роки громадянської війни селянські господарства нацменшин зазнали чи не найбільшої руйнації. Особливо постраждали німецькі колонії Півдня України, продуктивність їх господарств впала на 20%. Для найбільш заможних німців – менонітів продрозкладка була значно вищою ніж для інших національностей. Наприклад, німецькі колонії Цебриківської волості, Одеської губернії, у складі яких налічувалося 1685 господарств з 7,8 тис. лес. землі здали державі за продрозкладкою 78,5 тис. пудів зерна, що становило 80,5 пудів з десятини. Водночас українські, російські і молдавські селянські господарства не виконали і половини встановленої норми. Такий дискримінаційний підхід органів радянської влади до німецьких колоністів був тому, що їх господарства розцінювались як куркульські.

У Волинському воєводстві на 1921 р. проживало 25 780 німців, з них у сільській місцевості у власних господарствах 21 685 чол., у Луцькому повіті – 9 526 німців – селян. На ту пору у німецьких колоністів Волині було 41 403 га землі, орендували більше 26 тис. га. Так, в Луцькому повіті вони мали 19 тис. га. Найбільше було господарств з земельними площами від 6 до 10 га. 34% господарств мали землі від 10 до 20 га. $\frac{3}{4}$ німецьких господарств вважались середніми., тобто це ті що мали від 5 до 20 га землі. У Луцькому повіті середні господарства становили 74%³⁵².

---

³⁵² Потапчук Л.Ф., Комар В.В., Савчук О. А.. Назв. праця. С. 34 – 36.

У 1921 р. в УСРР запроваджувалась неп. Передбачалась заміна необмеженої реквізиції зерна на стабільний натуральний податок. Та частина зерна, яка залишалась в господарстві селянина могла бути використана ним за власним розсудом. В період непу сформувались три основні типи селянських господарств: індивідуальні, державні (радгоспи) і недержавні (колгоспи) Селяни німецьких колоній надавали перевагу здебільшого індивідуальному веденню сільського господарства. Однак, їх не оминула колективізація сільського господарства. На 1 листопада 1930 р. було колективізовано 49% їх господарств. Як це не дивно, але організованого спротиву насильницькій колективізації з боку німецьких колоністів історія не зафіксувала. Внаслідок колективізації німці – меноніти понесли значні втрати своїх земель. У 1924 р. на одне господарство припадало від 8 до 16 дес. Зауважимо, що при порівнянні землезабезпеченістю у менонітів і українців виходить, що у менонітів на одного члена родини припадало 4,4 дес., в українських селян – 1,3 дес. землі. Зменшення землеволодінь у менонітів відбувалось в процесі відрізання (у конфіскаційний спосіб) земель до певного рівня³⁵³.

Розподіл земель у менонітських родинах в різних місцевостях був доволі строкатим. В Одеській губернії на одне господарство припадало 11,4 дес землі, в Херсонській – 15,0 дес., Зінов'євській (Кіровоградська обл.) – 9,4 дес., Миколаївській – 12,6 дес. З часом, після чисельних скарг німців у керівні органи України їм було прирізано 41, тис га землі. Це одразу ж позначилось на збільшенні посівних площ. У 1924 р під зернові культури німці виділяли 193,6 тис. дес. землі, у 1925 р. -253,7 тис. дес. землі³⁵⁴. В роки непу вони ще активніше застосовували різні агрономічні заходи задля зростання врожайності зернових культур. У 1924 р. в Маріупольському і Артемівському округах зібрано 15 пудів зернових на круг, у 1925 р. – 80 пудів³⁵⁵.

На 1926 р., згідно перепису населення в УСРР, німецьке населення переважало у 700 населених пунктів. Взагалі, 1920 – ті роки в житті німецьких колоністів були досить складними. То був час, коли повертались депортовані з Росії, близько 1/4 німецьких колоністів померли від голоду 1921 р., їх господарства почали розкуркулювати, відбувались відрізки їх земель, що привело до їх

---

³⁵³ Мазур В. М. Особливості соціально – економічного та культурно – освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920 – 1929 рр.): порівняльний аналіз. Вінниця: 1999. С. 23.

³⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп.1. Спр.298. Арк.3.

³⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. Спр. 258. Арк. 29.

суттєвого зменшення. Як наслідок таких непередбачуваних проблем, близько 8 тис. німецьких колоністів емігрувало за кордон³⁵⁶.

Німці протестували проти колективізації. У 1930 р. у Фрідріх Енгелівському районі Криворізької округи вони вимагали скасування хлібозаготівель, припинення репресій. Влада їх звинувачувала у «підкуркульництві та зриві хлібозаготівель»

Не оминув німецькі колонії Голодомор. Газета «Дас нойє дорф» повідомляла, що в селі було 108 сімей. Залишилось – 18. В Карл Лібкнехтівському районі голодувало 40% німців³⁵⁷.

У 1930-і рр. з огляду на національну належність чимало німецьких колоністів зазнали з боку радянської влади репресій. Їх звинувачували у «шпигунстві», розкуркулювали, полишали землі, рухомого майна тощо. Більшість німецьких родин були виселені у віддалені райони СРСР.

На 1939 р. в УРСР проживало 546 тис. німців. З початком Другої світової війни з території України до Казахстану у примусовому порядку було виселено майже 80 тис. німців-колоністів.

Після приходу в Німеччині до влади Гітлера, німецьких колоністів звинувачували у фашизмі, ставились до них як до неблагонадійних.

У 1944 р. німецькі війська забрали з собою тих, що ще залишалися як «фольксдойче».

Таким чином, німецькі колоністи упродовж двох століть проживали практично на всій території України. Найбільше вони були зайняті в аграрному секторі. Вони полюбили українську землю, мали великі здобутки в рільництві і тваринництві, чималий вклад внесли в селекцію рослин і тварин. Не ви на, а біда їх була в тому, що у ХХ ст. між Німеччиною, Російською імперією і СРСР міждержавні відносини вкрай загострилися. Німецькі колоністи те могли залишатись неушкодженими. Втрата надбаного важкою працею майна, а інколи і життя – все це було в тогочасному житті німецьких колоністів.

ЧЕХИ

Серед національних меншин в Україні чехи займають порівняно незначне місце., Відповідно до цього й досить скромна увага української історіографії щодо дослідження чеської еміграції та

---

³⁵⁶ Якубова. Л. Д. Назв. праця. С.74

³⁵⁷ Новікова Л. В. Назв. праця. С. 138.

становища переселенців на теренах нашої країни. Перші чеські поселенці з'явилися ще в середині XVII ст. в районі Чернігівщини/

Певна лібералізація політичного режиму в Росії середини XIX ст. (реформи економічних відносин, в аграрному секторі зокрема) дозволила чеським емігрантам успішно освоювати землі Волині, Поділля, Київщини. То був період активної хвилі еміграції чехів Царська адміністрація заохочувала переселення чехів в українські губернії. В них вона вбачала певну опору в цьому регіоні. Для привернення на свій бік переселенців уряд надавав можливість купувати землю на досить вигідних умовах, зокрема і ті, що були конфісковані у польських поміщиків після придушення польського повстання. Ціна 1 дес. землі коштувала в 10 раз менше ніж в Чехії. Тоді чехи казали: за халупу на Батьківщині – господарство на Волині. Максимальний наділ становив близько 20 дес і обходився у 444 крб. Щоб зрозуміти як це було на практиці, то наведемо такий приклад За один віз зерна можна було купити 1 га лісу. Наслідком усіх заохочувальних дій з боку російської влади було те, що з 1868 до 1874 рр. тільки на Волинь переселилось з Чехії 20 тис. осіб і утворили вони 68 колоній³⁵⁸.

Більшість чеських поселенців не мала великих грошей, щоб купити розорані землі, тому купляли ліс, його розкорчовували і уже потім використовували як орне поле. Саме тому 1/3 їх поселень на Волині заснована в лісах. Причому 2/3 вартості купленої землі потрібно було сплатити одразу, до оформлення документів, а решту - при вступі у володіння.

У 1870 р уряд затвердив положення «О водворении чехов на Волини», за якими чехи, купуючи землю і переходячи у російське підданство, звільнялися від сплати податків, повинностей, у тому числі й поземельних зборів і відбування військової служби упродовж п'яти років. Це була політика протиставлення чехів полякам у земельних відносинах. В ті часи були засновані колонії Глинська, Дубенська, Луцька, Купічевська, Зубівщина (нині с. Мала Зубівщина Коростенського району, Житомирської області). Засновниками колонії були 6 родин чехів – А. Дворжак., А. Черний, Й і Я. Новаки. В сусідніх селах поселилось ще 6 родин чехів. Загалом тільки на Волинь на початку 1870 – х рр. прибуло близько 7 тис. чеських емігрантів.

Поселенці жили також на хуторах, кожен на своїй землі. У кожному господарстві було від 5 до 10 дес. землі. Такої кількості землі було недостатньо для ведення середньотоварного виробництва. Чеські колоністи докуповували собі землі у польських

---

³⁵⁸ Бармак М. В. Назв. праця. С.72.

поміщиків. Загалом чеські колоністи були більш заможними ніж українські селяни. Через 10 років по закінченню колонізації у 1884 р їм належало 27 637 дес. землі, що складало майже 10% всієї орної землі на Волині. Крім того чехи орендували ще 1128 дес. землі. Земля, яку одержували чеські колоністи, була переважно під лісом. Треба було вжити великих зусиль на викорчовування лісу.

Врожайність зернових культур в чеських поселеннях була досить великою., близько 20 цнт з га., 90 цнт з га картоплі, цукрових буряків - 220 цнт з га. Такі високі показники були можливими завдяки використанню добрив, кращих сортів насіння, більш широкому застосуванню техніки і новітнього сільгоспінвентарю. Наприклад, на одне господарство з 1770 дес. землі було 6 молотарок, 34 січкарні, 7 сіножаток, 19 сівалок, 18 плугів, 30 культиваторів та ін³⁵⁹.

Чеські колоністи вирощували головним чином жито, овес, пшеницю, ячмінь, гречку. Щодо технічних культур, то чехи були першими хто вирощував на Волині хміль. В кінці 1860 – х рр. заклали першу плантацію хмелю в с. Підцуркове і Глинське Дубнівського повіту.

Тоді ж вони почали вирощувати цукровий буряк і тютюн³⁶⁰.

На Волині, згідно перепису населення 1897 р., було 27 670 осіб чеської національності, в Київській губернії – 3 294 особи. На одне їхнє господарство припадало до 22,3 дес. землі³⁶¹.

З часом на Волині осіло ще 15 тис. чехів. Серед чеських колоній найбільшими були: Боратин Чеський, Баковці, Старе Теремно, Купичів та ін³⁶². У 1873 р чехи купили 1053 дес. землі у поміщика І. Меленєвського. Переважно то були ліси і болота. Купляли ту землю громадами, потім відбувався поділ залежно від грошового вкладу кожного. Мабуть, такий спосіб купівлі землі дозволив деяким чеським громадам і конкретним особам в них набути чималі земельні площі. В с. Підгайці Дубенського повіту у 190 чехів (40 дворів) було 390 дес. землі, в с. Новики у 340 чехів було 368 дес., в с. Дорогості у 418 чехів було 353 дес. землі.

В чеських колоніях, як то було і в українських селах, мала місце диференціація в земельних володіннях. Від 1 до 5 га було 30% господарств колоністів, від 5 до 12 га – 25%, від 12 до 35 га - 27%, від 25 до 50 га – 10%, Безземельних колоністів було 8%³⁶³.

---

³⁵⁹ Борисов М., Костриця Н., Лаптева А. Чехи на Волині. Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С. 102 – 103.

³⁶⁰ Потапчук Л. Ф., Комар В. В., Савчук О. А. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С.34.

³⁶¹ Панишко Г. Т, Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. С. 49.

³⁶² Свинчук А. В. Назв. праця. С. 113.

³⁶³ Бармак М. В. Назв. праця. С.90.

Після 1878 р., коли на чеських переселенців розповсюдився указ про призов до російської армії, кількість емігрантів різко скоротилася.

На Поділлі в районі сучасної Вінниччини кількість чеських колоністів була незначною. Можемо лише вказати на їх поселення в районі Козятина.

Чехи були знаними майстрами з вирощування хмелю. На початок ХХ ст. в Волинській губернії під хмелем було 2 500 дес. землі. Вироблялось до 150 тис. пудів на рік. Варто зазначити, що чехи освоювали під хміль переважно пустощі. У 1894 р. цар Микола II видав указ про прощення усіх боргів колоністів. Як вдячність свою вони перейменували хутір Голендри на Миколаївський. На 1900 р. на хуторі проживало 767 чол. їм належало 970 дес. землі.

Колоністи Миколаївки мали чималі успіхи в вирощуванні зернових культур, цукрового буряка. Однак значно більшими були їх досягнення у вирощуванні поголів'я корів, коней. Порода корів «Голендрівка» була високопродуктивною молочною і була відома для українських селян далеко за межами того поселення. «На чехах». як тоді казали місцеві мешканці, були найкращі коні.

На хуторі займались ремісництвом, був вальцовий млин, виробляли різні крупи, із конопель ткали полотно. Там було дві кузні, дві столярні, маслобійня. Загалом заможні чехи на Волині будували заводи по виробництву сільськогосподарського реманенту, пивзаводи, млини тощо. Наприклад, в Дубно був збудований завод по виробництву сільгоспмашин і реманенту (борони, плуги). В Клинцях збудували ткацьку фабрику. 13 великих пивзаводи виготовляли в рік до 200 тис. відер пива. 40 млинів обслуговували селян десятків довколишніх сіл та ін. Чехи також брали участь у розбудові міської і сільської інфраструктури: ремонтували дороги, містки, греблі, утримували школи тощо...

На 1914 р. на Волині проживало 27 670 чехів з 44 433 їх загальної кількості в українських губерніях.

Встановлення радянської влади в Україні чехи не сприйняли. Почався процес рееміграції. Тим більше, що там на їх Батьківщині уже існували демократичні уряди. Та частка чехів, які залишалися на Поділлі, будуть піддані репресіям як «куркулі». 12 родин з Миколаївки були вислані до Сибіру. Кількість чеського населення скоротилась на 60%.

У міжвоєнний період чехи на Волині в складі Польщі володіли 45406,9 га землі. Найбільша кількість землі чехів була в Дубнівському (18 тис. га), Рівненському (14 тис. га) та Луцькому повіті (8,5 тис. га). Земля у них була у приватній власності і за найменшої нагоди намагалися придбати додаткову кількість землі. Розміри чеських

господарств були різними – від 2-х - до 100 і більше га. Господарств фільваркового типу було близько 10%., дрібних -1/3. Основою таких господарств було зернове виробництво і хмелярство. Вони були розміщені в Глинську, Квасилові, Підцуркові та ін. На середину 1920 х рр. в Катеринославській і Херсонській губернії 88% чехів займались сільським господарством

Земельні ділянки були різного призначення: орні землі, садки, городи, ліси, пасовища. Досить високим був рівень технічного забезпечення фільваркових чеських господарств. Вони мали плуги, культиватори, жниварки, січкарні, віялки, молотилки, сіялки. Місцеві селяни при потребі орендували у чехів сільськогосподарський інвентар.

Велику роль у господарствах чехів відігравало внесення в ґрунт добрив, як природних, так і штучних. Українські селяни на ту пору не використовували гній і навіть глузували з чехів за такі їхні новації.

У 1920 – 1930-і рр. чехи досить великі площі відводили під посів проса, цукрового буряка (значно більше ніж українці).

Із особливою старанністю займалися чехи садівництвом. Садки були прикрасою чеських колоній. Фруктові дерева (яблуні, груші, сливи, вишні, волоські горіхи) висаджувалися в обійсті довкола будинку. У великих господарствах садки сягали 5 га, особливо в Кременецькому та Острозькому повітах. Вони також мали розсадники, де займались культивацією дерев. З городніх культур вирощували капусту, моркву, цибулю, часник. Прибуток від продажу фруктів та городини в деяких господарствах сягав 12% і більше.

У 1924 - 1925 рр. на Житомирщині в руслі коренізації було організовано 4 чеських сільради в Околку, Крошні, Високому та Горбашах. На ту пору на Житомирщині жило понад 4 тис. чехів³⁶⁴.

У 1930 р. в Миколаївці, Зубівщині, Крошні Чеській засновані чеські національні колгоспи. В них була усупільнена земля, сільськогосподарський реманент, коні, худоба. Наприклад, у Крошні Чеській у 1930 р. в колгоспі було 120 господарств, у 1931 – 160, у 1932 – 172. Із загального числа членів 226 осіб, чехів було 148, українців 52, поляків – 11, росіян – 4, євреїв – 9, німців – 1 і молдован – 1. Колгосп назвали «Праці честь» В ньому на 1931 р було 580 га землі³⁶⁵. Мабуть, тільки досить висока згуртованість чехів дозволила

---

³⁶⁴ Рихлік Є. Чеські колонії на Житомирщині. Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С.115.

³⁶⁵ Дмитрук Н. К. Крошня Чеська. Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С. 112 – 113.

їм оминути голод у своєму селі, там не зафіксовано жодного смертельного випадку³⁶⁶. Чехи ставились цілком лояльно до українців, але в силу політичних подій по завершенню Другої світової війни більшість чехів залишила територію України.

Таким чином, українські чорноземи приваблювали багатьох чехів. Вони надвеликими стараннями на Волині, Поділлі обробляли різні неугіддя. Результати їхньої роботи полягали в тому, що вони стали самодостатніми господарями на селі. Їх заняття хмелярством, пивоварінням, млинарством якби доповнювали єдиний агропромисловий комплекс тих часів. На жаль, політична обстановка міжвоєнної доби перешкоджала чехам в реалізації їх господарських планів.

ЄВРЕЇ

У XVI-XVII ст. після Люблінської унії з центральної Європи відбувалось переселення євреїв у Галичину. В результаті поділів Польщі, значна частина євреїв переїжджає на Волинь, Правобережжя і на Південь України. У 1820 р їм було дозволено набувати землі. М. Вайцштайм купив на Волині 18 тис. дес. землі. На Волині у 1852 р. проживало 4641 єврейських землеробів. Єврейські колонії засновувались на казенних та придбаних землях.

На початку XX ст. на території України проживало близько 2 млн. євреїв. Вони переважно жили в таких містечках як Сатанів, Ямпіль. Бердичів та ін. В сільській місцевості Київської, Подільської і Волинської губернії у 94 колоніях проживало 2209 чол.

Заможні єврейські родини досить активно вступали в орендні відносини щодо поміщицьких земель. В Підгаєцькому повіті Тернопільської губернії на 1914 – 1915 рр. із 77 орендарів – 60 були євреї, в Терехівському повіті із 45 орендарів - 11 були євреї. Вони орендували досить великі земельні ділянки. В с. Бишове такі ділянки були в розмірі від 410 – 742 моргів, в с, Глошова – 715 моргів³⁶⁷.

На початку XX ст. російська влада переселила тисячі євреїв з лісостепової зони Правобережжя України в степову. Якесь частина із них утворила землеробські колонії. В ході громадянської війни декілька колоній були знищені в ході бойових дій і пограбовані. Євреї, що проживали в містечках УСРР і займались ремісництвом., з огляду на те, що не мали стабільних заробітків, вимушені були

---

³⁶⁶ Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінничині. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С.158 – 160.

³⁶⁷ ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр.7.

неподалік своїх місць проживання обробляти невеликі земельні ділянки. У 1922 р. існувало 36 єврейських колоній, в яких проживало 29,6 тис. чол. У 1927 р. в усіх південних округах УСРР було 48 колоній з 35.5 тис. чол., у їх землекористуванні було 91,9 тис. дес. землі³⁶⁸.

У 20 – 30 –х рр. на Півдні України було засновано 162.землеробських поселень. Згідно перепису населення на 1926 р. єврейське населення переважало в 21 із 40 округів в 160 населених пунктах УСРР. Єврейські колоністи не чинили великого спротиву щодо організації колгоспів. Вони виходили із того, що через обмаль робочої худоби в їх господарствах, краще буде обробляти землі колективно.

Усі історики, які торкалися питання сільськогосподарської діяльності євреїв якби не давали конкретної інформації про реальні здобутки в цій справі. Я також не знайшов матеріалів на цю тему. Можу хіба що послатись на спомини мого тестя. Він проживав в с. Новокиївка Устинівського району Кіровоградської області. Неподалік, десь за 5 – 6 км, було дві колонії: одна – єврейська, а друга – німецька. Їх поселення знаходились на відстані 2 км одне від другого. Їх розділяла розлога балка.

Оскільки ті поселення були так близько одне від одного, то селяни могли порівнювати стан справ в кожному із них. Так ось в єврейській колонії, як згадував тесть, окрім бур'янів нічого більше в полі не росло. Можливо, були приклади і успішного господарювання євреїв на землі, але пошукову роботу щодо фактичних матеріалів такого характеру ще потрібно продовжувати.

БОЛГАРИ

Болгарська колонізація українських земель розпочалась у 1750 і досить активно продовжувалась майже 100 років, аж до 1846 р. Перші болгарські поселенці з'явилися на Київщині, Чернігівщині. Вони заснували там с. Борщагівка.

1761 – 1769 рр. – це час масового переселення болгар в Бессарабію, де на той час проживали Буджакські татари. Тоді їх прибуло близько 2000 чол. Поселились вони в Ізмаїлі, Кілії, Бендерах, Аккермані. Згідно Маніфесту Катерини II від 1763 р., усі іноземні переселенці краю повинні були присягнути на отримання підданства, після чого вони звільнялися на 3 – 5 років від оподаткування, мали право отримати на 10 років безвідсоткову позику для придбання достатньої

---

³⁶⁸ Мазур В. М. Назв. праця. С.30

кількості землі. При підтримці генерал – губернатора П. Румянцева болгарські переселенці заснували с. Вільшанку. Бобринецького повіту Херсонської губернії.

В 1768 р. Катерина II звернулася з відозвою до православних християн Болгарії з пропозицією переселятись на територію Росії. З цього часу географія болгарських поселенців суттєво розширилась. Їх колонії з'явилися в районі фортеці Святої Єлизавети (Кіровоградщина) Туди прибуло 400 болгарських сімей. Опікунство над ними здійснював генерал – губернатор Новоросійського краю П. Румянцев. На р. Інгул заснували с. Тернівка, у Феодосійському повіті заснували с. Старий Крим. У 1801 р. в Херсонській губернії заснували села Великий і Малий Боялик

У 1803 р. виданий указ про наділення кожній болгарській сім'ї 60 дес. землі у вічне спадкове володіння У 1804 р. болгарі поселились біля Куяльницького лиману і заснували с. Кубанка і Катаржани. На ту пору болгарські переселенці оселялись на казенних землях. На 1812 рік в Херсонській губернії ними уже було засновано більше 300 хуторів. На 1830 рік з Болгарії в Боялик прибули селяни ще 57 дворів. У 1857 р. там числилось жителів зросла до 2207 чол³⁶⁹.

У 1812 р. Бессарабія приєднана до території Російської імперії. Відтепер з огляду на виселення буджакських татар на Північний Кавказ, звільнилось багато земель і будинків в їх аулах. Це створювало більш сприятливі умови для нових переселенців з Болгарії. Тепер їх оселяли і на поміщицьких землях За підрахунками А. Скальковського, так виглядало розселення болгар в Бессарабії: в Ізмаїльському повіті поселилось 404 сім'ї, які заснували с. Нагірне, Владичене, Кілійському – 18 сімей, Ренійському – 194 сім'ї, Аккерманському - 70 сімей³⁷⁰.

Болгарські селяни були вільними господарями на отриманій від російської влади землі. Російські урядовці тримали на постійному контролі питання облаштування болгарських переселенців. У 1819 р. виданий указ «Про устрій колоній задунайських переселенців». Болгари отримали пільги щодо звільнення на 3 роки від оподаткування і від рекрутської служби. Їм були надані всі права російських підданих. Тоді ж було надано право набувати у власність землю. В Бессарабії вони заснували 57 колоній, які загалом володіли 557 тис. дес. землі. На 1821 рік в Херсонській і Таврійській губернії уже проживало 46 598 болгарських сімей, зокрема, в Бояликській волості - 3378, Ізмаїльській – 12 666, в Буджаку – 13 177. В Буджаку

³⁶⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область К:1969. С.421. 800.

³⁷⁰ Скальковский А.А. Болгарскія колонія в Бессарабии і Новоросійском крає. Статистический очерк. Одесса: 1848. С.19.

болгари обробляли 1 600 тис. дес. землі. Це були в основному ті землі, що звільнились після виселення звідти ногайців.

Болгари ще до прибуття в Херсонську губернію були добре обізнані у справі виноградарства. В 1851 р. вони виробили 41 тис. відер вина. Вино продавали по 60 коп. сріблом за відро.

Особлива увага приділялась висадженню тутових дерев їх висаджували сотні тисяч. В 1850 р. було зібрано 128 четвертей коконів. До збору коконів залучали жінок, підлітків. З приєднанням Півдня України до Росії постала проблема заліснення великих територій. В 1850 р. в Херсонській губернії було висіяно 21 пуд насіння різних порід дерев³⁷¹.

Болгари займались землеробством, розводили тварин. В землеробстві їх господарства були на рівні німецьких. Досить хороших результатів вони досягли в городництві. На базарах Одеси поза конкуренцією були болгарський перець, баклажани, помідори, огірки, кавуни, дині, різні види зеленини. Вони застосовували поливне землеробство, що суттєво підвищувало врожайність особливо городніх культур Відповідно їх прибутковість була досить значною.

Основними сільськогосподарськими роботами болгар на землі було рослинництво, городництво, виноградарство садівництво. Вирощували пшеницю озиму, жито, кукурудзу. Урожайність жита озимого у 1836 р по Новоросійському краю була на рівні 750 четвертей, картоплі – 800. Болгари розводили фруктові сади в Бесарабії, Криму. На 1851 р. в Херсонській губернії болгарський поміщик висадив 252 900 плодкових дерев. Від продажу фруктів їх власники отримували в рік прибутку до 4 тис. крб. сріблом. Поруч із фруктовим садом він висадив 56 008 дерев шовковиці. У 1850 р. було зібрано 128 четвертей коконів³⁷².

В історії колонізації болгарами Півдня України був такий період, коли частина колоністів, близько 3 тис. сімей, повернулась до Болгарії. Це явище було пов'язане з не урожайними роками в Булжакському степу.

Цей випадок ніяким чином не вплинув на загальну тенденцію щодо зростання чисельності болгар в Новоросійському краї. На 1837 рік там було засновано 92 болгарські колонії, в яких проживало

---

³⁷¹ Скальковский А. А. Назв. праця. С 199 – 200.

³⁷² Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссійского края. С 192.

11 342 сім'ї. Із 92 колоній – 89 були засновані на казенних землях бувшої ногайської орди³⁷³. На 1846 рік в Херсонській, Таврійській губернії і в Бесарабії проживало 13 828 болгарських сімей. Цар подарував ім. в Таврійській губернії 3 997 дес. землі, Херсонській – 63 997 дес., Бесарабії – 585 156 дес. землі. На одну болгарську сім'ю припадало в Херсонській губернії -57 дес., Таврійській -17, Бесарабії -52 дес. землі. На середину ХІХ ст. в Новоросійському краї уже було до 90 тис. болгар.

З початку 1860 – х рр. почався другий етап колонізації болгарами Півдня України. Цьому сприяв указ, в якому було заявлено про виділення кожному поселенцю 8 дес. землі, якщо він поселиться в Херсонській губернії, а якщо поселиться в Криму – 12 дес. Саме тоді відбувалось масове виселення татар з Криму. Одним словом, болгари мали замістити татар. В Таврійську губернію переїхало 21 500 болгар.

На початок 1920 – х рр. в Українській СРР проживало 85 тис. болгар. В роки колективізації колгоспи як організаційно – господарську форму на селі болгар не сприймали. В ході колективізації в Благоевському районі (колишній Боялик) було «розкуркулено» 162 родини. Подібні явища мали місце і в інших місцях проживання болгар.

Таким чином, болгарські переселенці представляли на теренах України південно – західний вектор колоністів. Вони в аграрному секторі зайняли свою нішу, зосередившись на вирощуванні городніх сільськогосподарських культур, виноградарстві і садівництві. То був практично новий курс в агрокультурі Півдня України. В радянську добу їх господарства постраждали від грабежів і колективізації сільського господарства. Болгари перенесли усі тяготи тих років і чимало нащадків переселенців проживає і досі в Україні.

РУМУНИ І МОЛДОВАНИ

У 1767 р. граф П. Румянцев доручив сотнику Переяславського полку облаштувати на новому місці поселення румун. При цьому для вирішення того питання виділяв необхідне грошове забезпечення. Те поселення було назване Великий Хутір. Розташовувалось воно на порубіжжі з Османською імперією. В це поселення прибуло 60 сімей, в яких було 133 душі. Кожен із переселенців отримав по 100 крб., а ті, що мали займатись хліборобством ще додатково отримали по 70 крб. Було виділено для хліборобів ще по 10 крб. на придбання посівного матеріалу. Загалом за отримані кошти переселенці придбали худобу,

---

³⁷³ Скальковський А. А. Назв прац\я. С.38-39, 45.

реманент і посівний матеріал. З часом з'ясувалось, що серед поселенців були непорядні люди. Для їх утихомирення із Переяслава була прислана рота солдат. Більше подібних випадків в цьому поселенні не було.

Румунські поселенці зі свого боку часто скаржились на неправомірні дії з боку місцевих чиновників. Звернення та скарги румунських колоністів розглядалися на найвищому урядовому рівні Російської імперії. Із тих звернень ми дізнаємося про прізвища румунських колоністів. Це були: Мунтян, Мудренів, Сандулів, Сербинів, Болгаринів та ін. Були скарги не тільки від румун, але й від корінного селянства на неправомірні дії румунських колоністів. Конфлікти виникали довкола користування пасовищами, луками. Інколи вони намагались захопити чужі землі. Про це ми дізнаємося зі скарги П. Заводовського. З часом румунських переселенців переселили в Катеринославське намісництво. Ті з них, хто не захотів туди переселятися стали кріпаками. Таких залишилось 33 двори зі 64 особами. На місці хутора виникла слобідка «Волошина». Через деякий час ті поселенці асимілювались з місцевим населенням³⁷⁴. Інших компактних поселень румун нами не виявлено.

Молдовани у XVIII – першій половині XIX ст. переселялись неподалік місць свого проживання, найчастіше це відбувалось в мажах Буджакського степу. У 1740 р в Бесарабії вони висадили 1300 дес. тютюну. У 1813 р. 393 молдавських родини зібрали 1. 1621. 024 фунти тютюну³⁷⁵. 1860 р. 540 молдавських сімей поселилось в Катеринославській губернії. Основними сільськогосподарськими заняттями румун і молдован в Бесарабії було вирощування озимої пшениці, жита, кукурудзи а також тютюну.\

СЕРБИ

У 1750 р. полковник австрійської армії І. Хорват звернувся до цариці Єлизавети з проханням продати землі в Задніпрянському степу. Такий дозвіл було отримано і у 1751 р. почалась перша хвиля поселенців сербів. Перша група сербських переселенців була в кількості 28 сімей. Місце для їх поселення було вибране в південних степах у межиріччі Інгулу, Південного Бугу, Тясмину. У 1752 р із тих переселенців на правому березі Дніпра була заснована Нова Сербія як адміністративно – територіальний округ. Його мешканці повинні були

---

³⁷⁴ П. Козоріз В. П. Іноземні поселення на землях села Великого Хутора. Науково популярне видання Черкаської обласної національної організації спілки краєзнавців України. Черкаси. 2013. № 10. С.89.

³⁷⁵ Скальковский А. А. Опыт статистического описания ... С. 323.

охороняти територію від нападів татар. З огляду на цю обставину, поселення там формувались як військові одиниці. Село Стецівка було одним із таких населених пунктів. Воно було засноване вихідцями із Балкан у 1752 р. В Пандурському полку було сербів – 309, македонців – 148, болгар – 60. поляків і арнаутів (албанців) – 1982.

Документи засвідчують, що військові поселенці часто вступали у конфлікти з місцевим населенням, Вони вимагали від них плати за право косити сіно, випасати худобу, рубати в лісі дрова. Щоб те право отримати, сербський офіцер мав видати спеціальний білет. В разі відсутності такого білету серби могли у місцевих селян з пасовиська відібрати худобу. Для того, щоб її повернути, серби вимагали викуп. Самі серби не хотіли займатися землеробством. Про це свідчать такі рядки з усної народної творчості:

Ой сербе, сербиночку
Годі сербувати
Бери серп та йди в степ
Пшениченьку жати
Сербин того не злюбив
Тільки вуси закрутив³⁷⁶.

У XVIII ст. в Новомиргородському повіті проживало до 10 тис. сербів. В 1753 р. в районі р. Бахмут і Лугань поселились серби. Вони заснували там с. Підгірне. В цій місцевості, як то було і в Херсонській губернії, вони несли військову службу у фортецях і опорних пунктах³⁷⁷.

Отже, проживання сербів в українських землях було досить специфічним. Більшість із них не займались землеробством, але виконували функції оборонців конкретних територій і, тим самим створювали умови для нормальної сільськогосподарської діяльності наших селян.

ГРЕКИ

У 1771 – 1772 рр. почалося переселення греків з Криму у Приазов'я. У 1778 для них було виділено територію між Дніпром, Самарою, Ореллю. На ту пору з Криму виїхало близько 18 тис. осіб. Вони в Приазов'ї заснували 12 сіл. Усіх їх було заборонено закріпачувати. Враховуючи несприятливі, порівняно з Кримом,

---

³⁷⁶ Юлкіна Л. І. Село Стецівка в системі сербських поселень. // Матеріали 7-ої науково – краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України. Черкаси. 2015. С.238 – 23

³⁷⁷ Історія міст і сіл Луганської області. К:1968. С.791.

природно-кліматичні умови для греків то був досить болючий процес. У 1779 р. Катерина II видала Жалувану грамоту, згідно якої на одну ревізьку душу в Приазов'ї виділялось 30 дес. землі. Мабуть, ось такі доволі пільгові умови з боку російської влади призвели до того, що на 1807 рік в Приазов'ї уже існувало 23 грецьких села. Там вони займались землеробством, скотарством, городництвом, рибальством. В Катеринославській губернії займались виноградарством. Навички в усіх цих справах вони набули ще проживаючи в Криму.

Події громадянської війни боляче проявлялись у грецькому середовищі. На початку 1920 – х рр., посівні площі в їх господарствах скоротились в 7 разів., на 1922 р. в Маріупольській окрузі вони сягали лише 30 тис. дес. Грецькі колоністи висівали в основному яру пшеницю.

На 1923 р. в Юзівській і Мелітопольській громаді проживало 92 560 осіб грецького походження, зокрема, в Юзівській - 29 901 особа, Мелітопольській – 63 тис. Загалом, 1920 – ті роки виявились для грецьких колоністів доволі складними, вкрай негативно вплинули на стан їх господарювання на землі. До 1920 р середній земельний наділ однієї сім'ї складав 30 дес., у 1925 р – 14.4 дес., або 3 дес. на душу Це призвело до того, що посівні площі в їх господарствах скоротились на 1/3. Зменшились угіддя під пасовиськами і луками. Без худоби було 27.6% господарств, 7,8% сімей були безземельними, незаможних було – 19,5%, середняків –з 18.9%, заможних і багатих – до 40%³⁷⁸.

В роки непу прихильниками вступу до кооперації були безземельні грецькі селяни, так звані городники. Вони до 1917 р. орендували землю у поміщиків. При радянській владі ця категорія селян не отримала землі і вимушена була брати землю в оренду з Держфонду.

У 1925 – 1926 рр. в Приазов'ї було створено 30 грецьких сільрад.

У 1926 р. у Янісольському районі яровий клин становив 92,2%, озимий – 5,2%. Це пояснюється тим, що в тому регіоні бували часті весняні заморозки, зимова пшениця серйозно підмерзала. Урожайність ярої пшениці постійно зростала. Так, в Старо – Бишівському районі в 1925 р. урожайність становила 30 пудів з десятини, у 1927 р. - 60 пудів.

У 1938 р були масові репресії проти греків Приазов'я. Чимало із них були розстріляні за підозрою у «шпигунстві»³⁷⁹.

---

³⁷⁸ Якубова Л. Д. Назв.праця.С.85.

³⁷⁹ Новікова Л. Г. Назв. праця. С. 62. 82.

Таким чином, греки як і болгари зайняли свою нішу в аграрному секторі. З урахуванням їх розселення, вони задовольняли потреби населення Південного Сходу України в городніх культурах, виноробстві, садівництві

РОСІЯНИ

Ще з XV –XVI ст. на українських землях жили вихідці з Московії. Це були бігли холопи і купці. В козацьку добу зростає кількість росіян на Слобожанщині, Запоріжжі. Туди переселяли тисячі двірських селян. В районі Чугуєва поселяли селян – втікачів. На початку XVIII ст. відбувалась конфіскація маєтків І. Мазепи. Вони переходили у власність О.Меншикова Він подбав про заселення їх російськими селянами.

У 1728 р. підписані Д, Апостолом «Решительні пункти». Відтепер росіяни мали право купувати землю в українських губерніях. В другій половині XVIII ст. в Маріупольському повіті з російських губерній з'явилися селяни – однодвірці.

Російсько – турецькі війни також сприяли заселенню територій українських губерній росіянами З'явиться адміністративно – територіальний округ Слов'яно – Сербія. В Єлисаветградському повіті поселиться 4723 росіянина, в Бахмутському повіті – 3891 особа. Загалом, упродовж XVIII ст. на Лівобережжі поселиться 175 тис. росіян, на Правобережжі – 4 тис., в Новоросійському краї – 308 тис.

З приєднанням у 1793 р Правобережжя до Російської імперії розпочалась колонізація того краю росіянами. Кріпаки з Рязанської, Калузької губерній заселяли Херсонську губернію. Вони заснували там с. Демидівку, Заводівку, Велику і Малу Знам'янку, Лепетиху, Рогачик та багато інших. Ряд сіл Подільської і Волинської земель засновувалися російськими старовірами, які втікали від релігійних переслідувань. В районі р. Берди і Молочної на 1826 р. було засновано 9 поселень духоборців. Важко пояснити, але реальність щодо переселення на Волинь старообрядців була такою, неначе вони саме там вирішили створити для себе і своїх *спадкоємців* щасливе життя. У 1832 р. вони заснували 32 населених пункти, в яких проживало 1940 душ. Після реформи 1861 р. вони активно скуповують землі, засновують хутори. Їх земельні площі зросли у 2,5 рази. На них вони висівали жито, пшеницю, добре обробляли свої городи. В 1861 р. в Бердянському повіті поселилось 500 душ росіян з Курської губернії.

На 1897 рік в українських губерніях проживало 3,8 млн. осіб росіян.

На 1926 рік в Україні проживало 2. 667 тис. росіян, а у 1939р. - 4.315 тис. Певний прошарок росіян на Поділлі складали чиновники та поміщики.

З приєднанням Криму колонізація його росіянами відбувалась за тими ж правилами, як це було на Волині і в Правобережній Україні. Відставні солдати, кріпаки ставали жителями Кримського півострова. Вони займалися городництвом, садівництвом.

В 1812 р. до Російської імперії була приєднана Бессарабія. Колонізували ті землі поруч з болгарами селяни з Курської, Орловської та Тамбовської губернії. В Аккерманському повіті було засноване село Петрівку, Троїцьке, Вилкове. У 1827 р туди прибуло 72 родини та 46 одиноких старообрядців³⁸⁰. Вони займалися городництвом, садівництвом³⁸¹

Наявність росіян на території Західної України стала реальною після 1939 р, тобто входження тих земель до складу СРСР. Тільки слід мати на увазі, що то було не сільське населення, а керівники підприємств, утворюваних колгоспів, лікарі, вчителі, військові і держслужбовці.

Досить специфічним було заселення території сучасної Кіровоградщини, Миколаївщини від інших районів Центральної України. Там було не моноетнічне а поліетнічне заселення, при перевазі українців і росіян. В 1755 р. росіяни заснували слободу Клинци, Калинівку, Покровку, Піщаний Брод та ін., В 20 слободах проживало 22 тис. жителів. Там же поселилось чимало сербів. Вони стали основою формування Новосербського полку і фортеці святої Єлизавети. В 1773 р. на ту ж територію з Добруджі прибуло кілька тисяч болгар з сім'ями. Вони заснували село Вільшанку та ін. населені пункти. Їм із земель державного запасу було виділено по 60 дес. землі на кожен сім'ю. Згідно постанов царського уряду від 1781 і 1783 рр. діяла заборона на перетворення їх в кріпаків³⁸².

На Волині росіяни появились після включення цих територій до Російської імперії Тоді частина поляків емігрувала і на їх місце в маєтки прибували російські поміщики. В їх руках перебувало близько 4 тис. га землі³⁸³.

---

³⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К: 1969. С.488.

³⁸¹ Новікова Л. В. Назв. праця. С.175

³⁸² Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К: 1972. С.16, 20.

³⁸³ Свинчук А. В. Волинь в контексті східнокресової політики польської держави міжвоєнного періоду(1921-1939 рр.)Зміни національної та соціальної структури населення. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції Хмельницький. 1999. С.114

На 1914 р на Волині росіян було 11,7% від всього населення. На 1917 р 46% росіян проживало в селах в основному в Харківській і Луганській областях. На 1920 р в УСРР було 2.5 млн. росіян. На 1926 р. росіяни проживали в 33 із 40 округів УСРР³⁸⁴.

Таким чином, господарська діяльність російських селян в аграрному секторі економіки практично нічим не відрізнялась від сільськогосподарських занять українських селян.

ТАТАРИ

Ще з кінця XIII ст. в Криму з'явилися татари. На початках основою їх господарства було кочівне скотарство. Вони розводили коней, овець, верблюдів та ін. З 1443 р. Кримське ханство добилось незалежності від Золотої Орди, а у 1475 р. стало васалом Туреччини. Укладання союзу з Османською імперією, яка ще раніше стала на шлях експансії відносно сусідніх територій, додавало Кримському ханству значно більше можливостей для здійснення своєї агресивної політики щодо українського населення.

Як кажуть люди, сусідів не вибирають, а живуть поряд з тими що є. Українські селяни займалися землеробством, розводили тварин, дбали про освоєння нових земельних угідь, покращення їх родючості, тощо. Одним словом, то була мирна праця мирних людей, яка забезпечувала їм певний рівень життя, формувала у них світоглядні уяви про добро і зло, понад усе шанували християнські цінності.

У татарського населення на ту пору сформувався такий стиль життя, який не передбачав необхідність виробничої діяльності на землі. Розведення ними тварин могло бути викликане лише крайньою необхідністю.

Початок систематичних татарських вторгнень на українські землі припадає на кінець 70 – рр. XV ст. і пов'язаний з іменем кримського хана Менглі Гірея. У 1479 р. татари розорили Поділля, у 1482 р. Київ, Житомир та навколишні волості. Сталося так, що Велике князівство Литовське, а потім Річ Посполита не змогли забезпечити надійний контроль своїми військовими силами територій Півдня України. Задля створення хоч мінімальних умов безпеки для тамтешнього селянства, вони укладали з Кримським ханством угоди, інколи здійснювали військові дії проти татар.

В цілому ж, XV – XVII ст. – це роки досить частих нападів татар не тільки на південні райони України, але й на Поділля, Волинь і Галичину. Метою їх нападів було захопити здобич. Вони захоплювати

---

³⁸⁴ Якубова Л. Д. Назв. праця. С, 42.

наших молодих людей, щоб продавати їх у рабство, отримати данину і викуп за повернених полонених. За деякими оцінками, в 1498 велика турецько – татарська армія вторглася на Поділля і Галичину. Тоді в полон було захоплено близько 100 тис. осіб, а в 1506 р. під час вторгнення кримських татар на Волинь в полон було забрано ще більш як 100 тис. осіб. Загальні втрати в період з 1474 по 1694 рр. української людності коливалися від 1 млн. до 2 – 2,5 млн. осіб³⁸⁵. Переганяли вони в Крим також великі табуни захоплених коней овець, чимало великої рогатої худоби.

У XVII ст. південна частина території між Бугом і Дністром Туреччиною передана як умовне землеволодіння Кримському ханству. Тоді була заснована слобода Криве озеро. Там проживали також волохи вірмени, українці. Виникає питання, чи були татари переселенцями на наших землях? Вони осіли на певній території, в Криму. Вони мали право там господарювати, могли налагоджувати нормальні взаємини зі своїми сусідами. Однак, в силу означених нами вище причин, вони обрали для себе інший шлях – шлях агресивних дій по відношенню до нашого народу. З огляду на це, їх роль в земельних відносинах українського села аж до кінця XVIII ст. була деструктивною. Вони гальмували розвиток сільського господарства на більшій частині території України, створювали нестерпні умови для життя і сільськогосподарської праці українських селян.

На час приєднання Криму до Російської імперії там проживало 78.7% татар і 17.2% греків і вірмен. Поступово там поселялись українці і росіяни. Поступово але невпинно змінювався менталітет кримських татар. Вони вчилися обробляти землю, ще раніше отримали навички розведення тварин. В їх господарствах розводили овець, коней арабської і перської породи, ВРХ було мало. Татари при вирощуванні городніх культур, баштанів, садів і виноградників освоїли технологію поливних земель. Для чого використовували води річок.

В Криму на ту пору проживали також греки, вірмени. Їх туди російська влада переселила із Приазов'я. Це дало можливість різним етносам обмінюватись досвідом щодо вирощування різних сільськогосподарських культур, особливо баштанних, виноградників і садів. Десь з кінця XVIII ст. татари почали вирощувати ярову пшеницю, ячмінь, просо та інші зернові культури.

В степах південно – східної Бесарабії упродовж XVI – XVIII ст. кочувала ще одна тюркська орда - Буджакська. Ту територію уступив їм турецький султан Сулейман. На тих землях вони заснували чимало

---

³⁸⁵ Гурбик А. О. Сільське населення в добу політичної роздробленості. //Історія українського селянства. Т.1. С.109 – 110.

поселень. Займались вирощуванням виноградників, фруктових дерев. Із тварин розводили коней і овець. Не забули вони і про можливість надбання різного майна у нетрудовий спосіб. Вони здійснювали грабіжницькі напади на Поділля. Їхні напади припинилися після приєднання Буджаку до Росії.

З приєднанням у 1812 р. Бессарабії до Росії, буджакських татар переселили на Північний Кавказ, якась частина осіла в Приазов'ї. Ногайські татари навчилися у поляків обробляти землю. В Мелітопольському повіті вони сіяли просо, пшеницю та ін. зернові культури.

На 1917 р. в Криму проживав до 49.4% українців і росіян, татар і турок – 26.8%, греків – 2.8%. З 1921 р. відбувається заселення Криму різними етносами. З часу проведення політики коренізації постала потреба створення національних сільрад татар. Такі сільради з'явилися в Алушті, Балаклаві, Бахчисараї, Ялті. Німецькі сільради були засновані в Тельманівському районі.

На початку 1930 х рр. чисельність росіян в Криму зросла до 47%. 14 серпня 1941 р видана Директива Ставки Верховного командування про очистку Криму від німецьких колоністів і інших антирадянських елементів. 18 серпня розпочалась депортація «антирадянських елементів» з Криму. Було вислано 51 тис. німців і 10 тис. представників інших національностей.

В травні 1944 р. з Криму депортували 188 тис греків, болгар, румун та ін. Всього в період з 1941 – 1944 рр. з Криму було вислано 393 тис. представників різних національностей.

Таким чином, татарський етнос в своєму розвитку за декілька століть пройшов досить складний і суперечливий шлях – від грабунків і розбою на теренах України – до оволодіння сільсько-господарськими знаннями і навичками. Особливих успіхів татари досягли в садівництві, виноградарстві і з вирощування баштанних культур. Попри те, що їх виселяла із Криму царська влада, радянська влада – вони зберегли свою ідентичність і залишаються одним із етносів поліетнічного складу населення України.

ПІСЛЯМОВА

З 40-х рр. XIV і упродовж наступних століть нашими землями розпоряджались іноземні держави. Їхні цілі в аграрній політиці і трансформації, які вони започатковували в землеволодінні, землерозпорядженні і землекористуванні, мотивувалися необхідністю вирішення нагальних економічних і соціальних завдань переважно для своїх держав. При цьому право на володіння земельною власністю, як основного засобу виробництва та головного знаряддя політичного і економічного володарювання визнавалося за їхньою державою

З 40-х рр. XIV і аж до середини XVII ст. наші землі підпорядковувались Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, а з середини XVII ст і до початку XX ст. - Російській і Австро – Угорській імперії. Володарювання кожної із названих держав було певним етапом в історії земельних відносин українського села. Залежно від економічної спроможності, тривалості володіння нашими землями, ефективності чи неефективності управлінських структур, можна визначати глибину і масштабність втручання у земельні відносини українського села. Високі державні посади представників шляхти, повільно, але неухильно забезпечували своє верховенство в земельних відносинах підпорядкованих територій. Шляхта найперше отримувала землі як плату за несення військової служби, виконання важливих державних функцій. Величина земельного наділу надавалась від важливості її посади для держави. Така практика розпорядження землями призводила до того, що рівно стільки ж її у когось відібрали. Таким було феодальне право на землю.

На час утвердження на наших землях литовської влади в українському селі регулятором земельних відносин виступало звичаєве право. В основу його був покладений принцип рівного доступу усіх общинників до земель, розпорядниками земель від діда – прадіда були селянські двори, тобто ті сім'ї, , що їх першими обробили. З погляду общинників такий закон був справедливим і необхідним.

Входження литовської держави в земельні відносини українського села відбувалось без якихось потрясінь, можна сказати на основі консенсусу. Однак, з часом литовська влада приступить до реформації земельних відносин. Одразу ж зауважимо, що вони уже були на часі. Реформа розпочнеться з «верхів», на рівні удільних князів. Відбудеться переформатування територій удільних князівств і

найперше Київського і Чернігівського. Удільних князів акуратно, без зайвих ускладнень почнуть переселяти на території, які їм до того не належали. Суть новації була в тому, що удільний князь переставав бути такою особою в суспільстві і що ще важливіше для литовської влади – він мав визнати факт наділення його землею литовською владою.

З часом реформа дійде до українських селян і вони відчують, що втрачають якусь частку належної їм землі. Знову ж таки, ці реалії були об'єктивного характеру. Литовська влада повинна була дбати про охорону надбаних територій і особливо південного вектору. До виконання завдань оборони територій потрібно було залучати чимало чоловіків, яким за ту досить небезпечну на той час роботу, потрібно було давати винагороду. Оскільки на ту пору найбільшою цінністю була земля, то литовська влада розраховувалась з воїнами шляхом надання їм на час несення служби земельних ділянок.

Наступний етап реформи земельних відносин відбувався на рівні волостей. За Литовської доби мало місце таке явище як приватизація волостей разом з селянами, що там проживали. То було ще не кріпацтво, але, мабуть, один із кроків на тому шляху. Позитивним в процесі приватизації волостей було те, що їх власники намагалися якомога швидше залюднити ті території. Це прискорить процес утворення на Правобережжі чималої кількості нових сіл.

В Литовську добу започаткований новий процес, суть якого полягала в тому, що землевласниками українських земель ставали особи іноетнічного походження. На наших землях вони досить швидко збагачувались. Набуті в різний спосіб землі вони закріплювали шляхом отримання від короля Жалуван их грамот, які їм надавались на певних умовах.

У виробничій сфері в українському селі в Литовську добу сформувалось два типи господарювання: литовське приватно - власницьке, українське подвірне (на правах користувачів). Українське селянство опинилось поза процесом набуття власності на землю.

Завершальною і найбільш масштабною земельною реформою, яку ще встигла запровадити литовська держава була Волочна поміра. Визначальним в тій реформі було намагання литовської влади створити належні умови для поглиблення в українському селі товарно – грошових відносин. Найпростішим і найефективнішим в цьому відношенні був курс на сприяння переходу селянських господарств від общинного до одноосібного господарювання на землі. За таких обставин відбувався злам вікових традицій селянського соціуму. Не всі і не одразу були готові до таких змін в їхньому житті. Протести з боку незгодних з запропонованим економічним проектом були

різного характеру: втечі у віддалені і малозаселені місця, де ще можливо було господарювати по старому. Були випадки і терористичних вчинків з боку наших селян проти крупних землевласників в місцях свого проживання.

Литовська держав дбала про те, щоб набуті шляхтою землі були узаконені відповідними нормативно – правовими документами. Цей процес тривав упродовж двох століть. Одночасно відбувалось обмеження щодо надання таких же прав для української шляхти і позбавлення такого ж права українського селянства. В тих конкретно історичних умовах селянство набувало статусу лише користувачів земельними ділянками.

У 1569 р. з карти Європи зникла держава Велике князівство Литовське і постала нова держава двох народів: польського і литовського – Річ Посполита. На те були серйозні причини і, власне, то було право політичної еліти Польщі і Литви. Для українців та новація в міждержавних відносинах Литви і Польщі мала інтерес з огляду на те, що обидві держави уже тривалий час володарювали на наших землях - Польща в Галичині, а Литва - на Волині, Поділлі і Київщині. Перед українською шляхтою постало питання, чи будуть якісь трансформації в земельних відносинах українського села з перебиранням всієї повноти влади польською елітою?. Як засвідчили події наступних років, польська еліта почала розробляти і активно втілювати в життя нові підходи щодо управління надбаними територіями. Все розпочалось із адміністративно – територіальної реформи: замість князівств були утворені воєводства. На чолі кожного воєводства король польський призначав воєвод, якими були знані земельні магнати польського походження. Руські князі в тій ситуації виявились зайвими.

Зміна при владі політичних еліт не відміняла потреби організації оборони територій держави. Польська влада буде так само поступати як це робила литовська влада. Оборонцям кордонів держави будуть надавати земельні ділянки на час несення ними служби. Це була сама перша об'єктивна потреба того часу.

Наступним кроком щодо втручання в земельні відносини українського села з боку Речі Посполитої буде заснування в новоприєднаних воєводствах нових організаційно – господарських форм - фільварків. Досвід фільваркового господарювання на етнічних польських територіях засвідчив їх прогресивний характер, вони ставали крупнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції. Основним засобом виробництва у фільварках була земля. З'ясувалось, що земля потрібна для оборонців територій і для фільварків. Задовольнити такі потреби можливо було через купівлю,

освоєння необроблених земель а також відчуження земель в українського селянства. Водночас з'ясувалось, що для фільварків потрібна ще й постійна робоча сила, і немало. Така робоча сила знаходилась рядом, в селах. Це і був шлях до прикріплення селянина до конкретного фільварку, який був власністю конкретного пана. Чим більше засновувалось фільварків, тим більше поширювалось прикріплення до них селян.

Кріпакам надавалась у користування невелика ділянка землі, за умови виконання ними певних нормованих робіт в маєтку землевласника. Цю нововибудовувану систему соціально – економічних відносин в українському селі ускладнювала та обставина, що в ролі її будівничого виступав іноземний етнос. Спротив з боку якоїсь частини українського селянства був неминучим. Частина селянства обрала найлегший спосіб – втекти від пана на Подніпров'я. Дике поле, Слобожанщину, які в тих умовах ставали для них новими, цілком прийнятними (за якістю ґрунтів, за можливою величиною надбань) землями для ведення сільського господарства.

А що ж відбувалось «на верху», в середовищі української політичної еліти? Поступово, але неухильно відбувався процес її колонізації, найперше через перехід в католицтво. Сталось так, що ті, хто міг найефективніше боронити інтереси українського народу, пішли в різні сторони : селяни, козаки - на Схід, еліта – на Захід.

Тим часом, фактично паралельно відбувались ще два дуже важливих процеси. На українських просторах Волині, Поділля зростали величезні земельні латифундії польської шляхти, а на Подніпров'ї зростала військова сила козаків, люду відчайдушного, який не міг погодитись на повторне закріпачення польськими магнатами. Узгодити земельні інтереси польських магнатів і козаків було неможливо.

Схоже, що польська політична еліта не розгледіла цього нового фактору. Застосування жорсткої сили по відношенню до учасників козацько – селянських повстань не давало бажаного результату – залякати, підкорити, домогтись їх слухняності відносно земельних магнатів.

Національно – визвольна війна, тобто війна козаків, селян, міщан, духовенства за землю і волю виявилась рубіжним явищем в історії українського народу. То була війна селянської стихійності і козацької організованості в діях тактичних і на перспективу, В кожній війні і, так само у війні 1648 - 1657 рр., військово питання було головним в політичному і соціально – економічному житті. Однак, земельне

питання, в глобальному масштабі, хоч і було відкладене, все – таки воно мало постати і постане, як головне, по завершенню війни.

Польське магнатське землеволодіння було ліквідоване. По суті, то був самий головний результат війни. Постало питання, якою і чією має бути земельна власність в козацькій державі? Відповідь могла бути тільки одна : належати українській етнічній спільноті. Оскільки вона за своїм станом була неоднорідною, то і не могло бути однакового землеволодіння. Козацька старшина, монастирі – могли претендувати на більшу земельну власність. Рядові козаки і селяни могли претендувати на таку земельну власність, яка б гарантувала їм нормальні умови життя.

Перехід під протекторат Російської держави призведе до запровадження нових умов в земельних відносинах. Все це обійме час майже у 20 років, аж до ліквідації Гетьманщини. Самим сутнісним в цьому процесі було те, що єдиним власником усіх земель став російський цар. Він і тільки він міг надавати землі козацькій старшині. Козацька старшина сприйме цю реальність як належне. Можливо, хотіла випередити в цьому відношенні російських дворян і поміщиків, задля того, щоб українські землі залишались у власності українців. Як би там не було, але станеться те, що станеться. Козацька старшина з рук російського царя набуде велику земельну власність разом із селянами, козаками, що там проживали. І на цей раз, узгодити земельні інтереси козацької старшини і рядового козацтва, селян буде неможливо. Чимало козаків, селян відійдуть за етнічні межі України. Частина тих, що залишаться на місцях свого проживання, фактично перетворювались на кріпаків.

З часу підписання Андрусівського перемир'я українські землі на міжнародному рівні перебували в складі двох держав: Російської імперії (Лівобережжя і Запоріжжя) і Речі Посполитої (Правобережжя). Відповідно і характер земельних відносин складався по різному. На Лівобережжі домінуючі позиції у землеволодінні будуть займати російські дворяни і поміщики, на Правобережжі – польські земельні магнати.

Козацька старшина адаптувалась до умов російської держави, її зрівняли в правах з російським дворянством (і щодо набуття земель). Значна частина козацької спільноти також адаптувалась до нових умов. Зростання земель в зимівниках, заснування нових хуторів, слобод – все це нові реалії тих часів. За таких умов існування інституції Гетьманщини ставало якби зайвим. Не узгоджувалось з російською дійсністю існування вільних людей, якими були козаки. Ці проблеми були вирішені після видання царатом відповідних указів.

Дещо по іншому складалась доля селянства в Західній Україні, яка уже перебувала в складі Австро - Угорської імперії. Реформа земельних відносин другої половини XVIII ст. дещо полегшили становище тамтешнього селянства. Земельні відносини ще залишалися без змін. Прикріплення селян до землі конкретного пана було звичайною нормою. Спільним для українських селян Лівобережжя і Західної України було те, що земельна власність визнавалась лише за чужими етносами.

Революція 1848 р в Австро – Угорській імперії започаткувала аграрну реформу. Почався процес наділення селян землею (держава мала відшкодувати землевласникам за втрачені ними землі). Сталось так, що довелось селянам викуповувати наділені їм землі. Загалом, визнано, що земельні ділянки селян в ході реформи суттєво зменшились. З'явилися проблеми довкола сервітут.

З 1667 до 1793 р. Правобережжя перебувало під контролем Речі Посполитої. Ті, 126 років в історії земельних відносин українського села позначені як роки шаленої концентрації земель в руках польської магнатерії. 80% селян Поділля стали кріпаками.

З приєднанням Правобережжя до Російської імперії розпочався процес уніфікації законів, державних структур і, звичайно земельних відносин. Саме перше завдання російської влади полягало в тому, щоб з території Правобережжя максимально витіснити польське землеволодіння. При цьому мова не йшла про заперечення приватної власності на землю. Витіснення почалось з секуляризації монастирських і церковних земель католицького і греко-католицького духовенства. Польські повстання значно полегшили вирішення проблеми витіснення польських землевласників з Правобережжя.

На середину XIX ст. ставала реальною криза феодальних відносин в сільському господарстві. Вкрай необхідним було реформування земельних відносин. Головна складність полягала в тому, як зберегти поміщицьке землеволодіння і одночасно наділити землею селян. Вирішили цю проблему, як здавалось розробникам реформи, успішно. Держава викуповувала у поміщиків частину їх земель і передавала за викуп (з відтермінуванням сплати) селянам. Особисту волю кріпаки отримували одразу ж.

Нам видається, що надважливою нормою, яка докорінно змінювала характер земельних відносин в українському селі – було отримання селянами земельного наділу. Це був шлях до одноосібного господарювання селянина на землі. На той шлях господарювання тоді вони стали і стояли на ньому аж до колективізації сільського господарства, в ході якої в насильницький спосіб їх з того шляху звернули.

Можемо говорити ще про два значимих наслідки земельної реформи. Першим із них було те, що демографічний вибух «з'їв» значну частину земель у більшості господарств. Обезземелення ставало доконаним фактом. Другий наслідок був позитивним. Мова йде про те, що чимало поміщиків, отримавши від держави гроші за продану селянам землю, почали їх інвестувати у різні галузі промисловості, особливо у харчопереробку.

На початок ХХ ст. в українському селі склались три проблеми в земельних відносинах: малоземелля і безземелля, викупні платежі за надільну землю та зростання цін за орендовану землю. Російська імперія спробує ці проблеми вирішувати шляхом нової аграрної реформи. Особливістю Столипінської аграрної реформи буде те, що держава буде створювати пільгові умови для набуття земель не для всього селянського загалу, а лише для його частини – міцних господарів. І на цей раз реформування земельних відносин не передбачало ліквідацію поміщицького землеволодіння, а лише його обмеження. Але, общинне землекористування мало бути зліквідоване. На думку розробників реформи, це мало відкрити шлях міцним господарям до заснування на хуторах і відрубках господарств, яв яких буде вироблятися товарна продукція.

В глобальному вимірі передбачалось усі проблеми в аграрному секторі здійснювати еволюційним шляхом при поступовому переході з екстенсивних до інтенсивних форм.

Мабуть, так би воно і було, якби не почалась Перша світова війна. Військові питання для Російської імперії щонайменше на 4 роки ставали головними. Але ж і проблеми земельних відносин вимагали свого вирішення. Все це було на слуху, з'явилося чимало пропозицій щодо їх вирішення з боку державних структур, політичних партій. Так чи інакше, слід визнати, що війна відіграла роль детонатора, який зірве видимий спокій довкола земельного питання.

В ході антимоноархічної революції дворяни і поміщики втратили свою головну опору – царський уряд. Новопосталий уряд був доволі слабким. На фронті військових успіхів також не було. Солдатські маси (в основному селяни) втомились від війни. На чисельних мітингах, демонстраціях вимога перерозподілу поміщицьких земель ставала все гучнішою. З цією вимогою згоджувався Тимчасовий уряд, щоправда тільки після переможного завершення війни і прийняття такого рішення Установчими зборами. На таку ж позицію пристала УЦР.

Радикалізм більшовиків, есерів, які опирались на радикалізм частини фронтників, призведе до того, що і УЦР в III - му Універсалі зафіксує положення про ліквідацію поміщицького землеволодіння.

Загалом, в ході Української революції всі українські уряди стояли саме на такій позиції. Були лише розходження щодо можливої величини соціалізованої власності на землю. Білогвардійські уряди виступали за збереження приватної власності на землю при можливому обмеженні її величини. Радянські уряди вимагали повної ліквідації приватної власності на землю, передачі її селянам на умовах користувачів.

В історії земельних відносин українського села були досить складні процеси, однак не було такого щоб б нашими землями одночасно володіли 4 держави. На 1921 саме це сталося. До того ж земельні відносини в них базувались на протилежних формах власності на землю. В Українській СРР була суспільна форма власності на землю, а в Польщі, Чехословаччині і Румунії приватна. Спільним для усіх означених держав було те, що в них з 1921 р. були започатковані аграрні реформи.

В Українській СРР в рамках непу завершилась повна ліквідація приватної власності на землю. Усі землі були оголошені власністю держави. Відібрані у конфіскаційний спосіб землі, ділили між селянськими дворами. В різних місцевостях поділ відбувався по різному: по кількості їдців, або по дворах. В кожному випадку селяни добрали собі земель. Тут якби все було зроблено по справедливості. Перед селянами постане проблема щодо форм обробітку земель. Держава буде нав'язувати колективні форми, а селяни будуть відстоювати індивідуальне господарювання на своїх землях. Ці два підходи до земельних відносин ніяким чином узгодити неможливо. Тим більше із застосуванням примусу.

З середини 1920 –х рр. держава перейде в наступ на індивідуальні селянські господарства шляхом вилучення «лишків» земель у селянських господарств, збільшення оподаткування селянських дворів, заборони оренди земель тощо. Політика ліквідації куркуля як класу здійснювалась в повному обсязі. На кінець 1920 – початок 1930 х рр. земельні відносини уже були мало схожими з тим станом, що був на початок 1920 – х рр. В організаційно – правовому вимірі українське село уже було підготовлене до проведення суцільної колективізації сільського господарства.

Усі названі обмежувальні заходи радянської влади попереднього періоду доповнились репресивними заходами щодо одноосібних господарств. Фанатизм з боку органів радянської влади в застосуванні репресивних заходів щодо селянства досяг найвищої позначки. Вивершенням в тому дійстві став Голодомор 1932 – 1933 рр. З тих пір історія земельних відносин українського села умовно поділяється на село доколгоспне і село колгоспне.

На території Західної України, чії землі входили до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії, складалась інша модель земельних відносин. Там була збережена приватна власність на землю, надавалась можливість одноосібного господарювання, існував ринок земель. Як нам видається, основною проблемою в земельних відносинах був етнічний фактор, особливо з боку поляків і румун. Справа не в належності тієї чи іншої особи до певного етносу, а в тім, що така належність створювала владою пільгові умови для поляків, румун щодо набуття земельної власності, Одночасно для українського селянства навпаки створювались різного роду обмеження щодо набуття земельної власності, тобто дискримінація за національною належністю була поставлена на державному рівні.

Додатковим дискримінаційним засобом в земельних відносинах була державна політика з боку Польщі і Румунії щодо колонізації українських земель. Осадництво здійснювалось в таких масштабах і з такими порушеннями інтересів українського селянства в земельному питанні, що ті дії викликали масовий протест з боку українців. ОУН постала саме з цієї причини. Знову ж таки, уже вкотре в історії земельних відносин сталося те, що уже було, , а саме: узгодити інтереси українського селянства і крупних польських і румунських землевласників було неможливо. На боці іноетнічних землевласників був увесь державний апарат Польщі і Румунії. У відсутності власної української державності такого захисту і підтримки не було і не могло бути.

В умовах Другої світової війни на території Української РСР німецька і румунська окупаційна влада відновили приватну власність на землю, її власниками ставали німецькі і румунські землевласники. Українським селянам було надане право на користування присадибними земельними ділянками Щодо організаційно – господарських форм обробітку земель, то вони мали бути такими, щоб забезпечувати крупнотоварне виробництво сільськогосподарської продукції.

З кінця 1942 р. розпочався процес звільнення території Української РСР від німецької окупації, а у 1944 р - і від румунської. Радянська влада ліквідувала приватну власність на звільнених територіях і одразу ж встановлювала суспільну власність. Єдиним власником усіх земель проголошувалась держава. Колгоспи і радгоспи були єдиними організаційно – господарськими формами обробітку земель. Були збережені присадибні земельні ділянки для членів колгоспів і радгоспів.

Колоністів та їх нащадки на землях України пройшли шлях від кріпосницької Росії, , через добу модернізаційних процесів середини

XIX ст. і увійшли в радянську добу. Кожен із означених етапів в господарській діяльності колоністів мав свої особливості, які могли бути сприятливими і несприятливими для ведення ними сільського господарства. Упродовж всього часу, з середини XVII ст. і до середини XX ст. колоністи набували і втрачали земельну власність, інколи думали не про збагачення, а про те як вижити.

В політиці Російської імперії щодо колонізації південноукраїнських земель колоністам відводилась роль певного бар'єру на шляху експансії турок і татар.

Спільним для всіх колоністів була повага до приватної власності на землю. Вони ніяким чином не сприймали політику радянської влади щодо ліквідації приватної власності. Вони були прихильниками одноосібного господарювання на землі при дотриманні принципу взаємодопомоги в рамках колонії.

Колоністи в земельних відносинах українського села з середини XVII ст. і аж до початку XX ст. колективізації сільського господарства були особливим, привілейованим станом аж до початку колективізації сільського господарства. Їх земельні ділянки були достатніми для запровадження фермерських господарств. Російська влада на початках створювала їм умови для вирішення таких завдань.

Найбільш сприятливим для господарювання колоністів на землі був перший період - з кінця XVII ст. і до початку XIX ст. В кріпосницькій Росії вони зберігали статус вільних переселенців. Земельні наділи у них були більш ніж достатніми. Грошові субсидії на потреби розвитку сільського господарства також були їм доступні.

Поселення колоністів в різних природно-кліматичних зонах України визначало характер їх сільськогосподарських занять. На Волині, Поділлі вони вирощували цукрові буряки, хміль, картоплю, висаджували тютюн, розводили домашніх тварин. На Півдні України вони поряд з вирощуванням зернових культур, займались виноградарством, городництвом, шовківництвом, висівали баштанні культури, розводили сади, заліснювали степи тощо. На наших землях вони свої вміння і навички у вирощуванні сільгоспкультур, розведенні тварин, садів, виноградників адаптовували шляхом селекції до місцевих умов. Це сприяло поширенню агрономічних знань в сільському господарстві. Взагалі, колоністи були налаштовані на працю, примноження своїх статків. Часто вони виконували досить важкі роботи по підготовці ґрунтів до землеробства. Їх господарства були багатопрофільними, що забезпечувало більш – менш стабільні прибутки.

Окремо варто сказати про вклад колоністів у розвиток інфраструктури українського села. Вони здійснювали будівництво

пивоварених заводів, млинів, маслобоєнь, підприємств по виробництву сільськогосподарських засобів, реманенту тощо.

Нездоланною і непередбачуваною проблемою для колоністів були зміни політичних режимів, як в Україні, так і в їх материнських державах. Ставалось так, що їх неправомірно звинувачували в проступках, яких вони не вчиняли. Однак, вслід за звинуваченнями вводились обмеження на запрошення колоністів, полишення майна, депортації. Практично всі колоністи страждали від репресій радянської влади, але найбільше страждали німці, поляки, румуни, греки.

Можемо визначити 5 хвиль наступу влад на права колоністів:

Перша хвиля припадає на кінець XIX ст., коли російська влада вводить серйозні обмеження в колонізаційній політиці.

Друга хвиля – роки Першої світової війни – звинувачення в шпигунстві і на цій підставі царська влада лишала їх нерухомого майна і депортувала у віддалені райони імперії.

Третя хвиля – доба Української революції і громадянської війни. В ті роки були розгромлені більшість німецьких і єврейських колоній.

Четверта хвиля – колективізація сільського господарства. В ті роки колоністи втратили не тільки землі, а й чимало із них і життя.

~ П'ята хвиля – передвоєнні і повоєнні роки. Депортації, втрата всього майна. Знову ж таки найбільше горя зазнавали німецькі, польські, грецькі колоністи.

Таким чином, іноземні держави з 40-х рр. XIV і до 40-х рр. XX ст. залишили помітний слід в земельних відносинах українського села, намагались шляхом реформування земельних відносин піднести продуктивність сільського господарства в українських землях, переважно позитивно ставились до збереження приватної власності на землю, утверджували нові організаційно – господарські форми в аграрному секторі.

Щодо цілей подальшого розвитку сільського господарства, то особливих заперечень немає. Маємо серйозну незгоду з тими засобами, які продукували в українському селі іноземні держави, а саме: запровадження кріпосної системи, позбавлення українських селян права власності на землю, створення таких умов в земельних відносинах, при яких мали місце вимушені переселення великих груп селян в інші регіони і далеко за межі Європи. Упродовж віків українське селянство розглядалось лише як товар, який мав приносити власникові земель, чи державі прибуток.

Розподіл українських земель навпіл між Австро – Угорською і Російською імперією на тривалий період роз'єднував, а значить послаблював наш економічний і людський потенціал. Земельне

питання виявилось законсервованим імперіями аж до середини XIX ст.

Перебування українських земель в складі СРСР засвідчило різні підходи влади до вирішення земельного питання: від порівного наділення селян додатковою кількістю землі, через обмеження величини земельних площ – до насильницького усупільнення їх земель в колгоспах. Фермерський тип господарювання селян на землі був перерваний. У багатьох селян згасала любов до землі, за яку боролись і часто клали своє життя тисячі українських селян.

Іноземні колоністи якби існували в паралельній реальності. В кріпосницькій Росії вони були вільними господарями на землі. При хронічному малоземеллі і безземеллі українських селян, вони в різний спосіб були цілком забезпеченими землевласниками. Не вина, а біда їх була в тому, що кінець XIX і особливо перша половина XX ст. були перенасичені радикальними політичними і воєнними процесами в Європі. Багато в чому їх долі, і найперше в земельному питанні були трагічними. Попри те вони здійснили великий вклад у розвиток аграрного сектору українського села.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 1. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.)/ Зб. документів і матеріалів. Черкаси: 2019. С. 219.
2. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. К : 1991. С. 21 – 22.
3. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. С 106.
4. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. С. 153 – 158.
5. Антонович В. Б. Про правове та економічне становище селян у XVIII ст. Розвідки про селянство на Україні - Руси в XV – XVIII в. Руська історична бібліотека. Львів: 1901. Т.ХХІ. С. 126. 132.
6. Апанович О За плугом господь іде (агрокультура українського селянства та козаків. // Історія України -2000. № 1. С.4.
7. Барабой А. З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля сахарной свеклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах правобережной Украины в первой половине XIX в. Ежегодник по аграрной истории восточной Европы. Минск: 1964. С. 342.
8. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны в середине ХУП ст.(социально – экономические предпосылки войны.) М: 1959. С. 32.
9. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії 1796 – 1914 рр.(розселення, господарське життя, міграція). Тернопіль: 1999. С.72.
10. Бармак М. В. Назв. праця. С.90.
11. Бармак М. В. Назв. праця. С. 25.
12. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Одеса: 1963.
13. // Більшовицька зірка. Орган Бердянського РК КП(б) 1930, 9 жовтня.
14. Блажевич Ю. І. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині. //Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Національні меншини Хмельниччини». Хмельницький;К 1999. С.68.
15. Блажевич. Ю.І. Там само. С.68
16. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. К: 1963. С.189.; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. С. 131.
17. Бойко І. Д. Назв. праця. С. 274-284.
18. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. К: 1963.
19. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст.. Друге вид. Навчальний посібник. К: 1998, С. 273.

20. Борисов М., Костриця Н., Лаптева А. Чехи на Волині. Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С. 102 – 103.
21. Будзинський В. Хлопська посілість в Галичині. С. 227.
22. Васильчук В. М. Німецька спільнота в Україні. (друга половина ХУШ – перша половина ХІХ ст..) Культура народів Причорномр'я. 2001. № 24. С.82.
23. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939 рр.) Львів: 1978. С.30.
24. Васюта І. К. Назв. праця. С.65, 66, 70.
25. Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К: 1987. С.213.; Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Вінниця: 2018. С. 149 – 154.
26. Великий жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні. //Вісник Харківського університету. 1977. - № 150. С. 30; Калініченко В. В. Оренда землі в українському селі в роки НЕПу. // Проблеми історії України. Вип. 16. Ч. 2. С.33.
27. Верстюк В. Ф. . Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. К: 1997 . С. 247.
28. Верстюк В. Ф. Назв. праця. С.593.
29. Верстюк В. Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів. //Історія українського селянства. К: 2006. Т.1. С.550.
30. Верстюк В. Ф. Ураїнська Центральна Рада. Навчальний посібник. К: 1997. С.20.
31. // Вільне життя, 1945. 13 січня.
32. //Вісті ВУЦВК 1920. 7 березня.
33. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України – Руси. Львів: 1910. С. 31.
34. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінничині. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С.158 – 160.
35. Ворончук І. Правовий статус українського пізньюсередньовічного селянства. Історіографічний аспект.// Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів: 1999. Т.ССХХУУПП. Праці історико-філософської секції. С. 168 – 169.
36. Гаврилов В. М. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади. //Український селянин. 2001. Вип.3. С. 311.
37. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) К: 2000. С.13.
38. Голенко О. І.« Татари в Україні». // Енциклопедія історії України. Т. 10. С. 37 – 38.
39. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К: 1970. С. 181

40. Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 145; Третяк А. М. Назв. праця. С.106.
41. Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 217; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. С. 196.
42. Голобуцький В. О. Назв. праця. С. 218.
43. Грушевський М. Історія України – Руси. В 11 т омах. К: 1994. Т.І. С. 107, 115
44. Грушевський М. С. Барське староство. С. 202.
45. Грушевський М. С. Історія України Руси. – К: 1994. Т.V. С. 152-153, 157; його ж: Барское староство. Исторические очерки XV - XVIII в. К: 1894. С. 250-251.
46. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К: 1991. С.119.
47. Грушевський. М. С. Історія України – Руси. Т. 5. С. 634.
48. Гурбик А. О. Сільське населення в добу політичної роздробленості. // Історія українського селянства. Т.1. С.88.
49. Гурбик А. О. Сільське населення в добу політичної роздробленості. //Історія українського селянства. Т.1. С.109 – 110.
50. Гурбик А. О. Соціально – територіальні спільноти. // Історія українського селянства. Т. І. С.117.
51. Гурбик А. О. Форми соціального протесту. //Історія українського селянства. Т.І. С. 166.
52. Гурбик А. О., Блануца А. В., Ващук Д. П. Рентні платежі та правовідносини. // Історія українського селянства.Т.І. С. 145 - 146.
53. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVIII века. К: 1986. С. 20.
54. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений. С. 26, 31, 54.
55. Гуржій І. О. Назв. праця. С. 66 – 67.
56. Гуржій І. О. Розвиток феодально – кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К: 1954. С. 66.
57. Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. //Укр. істор. журн., 1993, №3; Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860 – 1890 гг. Историко – экономическое исследование. Черкассы: 1993; Яремчук В.Д. Татари в Україні. « Укр. Істор. журн.», 1994, №5, с. 18 – 29; Тригуб П. М. Ландоуський (Карл Лібкнехтський) німецький національний округ на Миколаївщині. // Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність. VII Всеукраїнська наукова конференція К: 1995. Ч.1.; Бармак М. В. (Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії. 1796 – 1914 рр. (розселення, господарське життя, міграція). Тернопіль: 1999. та ін.
58. Гуржій О. І. Податне населення України. С. 155.

59. Гуржій О. І. Податне населення України. С. 161.
60. Гуржій О. І., Орлик В. М. Селяни України та їх оподаткування в середині XVII – середині XIX ст. Біла церква. 2012. С. 23.
61. ДАТО. Ф. 118. Оп. 1. Спр.17. Арк.
62. ДАТО. Ф. 257. Оп. 1. Спр.12. Арк. 14, 20, 33; Ф. 353. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1, 9.
63. ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3 – 4, 18 – 19, 31, 58.
64. ДАТО. Ф. 322. Оп.!. Спр. 7. Арк. 37, 43, 32, 33, 43, 58, 82, 83, 104.
65. ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр.7.
66. ДАТО. Ф.241. Оп. 1. Спр.35. Арк. Арк. 2, 8,; Спр. 75. Оп.1. Арк.2, 12.
67. ДАТО. Ф.241. Оп.1. Спр.12. Арк.28; Спр. 3. Арк.2, 6, 8, 57.
68. ДАТО. Ф.322. ОП. 1. Спр. 7. Арк. 58 – 65, 77 -78, 101 – 148.
69. ДАТО. Ф.34. Оп.1. Спр. 8. Васюта І. К. Соціально – економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 – 1939 рр.) Львів: 1978. С. 33 – 34.
70. ДАТО. Ф.353. Оп. Сар.3. Арк.12, 15, 20, 33.
71. ДАЧО. Державний архів Черкаської області. (далі: ДАЧО).Ф. 915, Оп. 1. Спр.1. Арк.17 зв.
72. ДАЧО. Ф. 915. Оп. 1. Спр.1. Арк. 33.
73. ДАЧО. Ф.1. Оп -1. Спр. 1 Арк.35.
74. ДАЧО. Ф.1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.
75. ДАЧО. Ф.1. Оп. 1. Спр.1. Арк. 103; Селянство Черкащини в добу Української революції. Зб. документів і матеріалів. Черкаси. 2017. С. 22. 23, 29, 33, 47.
76. ДАЧО. Ф.1. Оп. -1. Спр.1. Арк.41.
77. ДАЧО. Ф.915. Оп. 1. Спр. 1. Арк.9.
78. Дмитрук Н. К. Крошня Чеська. Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С. 112 – 113.
79. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1988. Вип.1. С.33.
80. Другий Литовський статут. Р. 3, Арт. 2.
81. Другий Литовський статут. Р. III. Арт. 33.
82. Дудка В. І. Безземельні селяни Полтавської губернії напередодні революції 1917 – 1920 рр. //Український селянин. 2001. Вип. 1. С. 203.
83. Дудка Г., Заремба В., Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні. // Аграрна економіка. 2011. Т.4. № 1-4. С. 123 – 124.
84. Економічні основи аграрної революції на Україні. К: 1973. С.32.
85. Енциклопедія історії України. Т. 9; Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С 162.

86. Енциклопедія українознавства. Т. 6. С.2215, 2216.
87. Етнополітика в Україні в умовах суспільно – політичних змін; реалії, стан, виклики, перспективи. Монографія. К; 2023.
88. Ефименко А. Я. Исследование народной жизни. М:1884. С. 219 – 221.
89. Єфименко О. Історія України та її народу. К: 1992. С. 47.
90. Зашкільняк Л., Каплун М. Історія Польщі. Львів: 2002. С.84.
91. Земельний кодекс (зі змінами до 1 вересня 1927 року). П'яте офіційне видання. Харків: 1927.
92. Земельний кодекс УСРР. / Збірник узаконень і розпоряджень робітничо – селянського уряду УСРР. Харків: 1922.
93. // Земля і воля. Тижневик. Орган Руської селянської організації. Львів: 1937. 28 листопада.
94. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи //Исторические записки. Т. 112. М: 1985. С. 117.
95. Зінченко А. Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні ХУІІІ ст. //Укр. істор. журн.. 1994. № 1. С. 99.
96. Злупко С. М. Економічна історія України. К: 2006. С. 127.
97. Злупко С. М. Назв. праця. С.211.
98. Иванишев И. О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. К; 1863. С.5-6.
99. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве на Украине в конце XIX ст. // Вопросы истории сельского хозяйства в революционном движении в России. Сборник статей. М: 1961. С. 315.
100. Из пришлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава. 1914. С. 3.
101. Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 5, 7, 10.
102. Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 61.
103. Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 82.
104. Історія міст і сіл Української РСР.. Луганська область. К:1968. С.791.
105. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область К: 1972. С.13.; Яковенко Н. Назв. праця. С.215.
106. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К: 1972. С.16, 20.
107. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область К:1969. С.421. 800.
108. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К: 1969. С.488.

109. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К: 1969. С.785.
110. Історія народного господарства Української РСР. В трьох томах, 4 – х книгах Т.1. К: 1983 С. 209.Іс
111. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.. К: 2006.
112. Калитко С. Л. Політика керівництва Компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20 - х – 30 – рр. (на матеріалах Вінницької області). // Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. 1999. Хмельницький. С. 341-342.
113. Калініченко В. В. Земельна громада. //Історія українського селянства. Т.2. С.58.
114. Калініченко В. В. Назв. праця. С.59.
115. Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції 1929 – 1933 рр. Черкаси. 2017.
116. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства Украины. Сборник П. Харьков: 1921. С. 20
117. Клименко Т. А. Сільськогосподарське виробництво на Черкащині в другій половині ХІХ ст. //Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 102; Українське питання в Російській імперії(кінець ХІХ – початок ХХ ст.). 1999. С.72.
118. Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии в ХУШ в. // Юридический вестник. 1885 № 1. Барвинский В. О. Крестьянство в Левобережной Украине в ХУП – ХУШ вв. Харьков: 1908; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVI – XVII вв. Прага; 1924. Т.1. Вып.1.; Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. З ілюстраціями і картою України. К: 1991 та ін.
119. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні. //Український селянин. 2003. Вип.№2. С. 108.
120. Ковальова Н. А., Корновенко С. В. та інші Аграрна політика в Україні періоду національно – демократичної революції (1917 – 1921 рр.) Черкаси. 2002. С. 54.
121. Ковальова Н., Корновенко С. Назв. праця. С. 32.
122. Ковальова Н., Корновенко С. Назв. праця. С. 58.
123. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель К: 1968. С. 210.
124. Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 118; Третяк А. М. Назв. праця. С. 106.
125. Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 213.
126. Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 57.
127. Ковальчак Г. І. Назв. праця. С. 65.
128. Ковальчак Г.І. Назв. праця. С. 63 – 64.

129. Колективізація і голод на Україні у 1929 – 1933 рр. 36. документів і матеріалів. С. 5.

130. Коріненко П. С. Пошук форм землекористування в Україні 1919 – 1920 рр. // Український селянин 2005. Вип.9. С.187.

131. Коріненко П. С. Назв. праця. С. 188.

132. Коріненко П. С. Сутність і наслідки революційних процесів в Україні у 1917 – 1920 рр. Погляд із ХХІ ст. // Міжнародна науково – теоретична конференція 20 – 21 листопада 2007 року. К: 2007. С.552 – 556.

133. Корновенко С. В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно – політичний резонанс. // Український селянин. 2012. Вип.8. С.178.

134. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині ХІV – першій чверті ХV ст. К: 1968. С.26.

135. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. К: 1996. С. 174.

136. Котляр М., Кульчицький С. Назв. праця. С. 200.

137. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько – українських стосунків. Львів: 2000. С. 250.

138. Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині ХУІІІ ст. // Український історико – географічний збірник. К: 1972. Вип. 2, С. 85 – 104.

139. Крип'якевич І. Д. . Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: 1990. С 161.

140. Крип'якевич І. Д. Назв. праця. С. 174 – 175.

141. Крип'якевич І. Д. Назв. праця. С. 189.

142. Крип'якевич І. Д. Назв. праця С. 22 – 23.

143. Крип'якевич І. П. Назв. праця. С. 165.

144. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Тернопіль: 2014.

145. Криськов А. А. Назв праця. С. 57.

146. Криськов А. А. Назв праця. С. 62.

147. Криськов А. А. Назв праця. С. 69 – 70.

148. Криськов А. А. Назв. праця. С.39.

149. Криськов А. А. С. 75.

150. Кулинич І. М, Німецькі колонії на Україні. (60 – ті роки ХVІІІ ст. – 1917 р. // Укр. істор. журн. 1990. №9. С. 21.

151. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні. (60 – ті рр. ХVІІІ ст. – 1917 р. // Укр. істор. журн. 1990. № 9; його ж : Німецькі колонії. Нарис історії німецьких колоній в Україні. К: 1995, Бойко Я. Д. Заселение Юга Украины 1860 – 1890 гг. Историко – экономическое исследование. Черкассы: 1993, Шевчук Н. А. О проблеме мирного завоевания Юга

Украины. (вторая половина XIX – 1914 г). // Вопросы германской истории. 1996. Вып 25, Васильчук В. М. Німецька спільнота в Україні. (друга половина XVIII – перша половина XIX ст. // Культура народів Причорномор'я. 2001. № 24. та ін.

152. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. / Україна крізь віки. Т. 11. С. 56.

153. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. //Україна крізь віки. Т. 11. С.7.

154. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. С.157.

155. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. С.161.

156. Кушнір Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії польських колгоспів в Україні. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції « Національні меншини Хмельниччини». С. 70.

157. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально – крепостнической системы. К: 1989. С. 60.

158. Лазарович М. В. Економічна історія. Навчальний посібник. К: 2003. С. 219.

159. Ледовська І. Український селянин. 2012. Вип.13. С. 103.

160. Лещенко М. М. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К: 1956. С. 29.

161. Лещенко Н. М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. С. 40.

162. Лисяк – Рудницький. Історичні ессе. К: 1991. С. 145 – 148.

163. Литвин М. Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. // Історія українського селянства. К: 2006. Т.1. С. 605.

164. Литвин М. Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань.// Історія українського селянства. Т.1. К: 2006. С.601.

165. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР. /Укр. істор. журн. 1997. № 2. С. 74.

166. Лозовий В. С. Назв. праця. – С. 17; // Земля і воля: орган Харківського комітету соціалістів – революціонерів, 1917. 23 березня.

167. Лозовий В. С. Назв. праця. С.74.

168. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1920 рр.). Донецьк:1975. С. 94.

169. Лях Р. Д. Назв. праця. С. 7.

170. Лях Р. Д. Назв. праця. С.57.

171. Лях Р. Д. Назв. праця. С.65 – 67.

172. М. Довнар - Запольский. Западно – русская сельская община в XVI веке. //ЖМНП. – 1897. №7. С. 115.

173. М. П. Драгоманов. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края. 1875.

174. Мазур В. М. Назв. праця. С.30

175. Мазур В. М. Особливості соціально – економічного та культурно – освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920 – 1929 рр.): порівняльний аналіз. Вінниця: 1999. С. 23.

176. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины конца XVII - середины 60 – х годов XVIII ст. С.21.

177. Маркина В. А. Назв. праця. С. 26.

178. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украине второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие. К: 1961.

179. Маркова С. В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського села поч. ХХ ст.) //Український селянин. 2014. – Вип. 14 – С. 118. Статистика землевладения 1905 г. Вып. Х1111. Киевская губерния. СПб. 1905 (Центральная типография М. Я. Мишкова. 1907 г.

180. Маркова С. В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.) // Українській селянин. 2014. № 14. С. 114.

181. Маркова С. В. Назв. праця. С. 119; Панченко П. П., Шмарчук А. В. Назв праця. С. 41.

182. Маркова С. В. Назв. праця. С.118.

183. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико – теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). К: 1995. С 17.

184. Марочко В.І. Кооперативні і колективні об'єднання селян. Історія українського селянства. Т.2. С.71.

185. Мельниченко В. М. Назв. праця. С. 51.

186. Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення правобережної України в середині ХІХст. (порівняльний аналіз). // Український селянин. 2001, №1. С. 51.

187. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції і громадянської війни. //Український селянин. 2003. Вип.2. С.105.

188. Мицюк О. К. Аграрна політика (1800 – 1925 рр.). Т.2. Ч.1. Подебради. Видання при українській господарській академії в ЧСР. 1925. С. 115.

189. Міронова І. С.Німецька колонізація Півдня України ХVІІІ – ХІХ ст. Періодизація проблеми. Інтернет ресурс.

190. Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. К: 2009. С. 4.

191. Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. К: 2009. С. 95 – 97.

192. Мірошніченко А. М. Назв праця. С.106.

193. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 103.

194. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 121.

195. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С. 94.

196. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.122, //Вільне життя, 1940, 25 квітня; 1945, 13 січня.
197. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.122; Панченко П. П., Мельник Ю. Ф. Вергунов В. А. Назв. праця. С. 302.
198. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.95.
199. Мірошніченко А. М. Назв. праця. С.95.
200. Мовчан О. М. Голод в 1921 – 1923 рр. в південних губерніях УСРР. //Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. К: 2006. С. 21.
201. Молодик В. В., Цвік Г. В. Німці та їх поселення на Радомисьщині. //Зб матеріалів міжнародної наукової конференції Хмельницький. 1999. С. 145.
202. Молодик В.В., Цвік Г. В. Назв. праця. С. 145
203. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тернопіль: 2009. С. 81 – 82.
204. Національні меншини в Україні 1920 – 1930 рр. Історико – картографічний атлас. К: 1996. С.52.
205. Нестеренко В. А. Польські національні ради на Хмельниччині (20 – 30 –ті роки ХХ ст.) Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Національні меншини Хмельниччини».1999. С. 323.
206. Новицкий И, П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV – XVIII вв. К: 1876. С. 13- 15, 53, 64, 70.
207. Новікова Л. В. Історія етнічних (національних) меншин в Україні. У двох частинах. Одеса: 2018.
208. Новікова Л. В. Назв. праця. С. 13 – 14, 57.
209. Новікова Л. В. Назв. праця. С. 138.
210. Новікова Л. В. Назв. праця. С.175
211. Новікова Л. Г. Назв. праця. С. 62. 82.
212. Овсінський Ю. В. Назв. праця. С. 207.
213. Оглоблін О. Гетьман І. Мазепа та його доба. Нью - Йорк, К.; Львів: Париж: Торонто. 2001. С. 112.
214. Олешко М. Особливості аграрних реформ 50 – 60 – років ХІХ ст. на Волині. //Український селянин, Вип. 2. Черкаси: 2001. С. 241 – 242.
215. Олешко М. Назв. праця. С.242.
216. Олійник І. В. Поміщики і селяни в (1861- 1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець – Подільського державного університету: історичні науки. Т. 12. 2004. С. 130.
217. Олійник. І. В. Участь селян правобережної України у торгівлі землею у другій половині ХІХ на початку ХХ ст... //Український селянин. 2012. Вип.13. С. 119.

218. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии и Волыни. Опыт статистико – экономического исследования. К; 1899; Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина ХІХ – перша половина ХХ ст. К: 1994; Лященко П.И. Очерки агроарной революции в России. Ч.1. СПб, 1913; Святловский В.И. К вопросу о судьбах землевладения в России. СПб. 1907, його ж: Мобилизация земельной собственности в России. (1861- 1908). СПб., 1911 та ін.

219. Осечинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро – Угорщини. //Наукові записки Львівського університету. Львів: 1956. Т. 36. серія історична. Вип 6. С. 36.

220. Осечинський В. Назв. праця. С. 47.

221. Отчет губсовещания с апреля 1922 по 1 октября 1922 года. Винница. 1923. С.4.

222. П. Козоріз В. П. Іноземні поселення на землях села Великого Хутора. Науково популярне видання Черкаської обласної національної організації спілки краєзнавців України. Черкаси. 2013. № 10. С.89.

223. Панишко Г. Т, Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині ХІХ ст. С. 49.

224. Панченко П. П. Мельник Ю. В., Вергунов В. А. Назв. праця. С. 240.

225. Панченко П. П. Шмарчук В. А. Аграрна історія України. С. 41; Лященко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К: 1970 С. 43.

226. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф. Вергунов В. А. Аграрна історія України. К: 1997. С. 97.

227. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. - С. 65.

228. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. С 303.

229. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. С. 126 – 127.

230. Панченко П. П., Падалка С. С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб соціально – економічної модернізації Російської імперії // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 29.

231. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Назв. праця. С.198.

232. Перехрест О. Г. Українське село 1941 – 1945 рр.: економічне і соціальне становище. С. 457, 465, 468, 472, 488, 499

233. Перехрест О. Г..Назв. праця. С.167.

234. Петренко О. С. З історії поселення колонії менонітів Михайлин(А) на Брацлавщині. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С. 170 -171.

235. Пиріг Р. Земельна реформа П. Скоропадського: німецький вплив. // Український селянин. 2008. Вип.11. С. 15.
236. Потапчук Л. Ф., Комар В. В., Савчук О. А. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Хмельницький. 1999. С.34.
237. Потапчук Л.Ф., Комар В.В., Савчук О. А.. Назв. праця. С. 34 – 36.
238. Прядка М. Назв. праця. С. 12; Из пришлого и настоящего черноземной деревни. С. 60.
239. Прядка М. Назв. праця. С.11.
240. Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. К: 2013. С. 12.
241. Радянське будівництво в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр).Зб. матеріалів і документів. С.41, 49.
242. Радянське будівництво на Україні. 1919 – 1920 рр. С. 59.
243. Реєнт О. П. Аграрна політика за доби «воєнного комунізму». // Український селянин. 2002, Вип. 4. С. 32
244. Реєнт О. П. Назв.праця. С.34.
245. Реєнт О. П. Назв. праця. //Український селянин. 2002. Вип. 4. С 35.
246. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни С. 219.
247. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 194.
248. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа. // Історія українського селянства. Т.1. С. 390 – 391.
249. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа. //Історія українського селянства: Нариси. У 2 – х Т. К: Т. 1. С. 405.
250. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919). Харків. 1967. С.170 – 171.
251. Рихлік Є. Чеські колонії на Житомирщині. Праці Житмирського науко – краєзнавчого товариства дослідників Волині. С.115.
252. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр, К: 1999. С. 201.
253. Сарбей В. Г. Назв. праця. С. 171.
254. Сарбей В. Г. Національне відродження України //Україна крізь віки. К: 1999. № 9. С. 30; Голобуцький В. Запорізьке козацтво. К: 1994. С.3; Гуржій О. І. Податне населення України. С. 8.
255. Сарбей В. Г. Національне відродження України. //Україна крізь віки. Т. 9. С. 34.
256. Сборник законодательных актов о земле. – М: 1960 – С. 14.

257. Свенціцький П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.. Львів:1966. С.15.
258. Свенціцький П. В. Назв. праця. С. 19.
259. Свенціцький П. В. Назв. праця. С. 22.
260. Свинчук А. В. Волинь в контексті східнокресової політики польської держави міжвоєнного періоду(1921-1939 рр.)Зміни національної та соціальної структури населення. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції Хмельницький. 1999. С.114
261. Свинчук А. В. Назв праця. С. 113.
262. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля ХУШ – першої третини XIX ст. // Наукові праці Кам'янець – Подільського національного університету. Історичні науки. На пошану професора С. Степанкова. Кам'янець Подільський: 2008. С.306.
263. Скальковский А. А. Назв. праця. С 199 – 200.
264. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края ... С. 323.
265. Скальковский А. А. Опыт статистического описания ... С. 213, 297, 299, 303.
266. Скальковский А.А. Болгарскія колонія в Бессарабии і Новороссийском крае. Статистический очерк. Одесса: 1848. С.19.
267. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. С 192.
268. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии. 1808 – 1853 гг. Одесса: 1853. С. 92 - 94.
269. Скальковский А.В. Назв. праця. С.199.
270. Скальковский А. А. Назв праця. С.38-39, 45.
271. Сливка Ю. Ю. Панфілова О. Т. Назв. праця. С.227 – 228.
272. Сливка Ю. Ю. Панфілова О. Т. Назв. праця. С.228.
273. Сливка Ю. Ю., Панфілова Т. О. Назв. праця. С. 226.
274. Сливка Ю. Ю., Панфілова Т. О. Селянство українських земель міжвоєнного періоду. //Історія українського селянства. Т. 2. С.225 – 226.
275. Смолій В. А., Степанков В, С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. К: 1997. С 72.
276. Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 211.
277. Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 221.
278. Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. С. 245.
279. Смолій В. А. , Степанков В. С.Українська національна революція XVII ст.. (1648 – 1675 рр.) К: 1999. С. 33.
280. Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648 – 1657 рр.). Історія українського селянства. Т.І. С. 180.

281. Смолій В. А., Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. // Укр. істор. журн. 1991. № 5. С. 63.
282. Сосновий С. М. Оренда землі на Україні. Харків: 1926. С. 26.
283. Скальковский А. Статистический очерк. Одесса: 1848; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии 1808 – 1853. Одесса: 1853. його ж: Население Новороссийского края. Одесса: 1858.
284. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Коментарі. Р. 9, Арт. 18 Одеса: 2003.
285. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Серентон. 1963. Т. 3. С. 201 – 203.
286. Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького. Феодалізм на Україні. // Збірник наукових праць. За ред. В. А. Смолія. К: 1999. С. 91.
287. Сургай Г. І. Сільське господарство України. С. 35.
288. Там само. 13 липня.
289. Там само. 1924. 15 січня.
290. Там само. С. 128.
291. Теленчук П. П., Паламарчук В. О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року. // Велика Волинь: минуле і сучасність (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. 1994. С. 132.
292. Темірова Н. Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках правобережної України на початку ХХ ст. // Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 201.
293. Терещенко Ю. И. Назв. праця. С. 62, 65 – 66.
294. Толочко П. П. Київська Русь. К: 1996. С. 170.
295. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927 – 1939 гг. Сб. документов и материалов. М: 1999. С. 52.
296. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К: 2002. С. 202.
297. Третій Литовський статут. – Одеса. Т. 3. Кн. 2. – Р. 1. Арт. 15; Р Ш, 2, 43, 44.
298. Третій Литовський статут. Р. Ш. Арт. 26.
299. Третьяк А. М. Назв. праця. С. 106.
300. Третьяк А. М. Назв. праця. С. 28.
301. Третьяк А. М. Назв. праця. С. 65.
302. Третьяк А. М. Назв. праця. С. 38.
303. Третьяк А. М. Назв. праця. С. 116.

304. Українська Центральна Рада. : документи і матеріали. 1992. Т.2. С.23.
305. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 – х Т. К: 1996. С. 400; ЦДАВОУ України. Ф. 1061. Оп. 1.
306. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст. К: 1999. С. 72.
307. Український національно – визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К: 2003. С. 149 – 150.
308. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Велика селянська революція». // Український селянин. 2012. Вип. 14. С. 162 – 167.
309. Фролова Л. Н. Господарська діяльність військових поселень південної України. //Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 151.
310. Хромов П. А. Очерки економики докапиталистической России. М: 1988. С. 109.
311. ЦДАВО України. Ф 413. Оп. Спр. 258. Арк. 29.
312. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп.3. Спр. 6. Арк.34 – 34 зв.
313. ЦДАВО України. Ф. 1115. ОП. 1. Спр. 13. Арк. 104.
314. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп.1. Спр.298. Арк.3.
315. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп.1. Спр.549. Арк. 1-2.
316. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7, Спр.2790. Арк.1 – 90.
317. ЦДАВО України. Ф.106. Оп. 3. Спр.13. Арк. 5 – 7.
318. ЦДАВОУ України. 27. Оп. 4. Спр.214. Арк.450.
319. ЦДАВОУ України. І.27. Оп. 6. Спр.791. Арк. 123.
320. ЦДАВОУ України. Ф 27. Оп.6. Спр. 649.
321. ЦДАВОУ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.14. Арк. 149.; Ф. 27. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 23, 25. Г. І.
322. ЦДАВОУ України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк.11, 23, 24.
323. ЦДАВОУ України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.
324. ЦДАВОУ України. Ф. 27. Оп.1. Спро.339. Арк. 1, 6, (; Спр. 90. Арк. 5.
325. ЦДАВОУ України. Ф. 27. Оп.5. Спр.3. Арк. 187 – 188; Оп. 6. Спр. 791. Арк. 1, 6, 54.
326. ЦДАВОУ України. Ф.1. Оп. 1. Спр. 14. Ч. 3. Арк.244.
327. ЦДАВОУ України. Ф.1. Оп. 20. Спр.74. Арк.92.
328. ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 6, 9, 90.
329. ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 4. Спр. 214. Арк. 6.
330. ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп. 5. Спр. 155. Арк. 14.
331. ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп.2. Спр.188. Арк.2.
332. ЦДАВОУ України. Ф.27. Оп.4. Спр. 214 Арк. 452.
333. ЦДАВУ України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр.88. Арк. 1.
334. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 15, 16 – 28.
335. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 6 – 11.

336. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.589. Арк. 36, 48, 50.; Калінкіна С. В., Корновенко С. В. та інші. Назв. праця. С.127.
337. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.589. Арк.175.
338. ЦДАГО України. Ф.1. ОП. 1, Спр.589. Арк.124.
339. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 1. Спр.589. Арк.15.
340. Четверта конференція КП(б)У 17 – 23 березня 1920 р. (Стенограма) (публікується вперше). К: 2003. С. 332 – 334, 452.
341. Шандра В., Аркуша О. Україна у ХІХ ст.. Людність та імперії. Інтернет ресурс. 2022. С. 137.
342. Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 138.
343. Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 144 – 147.
344. Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С. 144; Соловійова Т. М. Землеволодіння та землекористування на правобережній Україні у пореформений період. //Український селянин. 2002. Вип. 2, С.47.
345. Шандра В., Аркуша О. Назв. праця. С.147.
346. Шандра. В., Аркуша О. Назв. праця. С.146, 162.
347. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. Кн. 1 1921. С. 141 – 144.
348. Шевченко В. М. Еволюція приватної земельної власності на правобережній Україні у 1906 – 1914 рр. (за результатами поточного дослідження). // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 191 – 193.
349. Шмарчук В. Г., Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ - поч. ХХ ст. // Український селянин 2001. Вип.1. С.46.
350. Щербак В. Назв. праця. С. 102; Акти ЮЗР. С. 712, 764; Т. 10. С. 671 – 672; Т. 15. С. 1 – 14.
351. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К: 2000. С. 91 – 92.
352. Юлкіна Л. І. Село Стецівка в системі сербських поселень. // Матеріали 7-ої науково – краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України. Черкаси. 2015. С.238 – 23
353. Якименко А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження та розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) // Український селянин. 2001. Вип.3. С. 313 – 315.
354. Яковенко Н Назв. праця. С. 24
355. Яковенко Н. Назв праця. С.287.
356. Яковенко Н. Назв. праця. С. 122.
357. Яковенко Н. Назв. праця. С. 167.
358. Яковенко Н. Назв. праця. С. 188 192, 167.
359. Яковенко Н. Назв. праця. С. 27.
360. Яковенко Н. Назв. праця. С. 27.
361. Яковенко Н. Назв. праця. С. 66, 95, 104.

362. Яковенко Н. Назв. праця. С. 96.
363. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, перероблене і виправлене. К: 2008. С. 19.
364. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. К. : 2008.
365. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР в першій половині 20 – х рр. XX ст. К: 2002.
366. Якубова Л. Д. Назв. праця. С, 42.
367. Якубова Л. Д. Назв.праця.С.85.
368. Якубова. Л. Д. Назв. праця. С.74
369. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев. //Вопросы истории. 1991. № 12. С.45.
370. // Більшовик Полтавщини. Щоденна газета Полтавського МПК. 1932. 18 квітня; // Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. 1932 7 січня; Більшовицький колгосп. Орган політвідділу Закамельської МТС. 1934., 21 лютого.
371. // Вільне життя, 1940, 1 травня.
372. // Вільне життя, 1940, 13 вересня.
373. // Голос Києва. 1918, 23 липня, 28 серпня.
374. // Голос Києва. 1918. 16 травня.
375. // Голос села. Орган Проскурівської повітової село-спілки. 1919, 10 жовтня.
376. // Київський комуніст. 1919, 11 березня.
377. // Красная деревня. Орган Одесского комитета КП (б) У. 1919. 31 мая.
378. // Радянський селянин Селянська газета Кременчуцького окркомітету КП (б) У та окрволкому. 1930, 1 січня, 12 січня, 5 березня, 25 квітня.
379. // Республіканські вісті, 1918, 13 грудня. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1929 рр. Нью – Йорк. 1969. В 4 – х Т. Т. 4 С. 45 – 47.
380. // Селянин і робітник. Лебедин. 1920. 1 лютого.
381. // Українська народна ілюстративна газета для селян і робітників. 1909. 8 жовтня.
382. // Червоний край. Селянська газета. Орган Вінницького і Тульчинського окркомів КП(б)У і окрвиконкомів. 1930. 5 лютого, 8 лютого, 11 лютого, 14 лютого.
383. //Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. 1913. 3 апреля.
384. //Вільне життя. 1939. 25 квітня.
385. //За нове життя. Орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. 1940, 9 червня.
386. //Правда Прилукщини. Орган Прилукського політпарткому і політревкому. – 1923.- 1 лютого.

Наукове видання

Коріненко П.С.

**ІНОЗЕМНІ ДЕРЖАВИ І КОЛОНІСТИ
У ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ**
(40-і роки XIV ст. – 40-і роки XX ст.)

Підписано до друку 27.02.2024.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 70 г/м². Друк електрографічний.
Умов.-друк. арк. 16,97. Обл.-вид. арк. 16,73
Тираж 300 примірників. Замовлення № 02/24/2-1.

Видавець:

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №2043, від 23.12.2004.

Виготувач:

ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10
тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*